कारिकावली with सिद्धान्तमुक्तावली of श्री विश्वनाथ पञ्चानन भट्टाचार्य - Edited with exhaustive Notes on difficult portions by शास्त्री जीवराम लल्लूराम.

2/e, गुजराती Printing Press, Mumbai, 1923.

Philosophy

(12)

Bill No. 57 07-08-08

2008-09 7

9350-0536

कारिकावली

सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता

प्रकाशक और विक्रेताः—

गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस,

सासुन बिल्डिंग,

एलफिन्स्टन, सर्कल, कोट, मुंबई, नं. १.

"गुजराती" प्रिन्टिंग प्रेसस्थानि

क्रय्य-संस्कृत-पुस्तकानि।

सासुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल, कोट, मुंबई नं. १.

धर्मशास्त्रग्रन्थाः

मनुस्मृतिः--कुल्लूकभट्टकृतटीकया सहिता। ग्रन्थान्तरेषु मनुनाम्नोल्लिखितैरिदानींतनमनुस्मृतिपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानैः श्लोकैः, पद्यानां वर्णानुक्रमकोशेन, विषयानुक्रमेण च सहिता सूक्ष्मेक्षिकया संशोधिता च।

मूल्यम् २-४-०

पारस्करगृह्यसूत्रम्—पंचटीकोपेतम् (१) श्रीकर्कोपाध्याय-(२)जयराम-(३) हरिहर-(४) गदाधर—(५) विश्वनाथप्रणीत-भाष्यपञ्चकसमलंकृतम्-कामदेवभाष्यसहितवाप्यादिप्रतिष्ठाकण्डिकाशौचसूत्रहरिहरभाष्योपेतस्नानसूत्र-कर्क--गदाधरकृतभाष्य-कृष्णमिश्रकृतश्राद्धकाशिकोपेत—श्राद्धसूत्र--भोजनसूत्ररूपपरिशिष्टसहितं च।

मू. ६-८-०

विदुरनीतिः—विषमपदटिप्पणसमेता। श्रीमहाभारते उद्योगपर्वांतर्गतप्रजागरपर्वणि महाबुद्धिमतो विदुरस्य राजानं धृतराष्ट्रं प्रति सदुपदेशः। अत्र सर्वसाधारणी नीतिविद्या संक्षेपत उपदिष्टाऽस्ति। तदिदं नीतिविद्याबुभुत्सूनां जनानामतीवोपयोगी भविष्यतीति।

मू. ०-६-०

वेदांतग्रन्थाः

वेदान्तरहस्यम्--वेदान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितम्। अत्राद्वैतमतसिद्धान्तो निरूपितः। उपपत्तिश्च प्रदर्शिता। भाषाऽतिसरला प्रौढा च।

मू. ०-१-०

विशिष्टाद्वैतमतविजयवादः—नरहरिपण्डितकृतः। अत्र विशिष्टाद्वैतमते परेषामाक्षेपान्निराकृत्य विशिष्टाद्वैत एवोपनिषदां तात्पर्यं व्यवस्थापितम्।

मू. ०-१-०

विशिष्टाद्वैताधिकरणमाला-पञ्चनदीयपण्डितसुदर्शनाचार्यविरचिता। अत्र अथशब्दस्यानन्तर्यपरमतःशब्दस्य च कर्मज्ञानवृत्ततापरत्वं, हिरण्यगर्भादिजीवानां परमेश्वरनिरासः, योगमतनिरासः, ब्रह्मणः प्रपञ्चोपादानत्वं च, सृष्टौ वैषम्यं कर्मापेक्षम्, पशुपतिमतनिरासः भागवतमतसंस्थापनम्, इत्यादयो विषया रामानुजमतेन समङ्निरूपिताः।

मू. १-०-०

KARIKAVALI

And a Commentary called
SIDHDHANT MUKTAVALI
BY
SHRI VISHVANATH PANCHANANA
BHATTACHARYA

EDITED WITH NOTES ON DIFFICULT PORTIONS
BY
SHASTRI JIVARAM LALLURAM

(SECOND EDITION)

GUJARATI PRINTING PRESS,
BOMBAY.

Shaka 1845 A. D. 1923

First edition 1912
Reprint 1923

PRINTED AND PUBLISHED
BY M. I. DESAI
GUJARATI PRINTING PRESS
SASSOON BUILDINGS-FORT,
BOMBAY

॥ श्रीः ॥

श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचिता

कारिकावली ।

सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता

रैक-लल्लुरामतनुजनुषा जीवरामशास्त्रिणा
विषमस्थलोपयुक्तटिप्पणीनिवेशनपुरःसरं
संशोधिता ।

सा च
मुम्बय्यां
'गुजराती' प्रिंटिंग-मुद्रणयन्त्राधिपतिना
प्राकाश्यं नीता ।

शके: १८४५ सन १९२३

मणिलाल इच्छाराम देशाई इत्येतैः स्वीये "गुजराती"
प्रिंटिंग्नाम्नि मुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।
कोट–साउन बिल्डिंग्–मुंबई.

॥ श्रीहरिः ॥

प्रस्तावना

अनाद्यनन्तसंसारचक्रे स्वोपार्जितशुभाशुभकर्मपरिपाकवशाद् बम्भ्रम्यमाणानां संस्कृतप्राणिनां सर्वथैतादृशी शेमुषी जायतेऽहं कः ? कस्मादागतः ? कुत्र गमिष्यामि ? संसारचक्रस्य कोऽपि नेता वर्त्तते न वा ? वर्त्तते चेत्कीदृशः ? कुत्र वर्त्तते ? इत्याद्यनेकोर्मयः स्वान्ते प्रादुर्भवन्ति । तत्प्रशमानार्थमेव दार्शनिकक्रियायाः प्रादुर्भावः । तत्प्रणेतारश्च कपिलकणादगौतमपतञ्जलिजैमिनिव्यासाख्याः षण्महर्षयः । दर्शनानि च सांख्यवैशेषिकन्यायपातञ्जलमीमांसावेदान्ताख्यानि षट् । यद्यपि चार्वाकबौद्धबृहस्पतिप्रभृतिनास्तिककोटिप्रविष्टानां दर्शनानि समुपलभ्यन्ते तथापि भारतीयवैदिकमतावलम्बिन्यः संस्कृतप्रजाः सांप्रतकाले संमानपूर्वकं तानि नाङ्गीकुर्वन्ति । यद्यपि–आस्तिकनास्तिकव्यवहारबीजं तु " नास्तिको वेदनिन्दकः " इति मानवीयमेव तथापि " अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः " । ४ । ४ । ६० । अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः । नास्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स नास्तिकः–इति पाणिनिपतञ्जलिनिर्मितसूत्रभाष्याभ्यां समुत्पन्नेन शब्दद्वयेन निश्चीयते शक्तिग्रहो दर्शनद्वयसाधारणः। परस्परविचारसांकर्यादुभयविधान्यपि दर्शनानि सध्रीचीनान्येवेति वयम् । किं चादिशंकराचार्यसमयात्प्राक् केनापि वैदिकमतावलम्बिनास्तिकविदुषास्तिकदर्शनखण्डनाय नोच्छ्वसिता लेखनी तेनैव व्यासदर्शनस्य द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादारम्भे " सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानि सांख्यादिदर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते " इत्यादिनोट्टङ्कितम् । अत्र ब्रूमः, किं व्यासदर्शनमेव सम्यग्दर्शनमितराण्यसम्यग्दर्शनानीति ! यद्येवं स्यात्तर्हि भगवता व्यासेन किमिति यत्र तत्रेतिहासपुराणेषु दर्शनकाराणां कपिलादिमहर्षीणां प्रशंसा कृता ? दार्शनिकसिद्धान्तखण्डनाय प्रवर्त्तकस्याचार्यवर्यस्य षड्दर्शनस्थापनाचार्यजगद्गुरुश्रीमच्छंकराचार्येत्यादिस्वबिरुदावल्यां पूर्वविशेषणं केनाप्यर्वाचीनतत्पीठस्थापरशंकराचार्येण प्रक्षिप्तमिति भाति । आस्तिकदर्शनान्तर्गतयोर्वैशेषिकन्यायदर्शनयोः संक्षिप्तसारभूतार्थावबोधिका " न्यायसिद्धान्तमुक्तावली " इति सुप्रसिद्धा वङ्गदेशीयविद्वद्वर्यश्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्येण विरचिता सा चेयं महता परिश्रमेण संशोध्य विषमस्थलात्युपयुक्तटिप्पण्या समलंकृतास्ति । अस्याः संशोधनकर्मण्यस्मत्सुहृद्भिः बाक्रे इत्युपाह्वयैर्महादेवशास्त्रिभिः साहाय्यं कृतमतस्तेषामुपकारं मुहुर्मुहुः स्मरामीति शम् ।

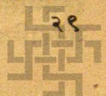
विद्वत्कृपाकाङ्क्षी

(रैक) जीवराम लल्लुभाईशास्त्री

॥ विषयानुक्रमः ॥

विषयः	पृष्ठम् .

॥ इति विषयानुक्रमः समाप्तः ॥

॥ कारिकावली ॥

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय । तस्मै कृष्णाय नमः संसारम-
हीरुहस्य बीजाय ॥ १ ॥ द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् । समवाय-
स्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥ २ ॥ क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमकालदिग्देहिनो
मनः । द्रव्याण्यथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥ स्पर्शः संख्या परि-
मितिः पृथक्त्वं च ततः परम् । संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वकम् ॥ ४ ॥
बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम् । द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द
एव च ॥ ५ ॥ उत्क्षेपणं ततोऽपक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणं च गमनं कर्मा-
ण्येतानि पञ्च च ॥ ६ ॥ भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च । तिर्यग्गमनम-
प्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥ ७ ॥ सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च । द्रव्या-
दित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥ परभिन्ना तु या जातिः सैवापरत-
योच्यते । द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥ व्यापकत्वात्परापि
स्याद्व्याप्यत्वादपरापि च । अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥ १० ॥
घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेश्च संबन्धः समवायः प्रकी-
र्तितः ॥ ११ ॥ अभावस्तु द्विधान्योन्यसंसर्गाभावभेदतः । प्रागभावस्तथा ध्वंसो-
ऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥ १२ ॥ एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते ।
सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥ द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके
समवायिनः । सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥ १४ ॥ सामान्यपरिही-
नास्तु सर्वे जात्यादयो मताः । पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥
अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता । कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकी-
र्तितम् ॥ १६ ॥ समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् । एवं न्यायनय-
ज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥ १७ ॥ यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवा-
यिजनकं तत् । तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात् ॥ १८ ॥ येन
सह पूर्वभावः कारणमादाय वा यस्य । अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभाववि-
ज्ञानम् ॥ १९ ॥ जनकं प्रति पूर्ववृत्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते । अतिरिक्त-
मथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्वभाविनः ॥ २० ॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वा-
दिकमादिमम् । घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥ तृतीयं तु
भवेद्व्योम कुलालजनकोऽपरः । पञ्चमो रासभादि स्यादेतेष्वावश्यकस्त्वसौ ॥२२॥
समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् । गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायि-
हेतुत्वम् ॥ २३ ॥ अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते । क्षित्यादीनां
नवानां तु द्रव्यत्वं गुणयोगिता ॥ २४ ॥ क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च
परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी ॥ २५ ॥ कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं

महत् । क्षित्यादिपञ्च भूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥ २६ ॥ द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादथाकाशशरीरिणाम् । अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७ ॥ रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः प्रथमास्त्रयः । गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥ २८ ॥ आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः । यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्य-मितरस्य तत् ॥ २९ ॥ स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः । स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः ॥ ३० ॥ स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वं च द्रवत्वकम् । रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥ ३१ ॥ स्नेहहीना गन्धयुताः क्षितावेते चतुर्दश । बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ॥ ३२ ॥ धर्माधर्मौ गुणा एत आत्मनः स्युश्चतुर्दश । संख्यादिपंचकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ॥ ३३ ॥ संख्यादयः पञ्च बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे । परापरत्वे संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ॥ ३४ ॥ तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता । षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥ ३५ ॥ स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः । नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा ॥ ३६ ॥ अनित्या तु तदन्या स्यात्सैवावयवयोगिनी । सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥३७॥ योनिजादि भवेद्देहमिन्द्रियं घ्राणलक्षणम् । विषयो द्व्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥ ३८ ॥ वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ । स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ नित्यतादि प्रथमवत्किं तु देहमयोनिजम् । इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः ॥ ४० ॥ उष्णस्पर्शस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम् । नैमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥ इन्द्रियं नयनं वह्निस्वर्णादिर्विषयो मतः । अपाकजोऽनुष्णाशीतः स्पर्शस्तु पवने मतः ॥४२॥ तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः । पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् ॥४३॥ प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः । आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥ ४४ ॥ इन्द्रियं च भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः । जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥ ४५ ॥ परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः । दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते ॥ ४६॥ उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् । आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ॥ ४७ ॥ शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः। तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः ॥ ४८ ॥ मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् । धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः ॥ ४९ ॥ प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः । अहंकारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥ ५० ॥ विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान्बुद्धिस्तु द्विविधा मता । अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥ ५१ ॥ प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे । घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम् ॥ ५२ ॥ घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः । तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥ ५३ ॥ उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये । विभागसंयोगपरापरत्वस्नेहद्रवत्वं

परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥ क्रिया जातिर्योग्यवृत्तिः समवायश्च तादृशः । गृह्णाति चक्षुः संबन्धादालोकोद्भूतरूपयोः ॥ ५५ ॥ उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः । रूपान्यचक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥ ५६ ॥ द्रव्याध्यक्षं त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् । मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥५७॥ ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते । महत्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥ विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः । द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्संयुक्तसमवायतः ॥ ५९ ॥ द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः । तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥ तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः । विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत् ॥ ६१ ॥ यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते । प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ६२ ॥ अलौकिकः संनिकर्षस्त्रिविधः परिकीर्तितः । सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ ६३ ॥ आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते । तदिन्द्रियजतद्धर्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ॥ ६४ ॥ विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः । योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ॥ ६६ ॥ युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः । व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥ ६६ ॥ अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं नहि । अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥ ६७ ॥ व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते । व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसंबन्ध उदाहृतः ॥ ६८ ॥ अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना । साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥ ६९ ॥ सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते । सपक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ७० ॥ अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः । कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा ॥ ७१ ॥ आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः । तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको भवेत् ॥ ७२ ॥ यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः । यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः स चासाधारणो मतः ॥ ७३ ॥ तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः । यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥ ७४ ॥ आश्रयासिद्धिराद्या स्यात्स्वरूपासिद्धिरप्यथ । व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥ ७५ ॥ पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः । ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥ ७६ ॥ व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् । विरुद्धयोः परामर्शो हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥७७॥ साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः । उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ ७८ ॥ ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् । सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात्सा करणं मतम् ॥ ७९ ॥ वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते । गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमा फलम् ॥ ८० ॥ पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः । शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥८१॥ लक्षणा शक्यसंबन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः । आसत्तियोग्यताकाङ्क्षा तात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥ ८२ ॥ कारणं संनिधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते । पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥ ८३ ॥ यत्पदेन विना

यस्यानवुभावकता भवेत् । आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥८४॥ साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते ॥ अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते ॥ ८५ ॥ अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः । रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम् ॥ ८६ ॥ द्रवत्वं स्नेहवेगाश्च मता मूर्तगुणा अमी । धर्माधर्मौ भावना च शब्दोबुद्ध्यादयोऽपि च ॥ ८७ ॥ एतेऽमूर्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः । संख्यादयो विभागान्ता उभयेषां गुणा मताः ॥ ८८ ॥ संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा । द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः ॥ ८९ ॥ अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः । बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ॥ ९० ॥ अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः । संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा ॥ ९१ ॥ गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः । संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥ ९२ ॥ एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः । बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या गुरुत्वादृष्टभावनाः॥९३॥ अतीन्द्रिया विभूनां तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः । अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः ॥ ९४ ॥ आपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वं च तथाविधम् । स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम् ॥९५॥ स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः । संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः ॥९६॥ स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वस्नेहशब्दके । भवेदसमवायित्वमथ वैशेषिके गुणे ॥ ९७ ॥ आत्मनः स्यान्निमित्तत्वमुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः । वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा ॥ ९८ ॥ द्विधैव कारणत्वं स्यादथ प्रादेशिको भवेत् । वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयं तथा ॥ ९९ ॥ चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् । चक्षुषः सहकारि स्याच्छुक्लादिकमनेकधा ॥१००॥ जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत्सहेतुकम् । रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ॥१०१॥ सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् । घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ॥ १०२ ॥ सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्तितः । स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः ॥ १०३ ॥ अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्स त्रिविधो मतः । काठिन्यादिक्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ १०४ ॥ एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् । तत्रापि परमाणौ स्यात्पाको वैशेषिके नये ॥ १०५ ॥ नैयायिकानां तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते । गणनाव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते ॥ १०६ ॥ नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते । द्वित्वादयः परार्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः ॥ १०७ ॥ अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः । अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो निरूपितः ॥ १०८ ॥ अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते । परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ॥ १०९ ॥ अणु दीर्घं महद्ध्रस्वमिति तद्भेद ईरितः । अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥ ११० ॥ संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते । अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥ १११ ॥ परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते । प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ॥ ११२ ॥ परिमाणं तूलकादौ नाशस्त्वाश्रयनाशतः ।

संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥ ११३ ॥ अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते । अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥ ११४ ॥ अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः । कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥ ११५ ॥ तथोभयक्रियाजन्यो भवेत्संयोगजोऽपरः । आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ॥ ११६ ॥ मेषयोः संनिपातो यः स द्वितीय उदाहृतः । कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोः ॥ ११७ ॥ तृतीयः स्यात्कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः । अभिघातो नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः ॥ ११८ ॥ शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत् । एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः ॥ ११९ ॥ विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् । हेतुमात्रविभागोत्थो हेत्वहेतुविभागजः ॥ १२० ॥ परत्वं चापरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम् । दैशिकं कालिकं चापि मूर्त एव तु दैशिकम् ॥ १२१ ॥ परत्वं मूर्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् । अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम् ॥ १२२ ॥ तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये । दिवाकरपरिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥ १२३ ॥ परत्वमपरत्वं तु तदीयाल्पत्वबुद्धितः । अत्र त्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिण्डयोः ॥ १२४ ॥ अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषां निरूपितः । बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्रायशो विनिरूपितः ॥ १२५ ॥ अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते । अप्रमा च प्रमा चेति द्विविधं ज्ञानमिष्यते ॥ १२६ ॥ तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता । तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ॥ १२७ ॥ आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः शङ्खादौ पीतता मतिः । भवेन्निश्चयरूपा या संशयोऽथ प्रदर्श्यते ॥ १२८ ॥ किंस्विन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः । तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ॥ १२९ ॥ स संशयो मतिर्या स्यादेकत्राभावभावयोः । साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥ १३० ॥ दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् । पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ॥ १३१ ॥ प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् । संनिकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ गुणः ॥ १३२ ॥ पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत् । शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥ १३३ ॥ शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा । गुणः स्याद्भ्रमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥ १३४ ॥ अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् । तत्प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् ॥ १३५ ॥ प्रकारतादिशून्यं हि संबन्धानवगाहि तत् । प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपत्तितः ॥ १३६ ॥ व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा । हेतुर्व्याप्तिग्रहे तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्तकः ॥ १३७ ॥ साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा । स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥ १३८ ॥ सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः । हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता ॥ १३९ ॥ व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयोजनम् । शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते ॥ १४० ॥ अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् । तत्र सम्यग्विना व्याप्तिबोधं शब्दादि-

बोधतः ॥ १४१ ॥ त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिभेदतः । द्वैविध्यं तु भवेद्व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः ॥ १४२ ॥ अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादथोच्यते । साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत् ॥ १४३ ॥ अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते । व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सा यतः ॥ १४४ ॥ सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जायते । अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥ १४५ ॥ निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते । इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि ॥ १४६ ॥ चिकीर्षाकृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत् । तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् ॥ १४७ ॥ बलवद्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात्प्रतिबन्धिका । तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते ॥ १४८ ॥ द्विष्टसाधनताज्ञानं भवेद्द्वेषस्य कारणम् । प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ॥ १४९ ॥ एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम् । चिकीर्षाकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा ॥ १५० ॥ उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् । निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषाद्विष्टसाधनता धियः ॥ १५१ ॥ यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् । शरीरे प्राणसंचारे कारणं परिकीर्तितम् ॥ १५२ ॥ अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादिद्वये तु तत् । अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥ १५३ ॥ तदेवासमवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि । सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् ॥ १५४ ॥ सांसिद्धिकं तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः । परमाणुजले नित्यमन्यत्रानित्यमुच्यते ॥ १५५ ॥ नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु । द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ॥ १५६ ॥ स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ । तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूलता ॥ १५७ ॥ संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने । मूर्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्मजो वेगजः क्वचित् ॥ १५८ ॥ स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि । अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित्स्पन्देऽपि कारणम् ॥ १५९ ॥ भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥ १६० ॥ स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते । धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिसाधनम् ॥ १६१ ॥ गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः । कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यस्त्वसौ मतः ॥ १६२ ॥ अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः । प्रायश्चित्तादिनाश्योऽसौ जीववृत्ती त्विमौ गुणौ ॥ १६३ ॥ इमौ तु वासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनश्यतः । शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः ॥ १६४ ॥ कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः । सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥ १६५ ॥ वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता । कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥ १६६ ॥ उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता । सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥ १६७ ॥ तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् । तस्मादनित्या एवेति वर्णाः सर्वे मतं हि नः ॥ १६८ ॥

॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृता कारिकावली समाप्ता ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

कारिकावली ।

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय ।
तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥ १ ॥

सिद्धान्तमुक्तावली ।

चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः ।
भवो भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डितः ॥ १ ॥
निजनिर्मितकारिकावलीमतिसंक्षिप्तचिरंतनोक्तिभिः ।
विशदीकरवाणि कौतुकान्ननु राजीवदयावशंवदः ॥ २ ॥
सद्रव्या गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां ज्ञापिका
सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिताभावप्रकर्षोज्ज्वला ।
विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली
विन्यस्ता मनसो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेषा चिरम् ॥३॥

विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति-नूतनेत्यादि । ननु[1] मङ्गलं न विघ्नध्वंसं प्रति न[2] वा समाप्तिं प्रति कारणं विनापि[3] मङ्गलं नास्तिकादीनां ग्रन्थे निर्विघ्नपरिसमा-

---

१ विघ्नविघातायेत्यादिग्रन्थेन सूचितं मङ्गलस्य विघ्नध्वंससाधनत्वमाक्षिप्य यावत्फलविशेषशून्यत्वसाधनद्वारा फलशून्यत्वं प्रसाध्य निष्फलत्वेन हेतुना मङ्गलाचरणस्यायुक्तत्वं साधयितुमाशङ्कते नन्विति । २ ये मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वमभ्युपगच्छन्ति तेषामपि मते यावत्फलविशेषशून्यत्वं साधयितुमाह—न वेति । फलान्तरासाधनत्वं तु सर्वसंमतत्वान्न साधनीयम् । ३ निर्विघ्नपरिसमाप्त्यधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्यभिचारादित्यर्थः । अत्रैव प्रसङ्गादन्वयव्यतिरेकसहचारव्यभिचारस्वरूपं प्रदर्श्यते-कारणसत्त्वे कार्यसत्त्वमन्वयसहचारः । कारणाभावे कार्याभावो व्यतिरेकसहचारः । एवं कारणसत्वे कार्याभावोऽन्वयव्यभिचारः । कारणाभावे कार्यसत्त्वं व्यतिरेकव्यभिचारः ।

१–२

प्तिदर्शनादिति चेन्न। [1]अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे तत्र च फलजिज्ञासायां संभवति दृष्टफलकत्वे अदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात् उपस्थितत्वाच्च समाप्तिरेव फलं [2]कल्प्यते। इत्थं च यत्र मङ्गलं न दृश्यते तत्रापि जन्मान्तरीयं तत्कल्प्यते, यत्र च सत्यपि मङ्गले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलवत्तरो विघ्नो विघ्नप्राचुर्यं वा बोध्यं, प्रचुरस्यास्यैव बलवत्तरविघ्ननिराकरणकारणत्वं, विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारमित्याहुः प्राञ्चः। नव्यास्तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलं समाप्तिस्तु [3]बुद्धिप्रतिभादिकारणकलापात्। नच स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मङ्गलस्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः, विघ्नशङ्कया तदाचरणात्। तथैव शिष्टाचारात्। नच तस्य निष्फलत्वे तद्बोधकवेद[4]प्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यं, सति विघ्ने तन्नाशस्यैव वेदबोधितत्वात्। अत एव पापभ्रमेण कृतस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम्। मङ्गलं तु विघ्नध्वंसविशेषे कारणं विघ्नध्वंसविशेषे च विनायकस्तवपाठादि। क्वचिच्च विघ्नात्यन्ताभाव एव समाप्तिसाधनं प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्यैव कार्यजनकत्वात्। इत्थं च नास्तिकादीनां ग्रन्थेषु जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यदुरितध्वंसः, स्वतःसिद्धविघ्नात्यन्ताभावो वास्तीति न व्यभिचार इत्याहुः॥ संसारेति। संसार एव महीरुहो वृक्षस्तस्य बीजाय। एतेन ईश्वरे प्रमाणमपि दर्शितं भवति। तथाहि। यथा घटादिकार्यं कर्तृजन्यं तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपि। न च तत्कर्तृत्वमस्मदादीनां संभवतीत्यत-

---

१ मङ्गलं सफलम्—अविगीतशिष्टाचारविषयत्वात्—इत्यनुमानं मङ्गलस्य सफलत्वे साधकम्। २ मङ्गलं समाप्तिफलकं समाप्त्यन्याफलत्वे सति सफलकत्वात्—इतिपरिशेषानुमानं मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वे मानम्। ३ बुद्धिस्तात्कालिकी ज्ञेया मतिरागामिगोचरा। प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुः। ४ मङ्गलं वेदबोधितकर्तव्यताकमलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वात्, दर्शादिवदित्यादिनानुमितः—समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदिति। ५ क्षित्यङ्कुरादिकं कार्यं कर्तृजन्यं कार्यत्वात्, घटादिवत् इत्यनुमानमीश्वरसद्भावे मानम्।

स्तत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः नच। शरीराजन्यत्वेन कर्त्रजन्यत्वसाधकेन सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात्[2]। मम[3] तु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एव अनुकूलतर्कः। "द्यावाभूमी जनयन्देव एकः" "विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता" इत्यादय आगमा अप्यनुसंधेयाः ॥ १ ॥

पदार्थान्विभजते—

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम्।
समवायस्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥ २ ॥

अत्र सप्तमस्याभावत्वकथनादेव षण्णां भावत्वं प्राप्तं तेन भावत्वेन पृथगुपन्यासो[4] न कृतः। एते च पदार्था वैशेषिके प्रसिद्धा नैयायिकानामप्यविरुद्धाः। प्रतिपादितं चैवमेव भाष्ये[5]। अत एवोपमानचिन्तामणौ सप्तपदार्थभिन्नतया शक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वमाशङ्कितम्[6]। ननु[7] कथमेते एव पदार्थाः शक्तिसादृश्यादीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात्। तथाहि। मण्यादिसमवहितेन वह्निना दाहो न जन्यते तच्छून्येन तु जन्यते। तत्र मण्यादिना वह्नौ दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते उत्तेजकेन मण्याद्यपसारणेन च जन्यत इति कल्प्यते। एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थः। तद्धि न षट्सु भावेष्वन्तर्भवति सामान्येऽपि[8]

---

१ क्षित्यङ्कुरादिकं कर्त्रजन्यं शरीराजन्यत्वात्, आकाशवत्। २ अप्रयोजकत्वात्। व्यभिचारशङ्कोत्थाने तन्निवर्तकाऽनुकूलतर्काभावादित्यर्थः। अर्थात् वादिप्रयोगे शरीराजन्यत्वमस्तु कर्त्रजन्यत्वं मास्तु-इत्याकारिका यदि व्यभिचारशङ्का जायते तदा तद्वारकोऽनुकूलतर्को नास्तीति। ३ सिद्धान्ते तु यदि कर्तृजन्यत्वं न स्यात्तर्हि कार्यत्वमेव न स्यादित्यनुकूलतर्कः। ४ पदार्था द्विविधा, भावरूपा अभावरूपाश्च। भावरूपाः षड्विधाः, अभावरूपाश्चतुर्विधा इत्येवं पृथगुपन्यासो न कृतः। एवंप्रकारोपन्यासस्तु न्यायसारे स्पष्टः। ५ कणादमुनिकृतसूत्राणां भाष्ये। ६ प्रभाकरमते। ७ ग्रन्थमुपपादयति नन्विति। ८ द्रव्यादिषड्भावपदार्थेषु नास्ति कश्चित्तादृशः पदार्थो यः सामान्येतरेषु वर्तमानः सन् सामान्येऽपि वर्तेत। सादृश्यं तु भवतितथेति षड्भ्योऽतिरिक्तमिति भावः।

सत्त्वात्। यथा गोत्वं नित्यं तथाश्वत्वमपीति सादृश्यप्रतीतेः। नाप्यभावे सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेन्न, मण्याद्यभावविशिष्टवह्न्यादेर्दाहादिकं प्रति स्वातन्त्र्येण मण्यभावादेरेव वा हेतुत्वं कल्प्यते। अनेनैव सामञ्जस्ये अनन्तशक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्पनानौचित्यात्। न चोत्तेजके सति प्रतिबन्धकसद्भावेऽपि कथं दाह इति वाच्यम्। उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्य हेतुत्वात्। सादृश्यमपि न पदार्थान्तरं किंतु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वम्। यथा चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताह्लादकत्वादिमत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति ॥ २ ॥

द्रव्याणि विभजते—

क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमकालदिग्देहिनो मनः।
द्रव्याणि

क्षितिः पृथिवी, आपो जलानि, तेजो वह्निः, मरुद् वायुः, व्योम आकाशः, कालः समयः, दिगाशा, देही आत्मा, मनः, एतानि नव द्रव्याणीत्यर्थः। ननु द्रव्यत्वजातौ किं मानम्। न हि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं, घृतजतुप्रभृतिषु द्रव्यत्वाग्रहादिति चेन्न। कार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया संयोगस्य विभागस्य वा समवा-

---

१ न केवलश्चन्द्रकान्तमणिरेव प्रतिबन्धकः किन्तु—उत्तेजकः सूर्यकान्तमणिस्तदभावविशिष्टश्चन्द्रकान्तमणिर्दाहं प्रति प्रतिबन्धकः। अपरं च, उत्तेजकाभावविशिष्टचन्द्रकान्तमणेरभावस्य दाहं प्रति कारणतास्ति। २ समवायेन कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति या तादात्म्येन कारणता सा अवश्यमेव किंचिद्धर्मावच्छिन्नास्ति स धर्म एव द्रव्यत्वरूपा जातिरिति। अत्रानुमानप्रयोगः—समवायसंबन्धावच्छिन्न—कार्यत्वावच्छिन्न—कार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबन्धावच्छिन्ना या कारणता सा किंचिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वात् घटगतकार्यतानिरूपितदण्डगतकारणतावत्। अत्र कार्यत्वकुक्षौ यावत्कार्यप्रवेशेन गौरवात्, कार्यत्वस्य ध्वंसेपि सत्त्वात्तत्र च समवायसंबन्धावच्छिन्नकार्यताया अभावादतिप्रसक्तत्वेनावच्छेदकत्वासंभवाच्चाह संयोगस्येति। अनुमानप्रयोगस्तु—समवायसंबन्धावच्छिन्नसंयोगत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्ना या कारणतेत्यादि प्राग्वत्। येषां

यिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धेरिति। ननु दशमं द्रव्यं तमः कुतो नोक्तं तद्धि प्रत्यक्षेण गृह्यते, तस्य च रूपवत्त्वात् कर्मवत्त्वाच्च द्रव्यत्वं, तच्च गन्धशून्यत्वान्न पृथिवी, नीलरूपवत्त्वाच्च न जलादिकं, तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणमिति चेन्न, आवश्यकतेजोऽभावेनोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। रूपवत्ताप्रतीतिस्तु भ्रमरूपा। कर्मवत्ताप्रतीतिरप्यालोकापसरणौपाधिकी भ्रान्तिरेव। तमसोऽतिरिक्तत्वेऽनन्तावयवादिकल्पनागौरवं च स्यात्। स्वर्णस्य यथा तेजस्यन्तर्भावस्तथा वक्ष्यते।

गुणान्विभजते—

अथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम्॥ ३॥
स्पर्शः संख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परम्।
संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वकम्॥ ४॥
बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम्।
द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च॥ ५॥

एते गुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः कणादेन कण्ठतः चशब्देन च दर्शिताः। तत्र गुणत्वादिकजातिसिद्धिरग्रे वक्ष्यते॥ ३–५॥

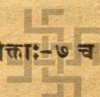
कर्माणि विभजते—

उत्क्षेपणं ततोऽपक्षेपणमाकुञ्चनं तथा।
प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च॥ ६॥

कर्मत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा। एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि॥ ६॥

मते विभुद्वयस्य संयोगस्तेषां संयोगत्वावच्छिन्ना कार्यता अप्रसिद्धा विभूनामिव तत्संयोगस्यापि नित्यतयाऽतिप्रसक्तत्वादत आह–विभागस्य वेति। समवायसंबन्धावच्छिन्नविभागत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्ना या कारणतेत्यादिप्राग्वदेवानुमानप्रयोगः।

१ प्रयत्नाश्च गुणाः–एवं सूत्रान्ते पठनात्। १७ गुणाः कण्ठरवेणोक्ताः–७ च शब्देन सूचिताः।

नन्वत्र भ्रमणादिकमपि पञ्चकर्माधिकतया कुतो नोक्तमत आह—

भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ।
तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥ ७ ॥

सामान्यं निरूपयति—

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च ।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥

तल्लक्षणं तु नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वम् । अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्त्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति । नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्त्यत उक्तमनेकेति । नित्यत्वे सति अनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावेऽप्यस्त्यतो वृत्तित्वसामान्यं विहाय समवेतत्वमित्युक्तम् । एकमात्रव्यक्तिवृत्तिस्तु न जातिः तथा चोक्तम्—

"व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः ।
रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रहः" ॥ १ ॥

द्रव्यादीति । परत्वमधिकदेशवृत्तित्वम्, अपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वम्, सकलजात्यपेक्षयाऽधिकदेशवृत्तित्वात् सत्तायाः परत्वं तदपेक्षया चान्यासां जातीनामपरत्वम् ॥ ८ ॥

परभिन्ना च या जातिः सैवापरतयोच्यते ।
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥

---

१ तत्रैकव्यक्तिकत्वादाकाशत्वं न जातिः । तुल्यव्यक्तिकत्वाद्धटत्वं कलशत्वं न जातिद्वयम् । संकीर्णत्वाद्भूतत्वं मूर्तत्वं च न जातिः । अनवस्थाभयात्सामान्यत्वं न जातिः । विशेषस्य व्यावृत्तस्वभावस्य रूपहानिः स्यादतो विशेषत्वं न जातिः । समवायसंबन्धाभावात् समवायत्वमभावत्वं च न जातिः । २ परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणधर्मयोरेकत्र समावेशः संकरः । यथा भूतत्वाभाववति मनसि मूर्तत्वं वर्तते मूर्तत्वाभाववति चाकाशे भूतत्वं वर्ततेऽनयोरेकत्र समावेशः पृथिव्यादिचतुष्टये । तस्मादेतद्द्वयं जातिरूपं नास्ति ।

व्यापकत्वात्पराऽपि स्याद्व्याप्यत्वादपराऽपि च ।

पृथिवीत्वाद्यपेक्षया व्यापकत्वादधिकदेशवृत्तित्वात् द्रव्यत्वादेः परत्वं, सत्तापेक्षया व्याप्यत्वाद् अल्पदेशवृत्तित्वाच्च द्रव्यत्वस्यापरत्वं, तथा च धर्मद्वयसमावेशादुभयमविरुद्धम् ।

विशेषं निरूपयति—

अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥ १० ॥

अन्ते अवसाने वर्तत इत्यन्त्यः, यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः । घटादीनां द्व्यणुकपर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात्परस्परं भेदः, परमाणूनां परस्परभेदको विशेष एव । स तु स्वत एव व्यावृत्तः, तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥

समवायं दर्शयति—

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।
तेषु जातेश्च संबन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

अवयवावयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः संबन्धः स समवायः । समवायत्वं नित्यसंबन्धत्वम् । तत्र प्रमाणं तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसंबन्धविषया, विशिष्टबुद्धित्वात्, दण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवत् इत्यनुमानम् । एतेन संयोगादिबाधात्[1]समवायसिद्धिः । न[2] च स्वरूपसंबन्धेन सिद्धसाधनम्, अर्थान्तरं वा, अनन्तस्वरूपाणां संबन्धत्वकल्पने गौरवाल्लाघवादेकसमवायसिद्धिः । न[3] च समवायस्यैकत्वे वायौ रूपवत्ताबुद्धिप्रसङ्गः, तत्र रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावात् । न चैवमभावस्य वैशिष्ट्यं संबन्धान्तरं सिध्येदिति वाच्यम्,

---

१ संयोगस्तु द्वयोर्द्रव्यपदार्थयोरेव भवति न तु द्रव्यगुणयोरतः संयोगादीनां बाधः । २ अयुतसिद्धपदार्थानां स्वरूपसंबन्धोऽस्तीतिवादिनां मीमांसकानां मतेऽनेनानुमानेन सिद्धसाधनं जातम् । समवायसाधनार्थं प्रवृत्तानां नैयायिकानामर्थान्तरं जातम् । ३ यदि समवाय एक एवाऽस्ति तर्हि रूपसमवायस्य तथा स्पर्शसमवायस्य एकत्वात्—वायौ रूपवत्ताबुद्धेः प्रमात्वं स्यात् ।

तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात्। घटाभावस्य तत्र सत्त्वात्। तस्य नित्यत्वात्, अन्[1]यथा देशान्तरेऽपि तत्प्रतीतिर्न स्यात्। वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात्। मम[2] तु घटे पाकरक्ततादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वान्न तद्वत्ताबुद्धिः। वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौरवम्। इत्थं च तत्तत्कालीनतत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां संबन्धः॥ ११॥

अभावं विभजते—

अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः।
प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च॥ १२॥
एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते।

अभावत्वं द्रव्यादिषट्कान्योऽन्यो[3]ऽभाववत्त्वम्। संसर्गाभावान्योन्याभावभेदादित्यर्थः। अन्योन्याभावस्यैकविधत्वात्तद्विभागाभावात्संसर्गाभावं विभजते। प्रागभाव इति। संसर्गाभावत्वम्, अन्योन्याभावभिन्नाभावत्वम्। अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम्। विनाश्यभावत्वं प्रागभावत्वम्। जन्याभावत्वं ध्वंसत्वम्। नित्यसंसर्गाभावत्वम्-अत्यन्ताभावत्वम्। यत्र तु भूतलादौ घटादिकमपसारितं पुनरानीतं च तत्र घटकालस्य संबन्धाघटकतया अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटकाले न घटात्यन्ताभावबुद्धिः। तत्र उत्पादविनाशशाली चतुर्थोऽयमभाव इति केचित्। अत्र ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणे नात्यन्ताभाव इति प्राची-

---

१ अन्यथा—यदि घटाभावस्यानित्यत्वं मन्यते तदा घटशून्यदेशेऽपि घटाभावस्य प्रतीतिर्न स्यात्-कस्मात् घटाभावस्यैकत्वात्। २ ननु समवाय एक इति वादिनस्तव मते अग्निसंयोगाज्जातरक्ते घटे पूर्वस्थितस्य श्यामरूपस्य समवायोऽस्तीत्यत आह मम त्विति। ३ अत्राभावस्य लक्षणमन्योऽन्याभावघटितमस्ति—अग्रे चान्योऽन्याभावस्य लक्षणं सामान्यरूपेणाभावघटितमस्ति। एवं चेदं लक्षणमन्योऽन्याश्रयदोषदुष्टम्। तस्मात्समवाय–सामानाधिकरण्यान्यतरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावरूपमेवाभावस्य लक्षणम्।

नमतं, श्यामघटे रक्तो नास्तीति रक्तघटे श्यामो नास्तीतिधीश्च प्रागभावं ध्वंसं चावगाहते न तु तदत्यन्ताभावम्। नव्यास्तु तत्र विरोधे मानाभावात् ध्वंसादिकालावच्छेदेनाप्यत्यन्ताभावो वर्तते इति प्राहुः। नन्वस्तु अभावानामधिकरणात्मकत्वं लाघवादिति चेन्न, अनन्ताधिकरणात्मकत्वकल्पनापेक्षयातिरिक्तकल्पनाया एव लघीयस्त्वात्। एवं च आधाराधेयभावोऽप्युपपद्यते। एवं च तत्तच्छब्दगन्धरसाद्यभावानां प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते। अन्यथा तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियाणामग्राह्यत्वादप्रत्यक्षत्वं स्यात्। एतेन ज्ञानविशेषकालविशेषाद्यात्मकत्वमत्यन्ताभावस्येति प्रत्युक्तमप्रत्यक्षत्वापत्तेः।

इदानीं पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यं च वक्तुं प्रक्रमते—

सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥

समानो धर्मो येषां ते सधर्माणः तेषां भावः साधर्म्यं समानो धर्म इति फलितार्थः। एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणः तेषां भावो वैधर्म्यं, विरुद्धो धर्म इति फलितार्थः। ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयता सा च सर्वत्रैवास्ति ईश्वरादिज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात्। एवमभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकं बोध्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः।
सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥ १४ ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्यमनेकत्वं समवायित्वं च। यद्यप्यनेकत्वमभावेऽप्यस्ति तथाप्यनेकत्वे सति भावत्वं पञ्चानां साधर्म्यम्। तथा[२] चानेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति फलितोऽर्थः। तेन प्रत्येकं घटादावाकाशादौ च नाव्याप्तिः। समवायित्वं च समवायसंबन्धेन संबन्धित्वं न तु समवायवत्वं सामान्या-

१ एवं चेति। अभावस्यातिरिक्तत्वस्वीकारे। २ तथा चेति। अनेकभावपदार्थेषु वर्तमाना या पदार्थविभाजिका द्रव्यत्वगुणत्वादिरूपा–उपाधिस्तादृशोपाधिमत्त्वमित्यर्थः।

दावभावात् । तथा च समवेत[1]वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति फलितोऽर्थः । तेन नित्यद्रव्येषु नाव्याप्तिः । **सत्तावन्त इति ।** द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः । आदिरिति । यद्यपि गुणक्रियाशून्यत्वमाद्यक्षणे घटादावतिव्याप्तं क्रियाशून्यत्वं च गगनादावतिव्याप्तं तथापि गुण[2]वदवृत्तिधर्मवत्त्वं कर्मवदवृत्ति पदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं तदर्थः । नहि घटत्वादिकं द्रव्यत्वं वा गुणवदवृत्ति कर्मवदवृत्ति वा किंतु गुणत्वादिकम् । तथा आकाशत्वादिकं तु न पदार्थविभाजकोपाधिः ॥ १४ ॥

सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः ।
पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥

सामान्यानधिकरणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः । **पारिमाण्डल्येति ।** पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणं कारणत्वं तद्भिन्नानामित्यर्थः । अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणम् । तद्धि स्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् तच्च न संभवति परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमान्महदारब्धस्य महत्तरत्ववदणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात् । एवं परममहत्परिमाणमतीन्द्रियसामान्यं विशेषाश्च बोध्याः । इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कारणत्वम् । ज्ञायमानसामा[3]न्यं न प्रत्यासत्तिः । ज्ञायमानं लिङ्गं नानुमितिकरणमित्यभिप्रायेणोक्तम् । मानसप्रत्यक्षे आत्ममहत्त्वस्य कारणत्वान्महत्परिमाणं कालादेर्बोध्यम् । तस्यापि

---

१ समवेतपदार्थे वर्तमाना या पदार्थविभाजिका द्रव्यत्वगुणत्वादिरूपा उपाधिस्ताहशोपाधिमत्त्वम्। एवं च ताहशोपाधिमत्त्वस्य परमाणुषु सत्त्वान्नाव्याप्तिः। २ गुणवद् यद् द्रव्यं तत्रावर्तमानं यद् गुणत्वादिकं धर्मस्ताहशधर्मवत्त्वम् । क्रियावद् यद् द्रव्यं तत्रावर्तमाना या पदार्थविभाजकगुणत्वादिरुपाधिस्ताहशोपाधिमत्त्वमित्यर्थः । ३ अयं ग्रन्थो नवीनानां मतेऽस्ति वर्तमानकालिकं यज्ज्ञानं ताहशज्ञानविषयीभूतं सामान्यं ज्ञायमानसामान्यम् ।

न कारणत्वमित्याचार्याणामाशय इत्यन्ये । तन्न । ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवाकारणताया आचार्यैरुक्तत्वात् ॥ १५ ॥

ननु कारणत्वं किम्, अत आह—

अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ।
कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥
समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ।
एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥ १७ ॥

तस्य कारणत्वस्य ॥ १६ ॥ १७ ॥

यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत् ।
तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात् १८

तत्रेति । समवायिकारणे आसन्नं प्रत्यासन्नं कारणं द्वितीयमसमवायिकारणमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगानां[1] पटासमवायिकारणत्वं स्यात् । एवं वेगादीनामभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् । एवं ज्ञानादिकमपीच्छाद्यसमवायिकारणं स्यात् । तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयम्[2] । तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव । एवं वेगादिकमपि वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति, तत्तत्कार्यासमवायिकारणलक्षणे[3] तत्तद्भिन्नत्वं देयम् ।

---

१ अर्थात्—तुरीतन्तुसंयोगोऽपि, अनुयोगित्वेन तन्तुसमवेतोऽस्ति—एवं पटरूपकार्यस्य जनकोऽप्यस्ति तथा चोक्तलक्षणस्य तत्र सत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः । २ ननु तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं प्रति असमवायिकारणत्वे को दोष इति चेन्न । असमवायिकारणनाशात् कार्यनाश इति नैयायिकानां सिद्धान्तात्, यदि तुरीतन्तुसंयोगोऽपि पटस्यासमवायिकारणं स्यात्तदा तन्नाशे पटनाशः स्यात्तत्तु लोके न दृश्यते । ३ अर्थात्—पटस्यासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वे सतीति निवेशनीयम् । एवं घटस्यासमवायिकारणलक्षणे चक्रकपालसंयोगभिन्नत्वे सतीति निवेशनीयम् ।

आत्मविशेषगुणानां तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्भिन्नत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव। अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या च। आद्यं यथा। घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकमसमवायिकारणम्। तत्र कार्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्यैकस्मिन्कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति। द्वितीयं यथा। घटरूपं प्रति कपालरूपमसमवायिकारणम्। तत्र स्वगतरूपादिकं प्रति समवायिकारणं घटः, तेन सह कपालरूपस्यैकस्मिन्कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति। तथा च क्वचित्समवायसंबन्धेन क्वचित्स्वसमवायिसमवायसंबन्धेनेति फलितोऽर्थः। इत्थं च कार्यैकार्थकारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्यवसन्नम्। आभ्यां समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां परं भिन्नं कारणं तृतीयं निमित्तकारणमित्यर्थः॥ १८॥

इदानीमन्यथासिद्धत्वमेव कियतां पदार्थानामत आह—

येन सह पूर्वभावः कारणमादाय वा यस्य।
अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम्॥१९॥
जनकं प्रति पूर्ववृत्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते।
अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्वभाविनः २०

यत्कार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववृत्तिता येन रूपेण गृह्यते तत्कार्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धमित्यर्थः। यथा घटं प्रति दण्डत्वमिति। द्वितीयमन्यथा सिद्धमाह। कारणमिति। यस्य स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौ न स्तः, किं तु कारणमादायैवान्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तदन्यथासिद्धम्।

---

१ यथा घटं प्रति कपालसंयोगः समवायसंबन्धेन असमवायिकारणमस्ति।
२ यथा घटरूपं प्रति कपालरूपं स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन कारणमस्ति। स्वं कपालरूपं तत्समवायि कपालं तत्र समवेतो घटः।

यथा दण्डरूपम्। तृतीयमाह। अन्यं प्रतीति। अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम्। यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य। तस्य हि घटादिकं प्रति कारणत्वमाकाशत्वेनैव स्यात्। आकाशत्वं हि शब्दसमवायिकारणत्वम्। एवं च तस्य शब्दं प्रति जनकत्वं गृहीत्वैव घटादिकं प्रति जनकत्वं ग्राह्यमतस्तदन्यथासिद्धम्। ननु शब्दाश्रयत्वेन तस्य कारणत्वे काऽन्यथासिद्धिरिति चेत्, पञ्चमीति गृहाण। नन्वाकाशस्य शब्दं प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकमिति चेत्कवत्त्वादिकं विशेषपदार्थो वेति। चतुर्थमन्यथासिद्धमाह। जनकं प्रतीति। यत्कार्यजनकं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम्। यथा कुलालपितुर्घटं प्रति। तस्य हि कुलालपितृत्वेन घटं प्रति जनकत्वे एवान्यथासिद्धिः। कुलालत्वेन जनकत्वे त्विष्टापत्तिः, कुलालमात्रस्य घटं प्रति जनकत्वात्। पञ्चममन्यथासिद्धमाह। अतिरिक्तमिति। अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धमित्यर्थः। अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणम्। अनेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धम्। तत्र हि महत्त्वमवश्यं क्लृप्तं तेनानेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धम्। नच वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम्, महत्त्वत्वजातेः कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात्॥ १९॥ २०॥

एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम्।
घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम्॥ २१॥
तृतीयं तु भवेद्व्योम कुलालजनकोऽपरः।
पञ्चमो रासभादिः स्यादेतेष्वावश्यकस्त्वसौ॥ २२॥

रासभादिरिति। यद्यपि यत्किंचिद्घटव्यक्तिं प्रति रासभस्य नियतपूर्ववर्तित्वमस्ति, तथापि घटजातीयं प्रति सिद्धकारणभावैर्दण्डादिभिरेव तद्व्यक्तेरपि संभवे रासभोऽन्यथासिद्ध इति

भावः । एतेष्विति । एतेषु पञ्चस्वन्यथासिद्धेषु मध्ये पञ्चमोऽन्यथासिद्ध आवश्यकः, तेनैव परेषां चरितार्थत्वात् । तथाहि । दण्डादिभिरवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसंभवे दण्डत्वादिकमन्यथासिद्धम् । न[1] च वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम्, दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डघटितपरम्परायाः संबन्धत्वकल्पने गौरवात् । एवमन्येषामप्यनेनैव चरितार्थत्वं संभवतीति ॥ २१ ॥ २२ ॥

समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् ।
गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥२३॥

गुणकर्मेति । असमवायिकारणत्वं गुणकर्मभिन्नानां वैधर्म्य न तु गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्यत्र[2] तात्पर्यम् । अथवा असमवायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं[3] तदर्थः । तेन ज्ञानादीनामसमवायिकारणत्वविरहेऽपि न क्षतिः ॥ २३ ॥

अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते ।

नित्यद्रव्याणि परमाण्वाकाशादीनि[4] विहायाश्रितत्वं साधर्म्यमित्यर्थः । आश्रितत्वं तु समवायादिसंबन्धेन वृत्तिमत्त्वम् । विशेषणतया नित्यानामपि कालादौ वृत्तेः ।

इदानीं द्रव्यस्यैव विशिष्य साधर्म्यं वक्तुमारभते—

क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वगुणयोगिता ॥ २४ ॥

---

१ नचेति । घटरूपकार्यं प्रति दण्डत्वस्य कारणत्वं स्वीक्रियते दण्डोऽन्यथासिद्ध इति शङ्का । समाधानम्—यदि दण्डत्वस्य कारणता मन्यते तदा स्वाश्रयजन्यभ्रमिवत्तासंबन्धेन कारणता स्वीकर्तव्या—दण्डस्य केवलं स्वजन्यभ्रमिवत्तासंबन्धेन कारणत्वमस्ति—एवं च प्रथमसंबन्धे दण्डघटितपरंपरारूपसंबन्धकल्पने गौरवम् । २ अन्यथात्मविशेषगुणेष्वव्याप्तिः । ३ गुणत्वकर्मत्वजातिरूपमित्यर्थः । ४ पृथ्व्यादिचतुर्णां परमाणवः आकाशादिपञ्चकमेतानि नित्यद्रव्याणि ।

क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च।
परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी ॥ २५ ॥

पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां परत्वापरत्ववत्त्वं मूर्तत्वं क्रियावत्त्वं वेगवत्त्वं च साधर्म्यम्। नच यत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं, परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। मूर्तत्वमपकृष्टपरिमाणवत्त्वम्, तच्च तेषामेव, गगनादिपरिमाणस्य कुतोऽप्यपकृष्टत्वाभावात्। पूर्ववत् कर्मवत्त्वं कर्मसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं, वेगवत्त्वं वेगवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं च बोध्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत्।
क्षित्यादिपञ्च भूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥२६॥

कालाकाशात्मदिशां सर्वगतत्वं सर्वमूर्तसंयोगित्वं परममहत्त्वं च। परममहत्त्वत्वं जातिविशेषः, अपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वं वा। क्षित्यादीति। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतत्वम्। तच्च बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम्। अत्र ग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यम्। तेन ज्ञातो घट इत्यादिप्रत्यक्षे ज्ञानस्याप्युपनीतभानविषयत्वात्तद्वति आत्मनि नातिव्याप्तिः। नवा प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति

---

१ पृथ्वी, जलं, तेजः, वायुः, मनः, एतेषां पञ्चानां परापरत्वरूपं मूर्तत्वरूपं तथा क्रियावेगाश्रयत्वरूपं साधर्म्यं समानो धर्म इति। २ उत्पन्नविनष्टादिकार्येषु। ३ क्षित्यादीनां पञ्चानां भूतत्वं साधर्म्यं क्षित्यादीनां चतुर्णां समवायेन स्पर्शवत्त्वं साधर्म्यमिति भावः। ४ मूर्तद्रव्येषु अवर्तमानं यत्परिमाणं तादृशपरिमाणवत्त्वं चतुर्णां साधर्म्यमिति भावः। ५ ज्ञातो घट इति ज्ञाने प्रकारीभूतं यज्ज्ञानं तस्यापि चक्षुःसंयुक्तमनःसंयुक्तात्मसमवेतज्ञानविषयत्वसंबन्धेन घटांशे प्रत्यक्षं जायते तादृशज्ञानवत्यात्मन्यतिव्याप्तिः। तथाप्युक्तविशेषलौकिकप्रत्यक्षेत्यादिकथने नातिव्याप्तिः। वक्ष्यमाणसंयोगादिषड्विधसन्निकर्षेण लौकिकप्रत्यक्षं जायते। तद्भिन्नयावत्संबन्धेन प्रत्यक्षयोग्यपदार्थानामलौकिकं प्रत्यक्षं जायते। एवं च ज्ञातो घट इति ज्ञानमनुव्यवसायरूपं मानसिकमस्ति।

परमाण्वादत्वव्याप्तिः, तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वात्। महत्त्वलक्षणकारणान्तरासन्निधानाच्च न प्रत्यक्षम्। अथवा आत्मवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं तत्त्वम्। चत्वारीति। पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवत्त्वम्॥ २६॥

द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादथाकाशशरीरिणाम्।
अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते॥ २७॥

पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारम्भकत्वम्। नच द्रव्यानारम्भके घटादावव्याप्तिः, द्रव्यसमवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। आकाशशरीरिणामिति। आकाशात्मनामव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यमित्यर्थः। आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः, स चाव्याप्यवृत्तिर्यदा किंचिदवच्छेदेन शब्द उत्पद्यते तदान्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्त्वात्। क्षणिकत्वं च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्। योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्तिगुणनाश्यत्वात्प्रथमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः। एवं ज्ञानादीनामपि ज्ञानादिकं यदात्मनि विभौ शरीराद्यवच्छेदेनोत्पद्यते तदा घटाद्यवच्छेदेन तदभावोऽस्त्येव। एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वयावस्थायि। इत्थं चाव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं चार्थः। पृथिव्यादौ रूपादिर्विशेषगुणोऽस्तीत्यतोऽव्याप्यवृत्तीत्युक्तम्। पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीत्यतो विशेषगुणेत्युक्तम्। नच रूपादीनामपि कदाचित्तृतीयक्षणे नाशसंभवात्क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं क्षित्यादावतिव्याप्तमिति वाच्यं, चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वस्य तदर्थत्वात्। अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति, क्षणचतुष्टयं तु न किमपि जन्यज्ञानादिकं तिष्ठति।

---

१ द्रव्यान्तरारम्भकत्वमपि चतुर्णां साधर्म्यम्। २ क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं तृतीयक्षणविनष्टपृथ्व्यादावतिव्याप्तम्। ३ चतुःक्षणवृत्ति–घटपटादि तथा रूपरसादिजन्यम्, तस्मिन्नवृत्तिर्या शब्दत्वज्ञानत्वरूपा जातिस्तादृशजातिमद्विशेषगुणः शब्दज्ञानादि तद्वत्त्वं विवक्षितम्।

रूपत्वादिकं तु क्षणचतुष्टयस्थायिन्यपि रूपादौ वर्तत इति तद्व्युदासः। ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणवृत्तित्वाज्ज्ञानत्वस्य तद्वृत्तित्वाज्जन्येत्युक्तम्। यद्याकाशजीवात्मनोः साधर्म्यं तदा जन्येति न देयं, द्वेषत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात्, परममहत्त्वस्य तादृशगुणत्वाच्च चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनामपि नाशाभ्युपगमाद्द्वित्वादीनामपि तथात्वात्तद्वारणाय विशेषेति। त्रिक्षणवृत्तित्वं वा वाच्यम्। द्वेषत्वादिकमादायात्मनि लक्षणसमन्वयः॥ २७॥

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः प्रथमास्त्रयः।
गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः॥ २८॥

पृथिव्यप्तेजसां रूपवत्वं, द्रवत्ववत्त्वं, प्रत्यक्षविषयत्वं चेत्यर्थः। न च चक्षुरादीनां भर्जनकपालस्थवह्नेरूष्मणश्च रूपवत्त्वे किं मानमिति वाच्यं, तत्रापि तेजस्त्वेन रूपानुमानात्। एवं वाय्वानीतपृथिवीजलतेजोभागानामपि पृथिवीत्वादिना रूपानुमानं बोध्यम्। न च घटादौ द्रुतसुवर्णादिभिन्ने तेजसि च द्रवत्ववत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यं, द्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। घृतजतुप्रभृतिषु पृथिवीषु, जलेषु, द्रुतसुवर्णादौ तेजसि च द्रवत्वसत्त्वात्तत्र च पृथिवीत्वादिसत्त्वात्तदादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः। न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तमतिव्याप्तं च रूपादाविति वाच्यं, चाक्षुषप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति। गुरुणी इति। गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं पृथिवीजलयोरित्यर्थः। न च घ्राणेन्द्रियादीनां वाय्वानीतपार्थिवादिभागानां च रसादिमत्त्वे किं मानमिति वाच्यं, तत्रापि पृथिवीत्वादिना तदनुमानात्। द्वयोरिति। पृथिवीतेजसोरित्यर्थः। न च नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं घटादौ

---

१ तादृशजातिपदेन द्वेषत्वादिकं गृहीत्वा। २ नेत्रेन्द्रियं रूपवत् तेजस्त्वात्, इत्यनुमानेनेत्यर्थः। ३ घ्राणेन्द्रियादीनि रसवन्ति पृथ्वीत्वात्, इत्यनुमानेनेत्यर्थः।

वह्न्यादौ चाव्याप्तमिति वाच्यं, नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ २८ ॥

आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः ।

पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः ।

यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥ २९ ॥

ज्ञेयत्वादिकं[1] विहायेति बोध्यम् । तत्तु न कस्यापि वैधर्म्यं केवलान्वयित्वात् ॥ २९ ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः ।
स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः ॥ ३० ॥
स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वं च द्रवत्वकम् ।
रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥ ३१ ॥
स्नेहहीना गन्धयुताः क्षितावेते चतुर्दश ।
बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ॥ ३२ ॥
धर्माधर्मौ गुणा एते ह्यात्मनः स्युश्चतुर्दश ।
संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ॥३३॥
संख्यादयः पञ्च बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे ।
परापरत्वे संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ॥ ३४ ॥

ते च खे आकाशे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

साधर्म्यवैधर्म्ये निरूप्य संप्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरूपयति—

तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ।
षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥ ३५ ॥

---

१ आदिशब्देन प्रमेयत्वम्, वाच्यत्वम्, अभिधेयत्वम्, च गृह्यते ।

गन्धहेतुरिति गन्धसमवायिकारणमित्यर्थः । यद्यपि गन्धवत्त्वमात्रं लक्षणमुचितं, तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणोपन्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तम् । तथाहि । पृथिवीत्वं[1] हि गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्ध्यति, अन्यथा[2] गन्धत्वावच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेः । न च पाषाणादौ गन्धाभावाद्गन्धवत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यं, तत्रापि गन्धसत्त्वात् । अनुपलब्धिस्त्वनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते, कथमन्यथा तद्भस्मनि गन्ध उपलभ्यते । भस्मनो हि पाषाणध्वंसजन्यत्वात्पाषाणोपादानोपादेयत्वं[3] सिद्ध्यति । यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः । दृष्टं चैतत्खण्डपटे महापटध्वंसजन्ये । इत्थं च पाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात्तज्जन्यस्य पाषाणस्यापि पृथिवीत्वं, तथा च तस्यापि गन्धवत्त्वे बाधकाभावः । **नानारूपेति** । शुक्लनीलादिभेदेन नानाजातीयं रूपं पृथिव्यामेव वर्तते न तु जलादौ, तत्र शुक्लस्यैव सत्त्वात् । पृथिव्यां तु एकस्मिन्नपि धर्मिणि पाकवशेन नानारूपसंभवात् । नच यत्र नानारूपं नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं, रूपद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्, रूपनाश[4]वद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा वाच्यत्वात् । वैशेषिकनये पृथिवीपरमाणौ रूपनाशस्य रूपान्तरस्य च सत्त्वात् । न्यायनये घटादावपि तत्सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । **षड्विध इति** । मधुरादिभेदेन यः षड्विधो रसः स पृथिव्यामेव । जले च मधुर एव रसः । अत्रापि पूर्ववद्रसद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणार्थोऽवसेयः । **गन्धस्त्विति** । **द्विविध इति** ।

---

१ समवायसंबन्धावच्छिन्नगन्धत्वावच्छिन्नगन्धनिष्ठकार्यतानिरूपिता तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नपृथिवीत्वावच्छिन्नपृथिवीनिष्ठा या कारणता सा किंचिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वात् घटनिष्ठकार्यतानिरूपितकपालनिष्ठकारणतावत् ।
२ अन्यथा—गन्धत्वावच्छिन्नं प्रति पृथ्व्या हेतुताऽस्वीकारे गन्धं प्रति नियतकारणताया नियमो न स्यात् । ३ उपादानं समवायिकारणम् । उपादेयं कार्यम् ।
४ प्रथमलक्षणे—अयमेकः अयमेकः इमौ द्वौ, इत्यपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपद्वित्वघटितत्त्वेन गौरवमतो रूपनाशवदिति लक्षणान्तरम् ।

वस्तुस्थितिमात्रं न द्विविधगन्धवत्त्वं लक्षणं द्विविधत्वस्य व्यर्थत्वात् । द्वैविध्यं च सौरभासौरभभेदेन बोध्यम् ॥ ३५ ॥

स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ।

तस्याः पृथिव्याः । अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं वायोरपि वर्तत इत्युक्तं पाकज इति । इत्थं च पृथिव्याः स्पर्शोऽनुष्णाशीत इति ज्ञापनार्थं तदुक्तम् । वस्तुतस्तु पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रं लक्षणम्, अधिकस्य वैयर्थ्यात् । यद्यपि पाकजस्पर्शः पटादौ नास्ति तथापि पाकजस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थो बोध्यः ।

नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा ।३६।
अनित्या तु तदन्या स्यात्सैवावयवयोगिनी ।
सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥ ३७ ॥

सा पृथिवी द्विविधा, नित्या अनित्या चेत्यर्थः । अणुलक्षणा परमाणुरूपा पृथिवी नित्या । तदन्या परमाणुभिन्ना पृथिवी द्व्यणुकादिरूपा सर्वाऽप्यनित्येत्यर्थः । सैव अनित्या पृथिव्येवावयववतीत्यर्थः । न[२]नु अवयविनि किं मानं, परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः । न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वाद्धटादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम्, एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वात् । यथैकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् । नचैको घटः स्थूल इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम्, एको महान्धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः । मैवं, परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षायोग्यत्वात् । दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः, सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । न च[३] तदानीमदृश्यपरमाणुपुञ्जाद्दृश्यपरमाणुपुञ्जस्योत्पन्नत्वान्न प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यम्, अदृश्यस्य दृश्यानु-

---

१ केवलं गन्धवत्त्वमात्रमेव लक्षणं न तु द्विविधगन्धवत्त्वमिति । २ बौद्धशंका नन्विति–अयं घट इति प्रतीतिस्तु विलक्षणसंस्थानविशिष्टपरमाणुपुञ्जैरेव भविष्यति । ३ नचेति । तदानीं कार्योत्पत्तिकाले इत्यर्थः ।

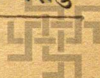
पादानत्वात्। अन्यथा चक्षुरूष्मादिसंततेरपि कदाचिद्दृश्यत्वप्रसङ्गात्। नचातितप्ततैलादौ कथमदृश्यदहनसंततेर्दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यम्, तत्र तदन्तःपातिभिर्दृश्यदहनावयवैः स्थूलदहनोत्पत्तेरुपगमात्। न चादृश्येन द्व्यणुकेन कथं दृश्यत्रसरेणोरुत्पत्तिरिति वाच्यं, यतो न दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्यचित्स्वभावादाचक्ष्महे किंतु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवशाद् दृश्यत्वं तदभावे चादृश्यत्वम्। तथा च त्रसरेणोर्महत्त्वात्प्रत्यक्षत्वं न तु द्व्यणुकादेस्तदभावात्। नहि त्वन्मतेऽपि संभवतीदं परमाणौ महत्त्वाभावात्। इत्थं चावयविसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वादनित्यत्वम्। तेषां चावयवावयवधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसङ्गः। अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः। यत्र तु विश्रामस्तस्यानित्यत्वेऽसमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति तस्य नित्यत्वम्। महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः। न च त्रसरेणावेव विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं, त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ, त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः महदारम्भकत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः। न[1] चेदमप्रयोजकम्, अपकृष्टमहत्त्वं प्रत्यनेकद्रव्यत्वस्य प्रयोजकत्वात्। न चैवं क्रमेण तदवयवधारापि सिद्ध्येदिति वाच्यम्, अनवस्थाभयेन तदसिद्धेरिति। सा चेति। सा कार्यरूपा पृथिवी त्रिधेत्यर्थः। शरीरेन्द्रियविषयभेदादित्यर्थः॥ ३६॥ ३७॥

तत्र देहमुदाहरति—

योनिजादि भवेद्देहमिन्द्रियं घ्राणलक्षणम्।
विषयो द्व्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः॥ ३८॥

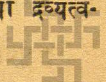
योनिजमयोनिजं चेत्यर्थः। योनिजमपि द्विविधं जरायु-

[1] पूर्वोक्तानुमाने अनुकूलतर्काभाव इति न वाच्यम्।

जमण्डजं च। जरायुजं मानुषादीनाम्। अण्डजं सर्पादीनाम्। अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिकम्। स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः। उद्भिज्जास्तरुगुल्माद्याः। नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम्। न च मानुषादिशरीराणां पार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यं, गन्धादिमत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात्। न च क्लेदोष्मादेरुपलम्भादाप्यत्वादिकमपि स्यादिति वाच्यं, तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादिना संकरप्रसङ्गात्[1]। न च तर्हि जलीयत्वादिकमेवास्तु न तु पार्थिवत्वमिति वाच्यं, क्लेदादीनां विनाशेऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानाद्गन्धाद्युपलब्धेश्च पृथिवीत्वसिद्धेः। तेन पार्थिवादिशरीरे जलादीनां निमित्तत्वमात्रं बोध्यम्। शरीरत्वं तु न जातिः पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात्। किंतु चेष्टाश्रयत्वम्। वृक्षादीनामपि चेष्टासत्त्वान्नाव्याप्तिः। न च वृक्षादेः शरीरत्वे किं मानमिति वाच्यम्, आध्यात्मिकवायुसंबन्धस्य प्रमाणत्वात्। तत्रैव किं मानमिति चेद्भग्नक्षतसंरोहणादिना तदनुमानात्। यदि हस्तादौ शरीरव्यवहारो न भवति तदान्त्यावयवित्वेन[2] विशेषणीयम्। न च यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं, तादृशे प्रमाणाभावात्। अथवा चेष्टावदन्त्यावयविवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमन्त्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं[3][4] वा तत्। मानुषत्वचैत्रत्वादिजातिमादाय लक्षणसमन्वयः। न च नृसिंहशरीरे कथं लक्षणसमन्वयः, तत्र नृसिंहत्वस्यैकव्यक्तिवृत्तितया जातित्वाभावाज्जलीयतैजसशरीरवृत्तितया देवत्वस्यापि जाति-

१ एवंप्रकारो हि तत्र संकरः पृथ्वीत्वधर्मं त्यक्त्वा शरीरत्वधर्मः जलादिशरीरेष्वपि वर्तते एवं शरीरत्वधर्मं त्यक्त्वा पृथ्वीत्वं घटादिषु वर्तते अनयोः समावेशः मानुषादिशरीरेषु। २ अन्त्यावयवित्वे सति चेष्टाश्रयत्वम्। ३ द्रव्यान्तरानारम्भकत्वमन्त्यावयवित्वम्। ४ चेष्टावदन्त्यावयविनि वर्तमाना या द्रव्यत्वव्याप्या मानुषत्वादिजातिस्तादृशजातिमत्त्वम्।

त्वाभावादिति वाच्यं, कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात्। इन्द्रियमिति। घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः। पार्थिवत्वं कथमिति चेदित्थम्। घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात्। कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकगोघृतवत्। न च दृष्टान्ते स्वकीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यं, परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात्। न[3] च नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेऽनैकान्तिकत्वमिति वाच्यं, तस्य सक्तुरसाभिव्यञ्जकत्वात्। यद्वा परकीयेति न देयं, वायूपनीतसुरभिभागस्य दृष्टान्तत्वसंभवात्। न च घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्रव्यञ्जकत्वात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यं, द्रव्यत्वे सतीति विशेषणात्। विषय इति। उपभोगसाधनं विषयः। सर्वमेव हि कार्यजातमदृष्टाधीनम्, यत्कार्यं यददृष्टाधीनं तत्तदुपभोगं साक्षात्परंपरया वा जनयत्येव। नहि बीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति। तेन द्व्यणुकादि ब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव विषयो भवति। शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेऽपि प्रकारान्तरोपन्यासः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः॥ ३८॥

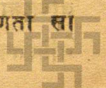
जलं निरूपयति—

वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ।
स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम्॥ ३९॥

स्नेहे[4]समवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिः सिद्ध्यति।

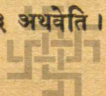
१ देवत्वं न जातिः किन्तूपाधिः सांकर्यात्। देवत्वधर्मं त्यक्त्वा तैजसत्वधर्मः सुवर्णादितैजसपदार्थेऽपि वर्तते। एवं तैजसत्वधर्मं त्यक्त्वा देवत्वं जलीयदेवेष्वपि वर्तते। उभयोः समावेशः—तैजसदेवशरीरेषु। २ घृतं कुङ्कुमादिगतरूपादिमध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकम्। ३ नचेति। पूर्वोक्तो हेतुर्जले व्यभिचारी, कथं जलमपि नवशरावस्य गन्धस्याभिव्यञ्जकम्। जलं न केवलं गन्धाभिव्यञ्जकं किंतु सक्तुरसस्याप्यभिव्यञ्जकमिति न दोषः। ४ समवायसंबन्धावच्छिन्नस्नेहत्वावच्छिन्नस्नेहनिष्ठकार्यतानिरूपिता तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्ना या कारणता सा किंचिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वात्, इत्यादि।

यद्यपि स्नेहत्वं नित्यानित्यवृत्तितया न कार्यतावच्छेदकं तथापि जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्यम्। अथ परमाणौ जलत्वं न स्यात्तत्र जन्यस्नेहाभावात्, नित्यस्य च स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभावनियमादिति चेन्न, जन्यस्नेहजनकतावच्छेदकतया जन्यजलत्वजातेः सिद्धौ, तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धेः। शुक्लरूपमेव जलस्येति दर्शयितुमुक्तं **वर्णः शुक्ल** इति। न तु शुक्लरूपवत्त्वं लक्षणम्। अथवा नैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तिरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम्, अभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थः। तेन स्फटिकादौ नातिव्याप्तिः। **रसस्पर्शाविति**। जलस्य मधुर एव रसः शीत एव स्पर्शः। तिक्तरसवदवृत्तिमधुरवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं तदर्थः। तेन शर्करादौ नातिव्याप्तिः। शीतेतरस्पर्शवदवृत्तिस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं तदर्थः। ननु शुक्लरूपवत्त्वमेवेतिकुतः, कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलब्धेरिति चेन्न, नीलजनकतावच्छेदिकायाः पृथिवीत्वजातेरभावाज्जले नीलरूपासंभवात्। कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतिस्त्वाश्रयौपाधिकी। अत एव वियति विक्षेपे धवलिमोपलब्धिः। अथ जले माधुर्ये किं मानम्, नहि प्रत्यक्षेण कोऽपि रसस्तत्रानुभूयते। नच

---

१ यदि स्नेहरूपकार्यं प्रति जलीयपरमाणुषु स्वरूपयोग्यतारूपकारणताभिमता तर्हि ततोऽपि कदाचित् फलमवश्यं भविष्यति परंतु फलं न भवति। तस्मात् स्नेहरूपकार्यस्य समवायिकारणतावच्छेदकमेकमनुगतं जलत्वं न सिध्यति। २ समवायसंबन्धावच्छिन्नजन्यस्नेहत्वावच्छिन्नजन्यस्नेहनिष्ठकार्यतानिरूपिता तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्ना या कारणता सा किंचिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वात्, इत्यादि। समवायसंबन्धावच्छिन्नजन्यजलत्वावच्छिन्नजन्यजलनिष्ठकार्यतानिरूपिता तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्ना या कारणता सा किंचिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वात्, इत्याद्यनुमानेन जलत्वजातिः सिध्यति। ३ अथवेति। नैमित्तिकद्रवत्ववती-पृथ्वीतेजसी तत्रावृत्तिरिति।

नारिकेलजलादौ माधुर्यमुपलभ्यत एवेति वाच्यं, तस्याश्रयोपाधिकत्वात् । अन्यथा जम्बीररसादावम्लाद्युपलब्धेरम्लादिमत्त्वमपि स्यादिति चेन्न, हरीतक्यादिभक्षणस्य जलरसव्यञ्जकत्वात् । नच हरीतक्यामेव जलोष्मसंयोगाद्रसान्तरोत्पत्तिरिति वाच्यं, कल्पनागौरवात् । पृथिवीत्वस्याम्लादिजनकतावच्छेदकत्वाच्च जले नाम्लादिकम् । जम्बीररसादौ त्वाश्रयौपाधिकी तथा प्रतीतिः । एवं जन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकं जन्यजलत्वं तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं तु जलत्वं बोध्यम् । घृष्टचन्दनादौ तु शैत्योपलब्धिश्चन्दनान्तर्वर्तिशीततरसलिलस्यैव । तेजःसंयोगाज्जले उष्णप्रतीतिरौपाधिकी स्फुटैव । तत्र पाकासंभवात् । स्नेहस्तत्रेति । घृतादावपि तदन्तर्वर्तिजलस्यैव स्नेहः, जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् । तेन जल एव स्नेह इति मन्तव्यम् । द्रवत्वमिति । सांसिद्धिकद्रवत्वत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकमपि तदेवेति भावः । तैलादावपि जलस्य द्रवत्वं स्नेहप्रकर्षेण च दहनानुकूल्यमिति वक्ष्यति ॥ ३९ ॥

नित्यतादि प्रथमवत्किंतु देहमयोनिजम् ।
इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः ॥ ४० ॥

प्रथमवदिति । पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथाहि । जलत्वं द्विविधं नित्यमनित्यं च । परमाणुरूपं नित्यं द्व्यणुकादिकं सर्वमनित्यमवयवसमवेतं च । अनित्यमपि त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । पृथिवीतो यो विशेषस्तमाह । किंत्विति । देहमयोनिजम्, अयोनिजमेवेत्यर्थः । जलीयं शरीरं वरुणलोके प्रसिद्धम् । इन्द्रियमिति । जलीयमित्यर्थः । तथाहि । रसनं जलीयं गन्धाद्यव्यञ्ज-

---

१ स्वाभाविकद्रवत्वत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताया अवच्छेदकमपि जन्यजलत्वरूपा जातिरेव ।

कत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात्, सक्तुरसाभिव्यञ्जकोदकवत्[1]। रसनेन्द्रियसंनिकर्षे व्यभिचारवारणाय[2] द्रव्यत्वं देयम्। विषयं दर्शयति। सिन्धुर्हिमादिरिति। सिन्धुः समुद्रः। हिमं तुषारः। आदिपदात्सरित्कासारकरकादिः सर्वोऽपि ग्राह्यः। नच हिमकरकयोः कठिनत्वात्पार्थिवत्वमिति वाच्यम्, ऊष्मणा विलीनस्य तस्य जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यमिति व्याप्तेर्जलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः। अदृष्टविशेषेण वा द्रवत्वप्रतिरोधात्। करकादीनां काठिन्यप्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात्[3] ॥ ४० ॥

तेजो निरूपयति—

उष्णः स्पर्शस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम्।
नैमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः। इत्थं च जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं[4] तेजस्त्वं जातिविशेषः। तस्य परमाणुवृत्तित्वं तु जलत्वस्येवानुसंधेयम्। नचोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यं, तत्राप्युष्णत्वस्य सत्त्वात्। किंतु तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभिभवादग्रहः। एवं रत्नकिरणादौ पार्थिवस्पर्शेनाभिभवाच्चक्षुरादौ चानुद्भूतत्वादग्रहः। रूपमित्यादि। वैश्वानरे मरकतकिरणादौ च पार्थिवरूपेणाभिभवाच्छुक्लरूपाग्रहः। ननु तद्रूपाग्रहे धर्मिणोऽपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेन्न,

---

१ यथा सक्तुमिश्रं जलं सक्तुगतगन्धादीनामनुद्बोधकं सद्रसमात्रव्यञ्जकं तद्वत्। २ हेतोर्व्यभिचारवारणाय तत्र द्रव्यत्वे सतीति देयम्। ३ भ्रान्तिर्नाम तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानम्। ४ जन्योष्णस्पर्शनिष्ठकार्यतानिरूपिता या समवायिकारणता तदवच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेष इत्यर्थः। यद्यपि तेजःपरमाणुषु जन्योष्णत्वं नास्ति तथापि जलत्ववदत्रापि बोध्यम्। जन्योष्णस्पर्शनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वरूपेण जन्यतेजस्त्वजातिः सिध्यति। जन्यतेजस्त्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वेन रूपेण शुद्धतेजस्त्वजातिः सिध्यतीति।

अन्यदीयरूपेणापि धर्मिणो ग्रहसंभवात्, शङ्खस्येव पित्तपीतिम्ना। वह्नेस्तु शुक्लरूपं नाभिभूतं किंतु तदीयं शुक्लत्वमभिभूतमित्यन्ये। नैमित्तिकमिति। सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्वात्। न च नैमित्तिकद्रवत्वं न लक्षणं दहनादावव्याप्तं घृतादावतिव्याप्तं चेति वाच्यं, पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वस्य विवक्षितत्वात्। पूर्ववदिति। जलस्येवेत्यर्थः। तथाहि। तत् द्विविधं नित्यमनित्यं च। नित्यं परमाणुरूपं तदन्यदनित्यम्, अवयवि च। तच्च त्रिधा, शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरमयोनिजमेव। तच्च सूर्यलोकादौ प्रसिद्धम्॥ ४१॥

अत्र यो विशेषस्तमाह—

इन्द्रियं नयनं वह्निः स्वर्णादिर्विषयो मतः।

ननु चक्षुषस्तैजसत्वे किं मानमिति चेत्, चक्षुस्तैजसं परकीयस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत्। प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वादत्र दृष्टान्तेऽव्याप्तिवारणाय प्रथमं परकीयेति। घटादेः स्वीयरूपेऽव्यञ्जकत्वाद्व्यभिचारवारणाय द्वितीयं परकीयेति। अथवा प्रभाया दृष्टान्तत्वसंभवादाद्यं परकीयेति न देयम्। चक्षुःसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम्। विषयं दर्शयति। वह्निरिति। ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति चेन्न, सुवर्णं तैजसम्, असति प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वात् यन्नैवं तन्नैवम्, यथा पृथिवीति। न चाप्रयोजकं, पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रव्यत्वस्य चात्यन्ताग्निसंयोगनाश्यत्वात्। ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य पार्थिवभागस्यापि तदानीं द्रुत-

---

१ श्वेतरूपेण मास्तु रक्तरूपेण तु भवत्येव। २ विषयतासंबन्धेनेति भावः। ३ नेत्रघटादीनां संयोगे। ४ पूर्वोक्तमनुमानमप्रयोजकम्, अर्थात्—अनुकूलतर्करहितम्, अतः—सुवर्णस्य तैजसत्वे न साधकमिति चेन्न। घृतलाक्षादिपृथ्व्यां जन्यजले च यद् द्रवत्वमस्ति तदग्निसंयोगान्नश्यति सुवर्णद्रवत्वं न नश्यति स एवानुकूलतर्कः।

त्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न, जलमध्यस्थमषीक्षोदवत्तस्याद्रुतत्वात्। अपरे तु पीतिमाश्रयस्य अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि पूर्वरूपापरावृत्तिदर्शनात्तत्प्रतिबन्धकं विजातीयद्रवद्रव्यं कल्प्यते। तथाहि। अत्यन्ताग्निसंयोगे पीतिमगुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः, अत्यन्ताग्निसंयोगे सत्यपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणत्वात्, जलमध्यस्थपीतपटवत्। तस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य तेजस्त्वनियमात्।

वायुं निरूपयति—

अपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ॥ ४२ ॥
तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः।
पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् ॥ ४३ ॥

अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वादुक्तमपाकज इति। अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वादुक्तमनुष्णाशीत इति। तेन वायवीयो विजातीयः स्पर्शो[1] दर्शितः। तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः। एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गकः। वायुर्हि स्पर्शशब्दधृतिकम्पैरनुमीयते विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन तृणादीनां धृत्या शाखादीनां कम्पेन च वायोरनुमानात्। यथाच वायोर्न प्रत्यक्षं तथाग्रे वक्ष्यते। पूर्ववदिति। वायुर्द्विविधो नित्योऽनित्यश्च। परमाणुरूपो नित्यस्तदन्योऽनित्योऽवयवसमवेतश्च। सोऽपि त्रिविधः, शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम्। परंतु जलीयतैजसवायवीयशरीराणां पार्थिवभागोपष्टम्भादुपभोगक्षमत्वं जलादीनां प्राधान्याज्जलीयत्वादिकमिति। अत्र यो विशेषस्तमाह। देहव्यापीति। शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक्। तच्च वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्।

---

१ विलक्षणस्पर्शनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकतया वायुत्वसिद्धिरित्यर्थः।

अङ्ग[1]सङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवत् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

विषयं दर्शयति—

प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ।

यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधः तस्य चतुर्थी विधा प्राणादिरित्युक्तमाकरे । तथापि संक्षेपादत्र त्रैविध्यमुक्तम् । प्राणस्त्वेक एव हृदादिनानास्थानवशान्मुखनिर्गमादिनानाक्रियावशाच्च नानासंज्ञां लभत इति ।

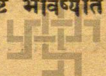
आकाशं निरूपयति—

आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥४४॥

आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तित्वादाकाशत्वादिकं न जातिः । किंतु आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वम् । वैशेषिक इति कथनं तु विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय । एतेन प्रमाणमपि दर्शितम् । तथाहि । श[2]ब्दो विशेषगुणः चक्षुर्ग्रहणायोग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवत् । श[3]ब्दो द्रव्यसमवेतो गुणत्वात् संयोगवत् । इत्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे, श[4]ब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सत्यकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् सुखवत् । पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । पटरूपादौ व्यभिचारवारणायाकारणगुणपूर्वकेति । जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति । शब्दो न दिक्कालमनसां गुणः विशेषगुणत्वा[5]त् । नात्मविशेषगुणो बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वाद्रूपवत् । इत्थं च

---

१ यथा व्यजनपवनः शरीरसंबन्धिस्वेदरूपजलगतशैत्यस्य व्यञ्जको नान्यस्येति भावः । २ अनेनानुमानेन शब्दस्य गुणत्वममन्यमानानां वैयाकरणानां मीमांसकानां च खण्डनं कृतम् । ३ द्वितीयानुमानेन परिशेषानुमाने विशेष्याभावप्रयुक्तां स्वरूपासिद्धिं परिहरति । उत्तरैस्तु विशेषणाभावप्रयुक्तामिति विवेकः । ४ अनेनानुमानेनेदं साधितं शब्दः पृथ्व्यादिचतुष्टयस्य न विशेषगुणः इति । ५ यो लौकिकसंबन्धेनेन्द्रियग्राह्योऽस्ति च लौकिकसंबन्धेन द्वीन्द्रियेण ग्रहणायोग्यतावान् तथा गुणत्वव्याप्यजातिमान् स विशेषगुणः । तच्च स्पष्टं भविष्यति बुद्ध्यादिषट्कमित्यादिग्रन्थेन ।

शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगननामकं सिध्यति। नच वाय्ववयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्वकः शब्द उत्पद्यतामिति वाच्यम्, अयावद्द्रव्यभावित्वेन वायुविशेषगुणत्वाभावात् ॥ ४४ ॥

तत्र शरीरस्य विषयस्य चाभावादिन्द्रियं दर्शयति—

इन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः।

नन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रं तु पुरुषभेदेन भिन्नं कथमाकाशं स्यादिति चेत्तत्राह। एकः सन्नपीत्यादि। आकाश एक एव सन्नपि उपाधेः कर्णशष्कुल्यादेर्भेदाद्भिन्नं श्रोत्रात्मकं भवतीत्यर्थः।

कालं निरूपयति—

जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥४५॥

तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह। जगतामिति। तथाहि। इदानीं घट इत्यादिप्रतीतिः सूर्यपरिस्पन्दादिकं यदा विषयीकरोति तदा सूर्यपरिस्पन्दादिना घटादेः संबन्धो वाच्यः। स च संबन्धः संयोगादिर्न संभवतीति काल एव तत्संबन्धघटकः कल्प्यते। इत्थं च तस्याश्रयत्वमपि सम्यक् ॥ ४५ ॥

प्रमाणान्तरं दर्शयति—

परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः।

परत्वापरत्वबुद्धेरसाधारणं निमित्तं काल एव। परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयो लाघवादतिरिक्तः काल एव कल्प्यत इति भावः। नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमासवर्षादिसमयभेदो न स्यादत आह। क्षणादिरिति। कालस्त्वेकोऽपि उपाधिभेदा-

---

१ वायुविशेषगुणो यावद्द्रव्यभावी नाम स्वाश्रयनाशादेव नश्यति। शब्दस्त्वयावद्द्रव्यभावी–अर्थात्–आश्रयद्रव्यनाशाज्जन्यो यो नाशस्तस्य अप्रतियोगी। २ स च संबन्धः स्वाश्रयतपनसंयोगिसंयोगरूप एव। स्वपदेन सूर्यस्य क्रिया गृह्यते तदाश्रयः सूर्यः–तत्संयोगी कालः–तस्य संयोगो घटादिभिः सह। ३ असमवायिकारणं कालपिण्डसंयोगः। ४ अनुयोगितासंबन्धेनेत्यर्थः।

त्क्षणादिव्यवहारविषयः । उपाधिस्तु स्वजन्ये[1]विभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म, पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा, पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा, उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा । न[2]चोत्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं, क[3]र्मान्तरस्यापि सत्त्वादिति । महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदानायत्या [4]ध्वंसेनोपपादनीय इति । दिनादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकूटैरेवेति ।

दिशं निरूपयति—

दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते ॥ ४६ ॥

दूरत्वमन्तिकत्वं च दैशिकं परत्वमपरत्वं बोध्यम् । तद्बुद्धेरसाधारणं बीजं दिगेव । दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयो[5]गाश्रयतया लाघवादेका दिक् सिध्यतीति भावः ॥ ४६ ॥

नन्वेकैव दिक् तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः कथमुपपद्यतामित्यत आह—

उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् ।

यत्[6]पुरुषस्य उदयगिरिसंनिहिता या दिक् सा तस्य प्राची । एवमुदयगिरिव्यवहिता या दिक् सा प्रतीची । एवं यत्पुरुषस्य सुमेरुसन्निहिता या दिक् सोदीची । तद्व्यवहिता त्ववाची । "सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः" इति नियमात् ।

आत्मानं निरूपयति—

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ॥ ४७ ॥

---

१ स्वशब्देन कर्मणो ग्रहणं, सूर्यनिष्ठमथवा मूर्तमात्रनिष्ठं यत् कर्म तादृशकर्मजन्यो यो विभागस्तस्य यः प्रागभावः तदवच्छिन्नं तद्विशिष्टमित्यर्थः । २ एकस्याः क्रियायाः पूर्वोक्तोपाध्युपहितक्षणचतुष्टयोत्तरं नाशात् पुनः क्षणादिव्यवहारो न स्यादिति । ३ एकक्रियायाः समाप्तावपि द्रव्यान्तरे क्रियायाः सत्वात् । ४ तत्तत्पदार्थानां ध्वंसेनोपाधिनोपपादनीयः । ५ असमवायिकारणं दिशावस्तुनोः संयोगः । ६ अत्र पुरुषपदं वस्तुमात्रस्योपलक्षणम् ।

आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्ध्यति। ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव। अदृष्टादिरूपकारणाभावान्न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः। नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभाव इति नियमस्याप्रयोजकत्वात्। परे त्वीश्वरे सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात्। न च दशमद्रव्यत्वापत्तिः, ज्ञानवत्त्वेन विभजनादित्याहुः। इन्द्रियादीति। इन्द्रियाणां शरीरस्य च परंपरया चैतन्यसंपादकः। यद्यप्यात्मनि "अहं जाने अहं सुखी" इत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर इति प्रतिपादयितुं न शक्यत इत्यतः प्रमाणान्तरं दर्शयति। करणमिति। कुठारादीनां छिदादिकरणानां कर्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृष्टम्[१]। एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानां फलोपधानमपि कर्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्ता कल्प्यते ॥ ४७ ॥

ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्त्वत आह—

शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः।
तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः ॥ ४८ ॥

ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव[२] मुक्तात्मनां त्वन्मत इव मृतशरीराणामपि तदभावे का क्षतिः, प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न, शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्थाविरे स्मरणानुपपत्तेः, शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात्। न च पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उत्पद्यत इति वाच्यम्, अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात्। एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्न स्यात्, इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात्तदानी-

---

१ फलं द्वैधीभावः तस्यानुपधानमनुत्पादः। २ ज्ञानेच्छाकृत्यादीनि यथा त्वन्मते मुक्तात्मनि न तिष्ठन्ति तथा मन्मते मृतशरीरेषु इत्युभयत्रापि तुल्योऽयं दोषो नैकेनोद्भावनीय इति भावः।

मिष्टसाधनतास्मारकाभावात्। मन्मते तु जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः। नच जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतामिति वाच्यम्, उद्बोधकाभावात्। अत्र त्वनायत्या जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते। इत्थं च संसारस्यानादितया आत्मनोऽनादित्वसिद्धावनादिभावस्य नाशासंभवान्नित्यत्वं सिद्ध्यतीति बोध्यम्। ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रति कारणत्वं कर्तृत्वं चास्तु विरोधे साधकाभावादत आह। तथात्वमिति। चैतन्यमित्यर्थः। उपघाते नाशे सति अर्थाच्चक्षुरादीनामेव। कथमिति। पूर्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानां चक्षुषोऽभावे स्मरणं न स्यात्। अनुभवितुरभावात्। अन्यदृष्टस्यान्येन स्मरणासंभवात्। अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति भावः ॥४८॥

ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं स्यादत आह—

मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत्।
धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः ॥ ४९॥

मनोपीति। न तथा, न चेतनम्। ज्ञानादीति। मनसोऽणुत्वात्प्रत्यक्षे च महत्त्वस्य हेतुत्वान्मनसि ज्ञानसुखादिसत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः। यथा मनसोऽणुत्वं तथा वक्ष्यते। नन्वस्तु विज्ञानमेवात्मा, तस्य स्वतःप्रकाशरूपत्वाच्चेतनत्वम्, ज्ञानसुखादिकं तु तस्यैवाकारविशेषः तस्यापि भावत्वादेव क्षणिकत्वं पूर्वपूर्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञाने हेतुत्वात् सुषुप्तावप्यालयविज्ञानधारा

---

१ गत्यन्तराभावेनेत्यर्थः। २ चैत्रानुभूतपदार्थानां चैत्र एव स्मर्ता नतु मैत्रः। तद्वत्। ३ मनसोऽप्रत्यक्षत्वात्तदाश्रितसुखादीनामप्यप्रत्यक्षत्वं स्यात्। ४ विज्ञानवादिनो बौद्धस्य शंका। ५ विज्ञानात्मन इत्यर्थः। ६ तदेव विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानं चेति द्विविधम्। तत्रायं घट इति प्रवृत्तिविज्ञानम्। अहमहम्—इत्याकारकमालयविज्ञानम्। तस्य क्षणे क्षणे परिणामिनी धारा सुषुप्तावप्यस्त्येव।

निराबाधैव, मृगमदवासनावासितवसन इव पूर्वपूर्वविज्ञानजनित-संस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न, तस्य जगद्विषयकत्वे सर्वज्ञत्वापत्तिः । यत्किंचिद्विषयकत्वे विनि-गमनाविरहः । सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गाच्च । ज्ञानस्य सविषय-त्वात् । तदा[1]नीं निराकारा चित्सन्ततिरनुवर्तत इति चेन्न, तस्याः स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभावात् । अन्य[2]था घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः न चेष्टा[3]पत्तिर्विज्ञानव्यतिरिक्त[4]वस्तुनोऽभावादिति वाच्यं, घटादे-[5]रनुभूयमानस्या[6]पलपितुमशक्यत्वात् । आका[7]रविशेष एवायं विज्ञान स्येति चेत्, किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञाना[8]त्तर्हि समायातं विज्ञा-नव्यतिरिक्तेन । नातिरिच्यते चेत्तर्हि समूहालम्बने नीला[9]कारोऽपि पीताकारः स्यात् । स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात् । अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म इति चेन्न, नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकस्मि-न्न[10]समावेशात् । इतरथा विरोधावधारणस्यैव दुरुपपादत्वात् । न च वासनासंक्रमः संभवति, मातृपुत्रयोरपि वा[11]सनासंक्रमप्रसङ्गात् । न चोपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यं, वासनायाः संक्रमा-संभवात् । उत्त[12]रस्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न, तदुत्पादकाभा-वात् । चितामेवोत्पादकत्वे तदानन्त्यप्रसङ्गः । क्षणिकविज्ञानेऽति-शयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न, मानाभावात्कल्पनागौरवाच्च । एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यमपि प्रत्युक्तं, गौरवादतिशये माना-

---

१ बौद्धः शङ्कते तदानीमिति—तदानीं सुषुप्तिकाले । २ अन्यथा—प्रमाणं विना यदि तत्र ज्ञानस्वरूपता स्वीक्रियते तदा । ३ घटादियावत्पदार्थेषु विज्ञानस्वरूपता ममाभिमतैव । ४ मन्मत इति शेषः । ५ बाह्यविषयरूपेण । ६ केवलं विज्ञानरूपं स्वीकृत्यापलपितुमिति शेषः । ७ एतद्घटपटादिजातं विज्ञानस्यैवाकारविशेषः । ८ किमयं विज्ञानस्याकारविशेषः विज्ञानस्य स्वरूपात् भिन्नो वा विज्ञानरूपमेव । ९ नीलपीते—इत्याकारकसमूहावलम्बनज्ञाने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात् । कुतः स्वरूपात्—विज्ञाने कोऽपि भेदो नास्ति । १० विज्ञानरूपधर्मिणि । ११ पूर्वो-क्तरीत्या वासनासंचारस्याभावात्, यदि वासनासंचारः स्यात्तदा मातृदृष्टपदार्थानां गर्भावस्थबालकस्यापि स्मरणं स्यात् । १२ पूर्वपूर्वविज्ञानवासनाया उत्तरोत्तरविज्ञाने ।

भावाच्च । बीजादौवपि सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनाच्च ।

अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवान्नित्यविज्ञानमेवात्मा "**अविनाशी वाऽरेऽयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म**" इत्यादिश्रुतेरिति चेन्न, तस्य विषयत्वासंभवस्य दर्शितत्वान्निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात्सविषयत्वस्याप्यननुभवात्, अतो ज्ञानादिभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम्। सत्यं ज्ञानमिति हि ब्रह्मपरं जीवेषु नोपयुज्यते। ज्ञानाज्ञानसुखित्वादिभिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुतरामीश्वरभेदः, अन्यथा बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः। योऽपीश्वराभेदबोधको वेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन्स्तौति। अभेदभावनयैव च यतितव्यमिति वदति। अत एव "**सर्व एवात्मनि समर्पिताः**" इति श्रूयते। मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तावभेदो जायत इत्यपि न, भेदस्य नित्यत्वेन नाशायोगात्। भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्थास्यत्येव। न च द्वित्वमपि नश्यतामिति वाच्यं, तव निर्धर्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेऽपि सत्यस्वरूपं तदितिवद्द्वित्वाभावेऽपि व्यक्तिद्वयात्मकौ ताविति सुवचत्वात्। मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेदेकत्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमित्यप्युच्यताम्। प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिवीजलयोर्न गन्ध इतिवदुभयं नैकमित्यस्य सर्वजनसिद्धत्वात्। योऽपि तदानीमभेदप्रतिपादको वेदः सोऽपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रति-

---

१ क्षेत्रे उप्तस्य बीजस्याङ्कुरोत्पत्तिर्भवति नतु कुसूले पतितस्य तथा चाङ्कुररूपं कार्यंप्रति कुर्वद्रूपतया अङ्कुरजननयोग्यजातिविशेषरूपेण कारणता मन्यते सा च फलोत्पादनसमर्थबीजमात्रे तिष्ठति। तथैव प्रकृते क्षणिकशरीरेषु "कुर्वद्रूपत्वेन" उत्तरोत्तरवासनाजनकजातिविशेषरूपेण कारणता स्वीकर्तव्या सा च कुर्वद्रूपता दृष्टान्ते बीजत्वेन सह समव्याप्ता दार्ष्टान्ते विज्ञानत्वेन सह समव्याप्तास्ति, तथा च वासनासंचारः संभवति। दृष्टान्तरूपबीजेष्वेव "कुर्वद्रूपत्वस्य" अङ्कुरजननयोग्यजातिविशेषस्य कल्पनादुचिता। अङ्कुरादीनामुत्पत्तिस्तु सहकारिजलादीनां संयोगेनापि भवतीति भावः।

पादयति। संपदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त इतिवत्, अत एव "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इति श्रूयते। ईश्वरो न ज्ञानसुखात्मा किंतु ज्ञानाद्याश्रयः "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय[1] एवोक्तः "यः सर्वज्ञः स सर्ववित्" इत्यनुरोधात्। आनन्दमित्यस्याप्यानन्दवदित्यर्थः। अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः, अन्यथा पुँल्लिङ्गत्वापत्तिः। आनन्दोऽपि दुःखाभावे उपचर्यते, भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोऽहमितिवत्, दुःखाभावेन सुखित्वप्रत्ययात्। अस्तु वा तस्मिन्नानन्दो नत्वसावानन्दः "अ[2]सुखम्" इति श्रुतेः। न विद्यते सुखं यस्येति कुतो नार्थ इति चेन्न, क्लि[3]ष्टकल्पनापत्तेः, प्रकरणविरोधादानन्दमित्यत्र मत्वर्थीयाच्प्रत्ययविरोधाच्चेति संक्षेपः।

एतेन[4] प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किंतु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात्। कार्यनाशे सति कार्यरूपतया तन्ना[5]शो न स्यादित्यकारणत्वं तस्य। बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्य[6]र्थानुपपत्त्या तत्कल्पनम्। बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः। सैव महत्तत्त्वम्, अन्तःकरणमित्युच्यते। तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ। तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना संबन्धः। पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात्। ममेदं कर्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया तत्प्रतिबिम्बादतात्त्विको दर्पणस्येव मुखोपरागः। इदमिति विषयोपरागः, इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निःश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा। कर्तव्यमिति व्या[7]पारांशः। तेनांशत्र-

---

१ अधिकरणल्युडन्तत्वात्। २ असुखम्—अत्र नञ् ब्रह्मणः सकाशात् सुखस्य भेदबोधनं करोति। ३ बहुव्रीहिसमासेऽन्यपदार्थकल्पनं तत्पुरुषापेक्षया गौरवम्। ४ एतेनेत्यस्याग्रे वक्ष्यमाणेन इति मतमपास्तमित्यनेनान्वयः। ५ तन्नाशः पुरुषनाशः न स्यान्माभूदित्यकारणत्वं तस्य पुरुषस्य। ६ जडप्रधानस्य कार्यं बुद्धिः सापि जडरूपैव भवत्यतश्चेतनरूपपुरुषमन्तरा चेतनं न भवत्यतः पुरुषकल्पनम्। ७ व्यापारांशः व्यापारावेशः।

यवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः संबन्धो दर्पणमलिनिम्नेव मुखस्योपलब्धि[2]रुच्यते । ज्ञाना[3]दिवत्सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव [4]कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः । न च बुद्धिश्चेतना परिणामित्वादिति मतमपास्तं, कृत्य[5]दृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्भिन्ने मानाभावाच्च। चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतिश्चैतन्यांशे भ्रम[6] इति चेत्कृत्यंशे किं नेष्यते । [7]अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारापत्तिः । नन्वचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वाद्बुद्धेरचैतन्यं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न, [8]असिद्धेः । कर्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् । वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम् । अनादेर्नाशासंभवान्नित्यत्वम् । तत्किं प्रकृत्यादिकल्पनेन । न च—

"प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते" गीता अ. ३ श्लो. २७

इत्यनेन विरोध इति वाच्यम्, प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैरिच्छादिभिः कर्ताहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात् । "तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः" इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽय-

---

१ सांख्यमते बुद्धिर्ज्ञानमुपलब्धिश्चेति नानर्थान्तरम् । २ अतात्त्विकसंबन्धस्यैव सांख्यशास्त्रे–उपलब्धिसंज्ञा । ३ यथा परिणामि ज्ञानं बुद्धिधर्मस्तद्वत् । ४ कृतिः–प्रयत्नो बुद्धेर्मुख्यो धर्मः । सा च परिणामिनी बुद्धिरनित्यधर्मवती–अत एव चिद्रूपा न । ५ यथाहं कर्ता–अहं धार्मिकः अहं भोक्ता, इत्यादिप्रत्ययः एकाधिकरणे प्रतीयते तथा 'अहं चेतनः' इति प्रत्ययोऽपि तस्मिन्नेवाधिकरणे प्रतीयते । कर्तृभिन्ने चेतने प्रमाणं नास्ति । ६ भ्रम इति–चेतनः पुरुषः । तत्संबन्धात्प्रतिबिम्बं स्वीकृतवती बुद्धिः स्वस्यां मिथ्या चेतनस्याभिमानं करोति । ७ कर्तृचेतनयोर्भेदाङ्गीकारे चेतने सुखदुःखयोरभावात्तस्मिन् बन्धमोक्षव्यवहारोऽनुपपन्नः । अतः स बुद्धिसत्त्वासत्त्वनिबन्धनो वाच्यः । तथाच बुद्धेर्नित्यत्वे तत्सत्त्वनिबन्धनसंसारस्यापि नित्यत्वापत्तिस्तथाच मोक्षाभावः । बुद्धेरनित्यत्वे उत्पत्तिमत्त्वं स्यात्–अजन्यभावस्य नाशो न भवति । एवं च बुद्ध्युत्पत्तेः प्रथमकाले संसारोत्पत्तिर्न स्यात्–अर्थात् बुद्ध्युत्पत्तेः पूर्वं तस्यामदृष्टं न तिष्ठति तदभावे बुद्ध्युत्पत्तिरपि न स्यादेवं संसाराभावः । ८ बुद्धेः प्रकृतिकार्यत्वस्याभावात् ।

मुपरिष्टादाशय इति संक्षेपः। धर्माधर्माश्रय इति। आत्मेत्यनुषज्यते। शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्मणां देहान्तरेण भोगानुपपत्तेः। विशेषगुणयोगत इति। योग्यविशेषगुणस्य ज्ञानसुखादेः संबन्धेनात्मनः प्रत्यक्षत्वं संभवति न त्वन्यथा अहं जाने अहं करोमीत्यादिप्रतीतेः॥ ४९॥

प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः।
अहंकारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः॥ ५०॥

अयमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते। प्रवृत्तिरत्र चेष्टा। ज्ञानेच्छायत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्वाच्चेष्टायाश्च प्रयत्नसाध्यत्वाच्चेष्टया प्रयत्नवानात्माप्यनुमीयत इति भावः। अत्र दृष्टान्तमाह। रथेति। यद्यपि रथकर्म चेष्टा न भवति, तथापि तेन कर्मणा सारथिर्यथाऽनुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्मणा परात्मापीति भावः। अहंकारस्येति। अहंकारोऽहमिति प्रत्ययस्तस्याश्रयो विषयः आत्मा न शरीरादिरिति। मन इति। मनोभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयो मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः। रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात्॥ ५०॥

विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान्बुद्धिस्तु द्विविधा मता।
अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा॥ ५१॥

विभुत्वं परममहत्त्वम्। तच्च पूर्वोक्तमपि[२] स्पष्टार्थमुक्तम्। बुद्ध्यादीति। बुद्धिसुखदुःखेच्छादिचतुर्दश गुणाः पूर्वोक्ता वेदितव्याः। अत्रैव प्रसङ्गाद्बुद्धेः कतिपयं प्रपञ्चं दर्शयति। बुद्धिस्त्विति। द्वैविध्यं व्युत्पादयति। अनुभूतिरिति। अनुभूतिश्चतुर्विधेति। एतासां चतसृणां करणानि चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति सूत्रोक्तानि वेदितव्यानि॥ ५१॥

---

१ शरीरस्य न चैतन्यम्, इत्यादिग्रन्थेनेत्यर्थः। २ कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महदिति ग्रन्थेनेत्यर्थः।

प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे ।
घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम् ॥ ५२ ॥

इन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्वमेव ज्ञानं, तथापीन्द्रियत्वेन[1] रूपेणेन्द्रियाणां यत्र[2] ज्ञाने कारणत्वं तत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितम् । ईश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यम् । इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति सूत्रे तथैवोक्तत्वात् । अथवा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । (अनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्योपमितौ सादृश्यज्ञानस्य शाब्दबोधे पदज्ञानस्य स्मृतावनुभवस्य कारणत्वात्तत्र तत्र नातिव्याप्तिः) । इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणम् । परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः । यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं तथापि परामर्शजन्यं हेत्वविषयकं[3] यज्ज्ञानं तदेवानुमितिः । न च कादाचित्कहेतुविषयकानुमितावव्याप्तिरिति[4] वाच्यम्, तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्य[5]जातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । अथवा व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिः । एवं सादृश्यज्ञानकरणकं ज्ञानमुपमितिः । पदज्ञानकरणकं ज्ञानं शाब्दबोधः । वस्तुतो यां कांचिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षावृत्तिजातिमत्त्वमनुमितित्वम् । एवं यत्किंचित्प्रत्यक्षादिकमादाय तद्व्यक्तिवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वादिकं वाच्यमिति । जन्यप्रत्यक्षं विभजते—घ्राणजादीति । घ्राणजं रासनं चाक्षुषं स्पार्शनं श्रौत्रं मानसमिति षड्विधं प्रत्यक्षम् । न चेश्वरप्रत्यक्ष-

---

१ इन्द्रियत्वं च शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् । २ ज्ञानमात्रं प्रति मनस इन्द्रियत्वेन रूपेण कारणता नास्ति किंतु मनस्त्वेन रूपेण । ३ केवलं पर्वतो वह्निमान् इत्याकारकमित्यर्थः । ४ यथा धूमवान् पर्वतो वह्निमानित्यादौ धूमरूपहेतोः पक्षतावच्छेदकरूपेण भानम् । ५ तादृशं—व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं यदनुमित्यात्मकं ज्ञानं तत्र वर्तमाना यानुभवत्वव्याप्यजातिः—अनुमितित्वरूपजातिः—तादृशजातिमत्त्वमनुमितेर्वर्तते ।

स्याविभजनान्न्यूनत्वम्, जन्यप्रत्यक्षस्यैव निरूपणीयत्वादुक्तसूत्रा-
नुसारात् ॥ ५२ ॥

घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥ ५३ ॥

गोचर इति ग्राह्य इत्यर्थः । गन्धत्वादिरिति । आदिपदात् सुरभित्वादिपरिग्रहः । गन्धस्य प्रत्यक्षत्वात्तद्वृत्तिजातिरपि प्रत्यक्षा । गन्धाश्रयग्रहणे तु घ्राणस्य न सामर्थ्यमिति बोध्यम्[१] । तथा रस इति । रसत्वादिसहित इत्यर्थः । तथा शब्दोऽपि शब्दत्वादि-सहितः । गन्धो रसश्च उद्भूतो बोध्यः ॥ ५३ ॥

उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो
द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये ।
विभागसंयोगपरापरत्व-
स्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥

ग्रीष्मोष्मादावनुद्भूतरूपमिति न तत्प्रत्यक्षम् । तद्वन्ति उद्भूत-रूपवन्ति ॥ ५४ ॥

क्रिया जातिर्योग्यवृत्तिः समवायश्च तादृशः ।
गृह्णाति चक्षुः संयोगादालोकोद्भूतरूपयोः ॥ ५५ ॥

योग्येति । पृथक्त्वादिकमपि योग्यवृत्तितया बोध्यम् । तादृशः योग्यव्यक्तिवृत्तिरित्यर्थः । चक्षुर्योग्यत्वमेव कथं तदाह—गृह्णा-तीति । आलोकसंयोग उद्भूतरूपं च चाक्षुषप्रत्यक्षे कारणम् । तत्र द्रव्यचाक्षुषं प्रति तयोः समवायसंबन्धेन कारणत्वम् । द्रव्यस-मवेतरूपादिप्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसंबन्धेन । द्रव्यसमवेतसमवेतस्य रूपत्वादेः प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसंबन्धेनेति ॥ ५५ ॥

---

१ गन्धाश्रयस्य पृथ्वीरूपद्रव्यस्य ग्रहणे घ्राणस्य सामर्थ्यं नास्ति ।

उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः ।
रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥ ५६ ॥

द्रव्याध्यक्षे—

उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं त्वचो गोचरः । सोऽपि उद्भूतस्पर्शोऽपि स्पर्शत्वादिसहितः । रूपान्यदिति । रूपभिन्नं रूपत्वादिभिन्नं यच्चक्षुषो योग्यं तत्त्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यम् । तथाच पृथक्त्वसंख्यादयो ये चक्षुर्ग्राह्या गुणा उक्ता एवं क्रियाजातयो योग्यवृत्तयश्च ते त्वचो ग्राह्या इत्यर्थः । अत्रापि त्वगिन्द्रियजन्येऽपि रूपं द्रव्यप्रत्यक्षे कारणम् । तथाच बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम् । नवीनास्तु बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे न रूपं कारणं प्रमाणाभावात् ।[1] किंतु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमन्वयव्यतिरेकात् । बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति चेन्न किंचित् । आत्मावृत्तिशब्दभिन्नविशेष[2]गुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु । रूपस्य कारणत्वे लाघवमिति चेन्न, वायोस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणप्रसङ्गात् ।[3] इष्टापत्तिरिति चेदुद्भूत[4]स्पर्श एव लाघवात्कारणमस्तु । [5]प्रभाया अप्रत्यक्षत्वे त्विष्टापत्तिरेव किं नेष्यते । तस्मात् प्रभां पश्यामीतिवत् वायुं स्पृशामीति प्रत्ययस्य संभवाद्वायोरपि प्रत्यक्षं संभवत्येव । बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपस्य न वा स्पर्शस्य हेतुत्वम् । वायुप्रभयोरेकत्वं गृह्यत एव, क्वचिद्द्वित्वादिकमपि, क्वचित्संख्यापरिमाणाग्रहो दोषादित्याहुः ॥५६॥

त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।

त्वङ्मनःसंयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः । किं तत्र प्रमाणं,

---

१ किंतु नेत्रजन्यप्रत्यक्षे रूपस्य त्वाचप्रत्यक्षे स्पर्शस्य भिन्नं भिन्नं कारणत्वम् । २ विशेषगुणवत्त्वं पृथ्व्यादिचतुष्टये वर्तते । ३ प्राचीनमते स्पर्शरूपलिङ्गेन वायोरनुमानं भवति । ४ बाह्येन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षं प्रति–उद्भूतेत्यादि । ५ यथा त्वया वायोः प्रत्यक्षे इष्टापत्तिः कृता–एवं प्रभाऽप्रत्यक्षेऽपि कर्तव्या ।

सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति। ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यति अनुभवरूपं स्मरणरूपं वा। नाद्यः। अनुभवसामग्र्यभावात्। तथाहि। प्रत्यक्षे चक्षुरादिना मनःसंयोगस्य हेतुत्वात्तदभावादेव न चाक्षुषादिप्रत्यक्षम्। [1]ज्ञानादेरभावादेव न मानसं प्रत्यक्षम्। ज्ञानाद्यभावे चात्मनोऽपि न प्रत्यक्षमिति। एवं व्याप्तिज्ञानाभावादेव नानुमितिः। सादृश्यज्ञानाभावान्नोपमितिः। पदज्ञानाभावान्न शाब्दबोधः। इत्यनुभवसामग्र्यभावान्नानुभवः। उद्बोधकाभावाच्च न स्मरणम्। मैवम्। सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नेच्छादिव्यक्तेस्तत्संबन्धेनात्मनश्च प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्। तद[2]तीन्द्रियत्वे मानाभावात्। सुषुप्तिप्राक्काले निर्विक[3]ल्पकमेव नियमेन जायत इत्यत्रापि प्रमाणाभावात्। अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वाचप्रत्यक्षं स्यात्। विषयत्वक्संयोगस्य त्वङ्मनःसंयोगस्य च सत्वात्। परस्परप्रतिब[4]न्धादेकमपि वा न स्यादिति। अत्र[5] केचित्पूर्वोक्तयुक्त्या त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवारोधात्कल्प्यत इति। अन्ये तु सुषुप्त्यनुरोधाच्चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यते। चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वङ्मनःसंयोगाभावान्न स्पार्शनप्रत्यक्षमिति वदन्ति।

मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥५७॥

मनोग्राह्यमिति। मनोजन्यप्रत्यक्षविषयमित्यर्थः। मतिर्ज्ञानम्। कृतिः प्रयत्नः। एवं सुखत्वादिकमपि मनोग्राह्यम्। एव-

---

१ सुषुप्तिकाले आत्मनो ज्ञानादिगुणस्य तिरोधानान्न मानसं प्रत्यक्षम्। २ न च सुषुप्तिप्रथमक्षणे ज्ञानव्यक्तिरतीन्द्रियास्ति। तस्य समाधानमाह–तदतीन्द्रियेति। ३ प्रकारतारहितमेव ज्ञानं जायत इत्यर्थः। ४ चाक्षुषादिज्ञानजनकसामग्री त्वग्जन्यस्पार्शनज्ञाने प्रतिबन्धिकास्ति ततश्च चाक्षुषज्ञानकाले स्पार्शनज्ञानं न। ५ यदि ज्ञानसामग्रीषु प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य कल्पना क्रियते, तदा विषयेन्द्रियसंयोगस्तथेन्द्रियमनःसंयोगश्च सर्वत्र वर्तत एव सा च संयोगरूपा सामग्री परस्परं प्रतिबन्धिका जायते तथाच ज्ञानानुत्पत्तिः इत्यत आह–अत्र केचिदिति।

मात्मापि मनोग्राह्यः किंतु मनोमात्रस्य गोचर इत्यनेन पूर्वमुक्तत्वादत्र नोक्तः ॥ ५७ ॥

ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते।
महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥

चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टं ज्ञानं न संभवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात्। विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्। तथाच प्रथमतो घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाह्येव ज्ञानं जायते। तदेव निर्विकल्पकम्। तच्च न प्रत्यक्षम्। तथाहि। वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति घटमहं जानामीति प्रत्ययात्। तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकारीभूय भासते। ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वम्। यः प्रकारः स एव विशेषणमित्युच्यते। विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते। विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने कारणम्। निर्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञाने न संभवति। घटत्वाद्यप्रकारकं च घटादिविशिष्टज्ञानं न संभवति, जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किंचिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात्। महत्त्वमिति। द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसंबन्धेन कारणम्। द्रव्यसमवेतानां गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसंबन्धेन कारणं। द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्मत्वादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसंबन्धेन कारणमिति। इन्द्रियमिति। अत्रापि षड्विध इत्यनुषज्यते। इन्द्रियत्वं तु न जातिः पृथिवीत्वादिना सांकर्यप्रसङ्गात्। शब्देतरोद्भूतविशेष-

---

१ इमे घटघटत्वे–इति वैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञानं जायते। २ अनुव्यवसायेन प्रत्यक्षत्वात्। ३ प्रतियोगित्वानुयोगित्वाद्यनिर्वचनीयधर्मस्य नाम–अखण्डोपाधिः। ४ स्वशब्देन महत्त्वपरिमाणं गृह्यते तदाश्रयं द्रव्यम्। ५ किंतूपाधिः। ६ पृथ्वीत्वरूपं धर्मं त्यक्त्वा–इन्द्रियत्वरूपो धर्मो नेत्रादिषु वर्तते इन्द्रियत्वरूपं धर्मं त्यक्त्वा पृथ्वीत्वरूपो धर्मो घटादिषु वर्तते अनयोरेकत्र घ्राणेन्द्रिये समावेशः।

गुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम्। आत्मादिवारणाय सत्यन्तम्। उद्भूतविशेषगुणस्य शब्दस्य श्रोत्रे सत्त्वाच्छब्देतरेति। विशेषगुणस्य रूपादेश्चक्षुरादावपि सत्त्वादुद्भूतेति। उद्भूतत्वं न जातिः शुक्लत्वादिना सांकर्यात्। न च शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम्, उद्भूतरूपवत्त्वादिना चाक्षुषादौ जनकतानुपपत्तेः। किंतु शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवानुद्भूतत्वं तदभावकूटश्चोद्भूतत्वम्। तच्च संयोगादावप्यस्ति तथा च शब्देतरोद्भूतगुणः संयोगादिश्चक्षुरादेरप्यस्त्यतो विशेषेति। कालादिवारणाय विशेष्यदलम्। इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्यापि प्राचां मते प्रत्यक्षजनकत्वादिन्द्रियावयववारणाय नवीनमते कालादौ रूपाभावप्रत्यक्षे संनिकर्षघटकतया कारणीभूतचक्षुःसंयोगाश्रयस्य कालादेश्च वारणाय मनःपदम्। ज्ञानकारणमित्यपि तद्वारणाय। करणमिति। असाधारणं कारणं करणम्। असाधारणत्वं व्यापारवत्त्वम्॥ ५८॥

विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः।
द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्संयुक्तसमवायतः॥ ५९॥
द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः।
तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः॥ ६०॥
तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः।
प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्॥ ६१॥
विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत्।
यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते॥ ६२॥

---

१ शुक्लत्वरूपं धर्मं त्यक्त्वा–उद्भूतत्वमुद्भूतगन्धे वर्तते। एवमुद्भूतत्वं धर्मं त्यक्त्वा शुक्लत्वधर्मः–अनुद्भूतशुक्ले वर्तते। द्वयोः समावेश उद्भूतशुक्ले। २ ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयमिति।

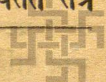
व्यापारः संनिकर्षः । षड्विधं संनिकर्षमुदाहरणद्वारा दर्शयति । द्रव्यग्रह इति । द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यम् । द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम् । एवमग्रेऽपि । वस्तुतस्तु द्रव्यचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणं । द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः कारणं । द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः । एवमन्यत्रापि विशिष्यैव कार्यकारणभावः । परंतु पृथिवीपरमाणुनीले नीलत्वं पृथिवीत्वं च चक्षुषा कथं न गृह्यते तत्र परंपरयोद्भूतरूपसंबन्धस्य महत्त्वसंबन्धस्य च सत्त्वात् । तथाहि—नीलत्वं जातिरेकैव घटनीले परमाणुनीले च वर्तते । तथाच महत्त्वसंबन्धो घटनीलमादाय वर्तते । उद्भूतरूपसंबन्धस्तूभयमादायैव[1] वर्तते । एवं पृथिवीपरमाणौ पृथिवीत्वेऽपि[2] घटादिकमादाय महत्त्वसंबन्धो बोध्यः । एवं वायौ तदीयस्पर्शादौ च सत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यात् । तस्मादुद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य द्रव्यसमवेतचाक्षुषप्रत्यक्षे तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे कारणत्वं वाच्यम् । इत्थं च परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिग्रहः, परमाणौ चक्षुःसंयोगस्य महत्त्वावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं वाय्वादौ न सत्तादिचाक्षुषं तत्र चक्षुःसंयोगस्य रूपावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं यत्र घटस्य मध्यावच्छेदेनालोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्तु बाह्यावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावादालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयम् । एवं द्रव्यस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणं द्रव्यसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः, द्रव्यसमवेतसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नत्वमुद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वं च पूर्ववदेव बोध्यम् । एवं गन्धप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः । गन्धसमवेतस्य घ्राणजन्यप्रत्यक्षे

---

१ घटनीलं परमाणुनीलं चोभयमादायैव वर्तते । २ एवं पूर्वोक्तपरंपरासंबन्धेन पार्थिवपरमाणुनिष्ठपृथ्वीत्वेऽपि संबन्धः ।

घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । एवं रसप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवायः । रससमवेतरासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः कारणम् । शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणम् । अत्र सर्वं प्रत्यक्षं लौकिकं बोध्यम् । वक्ष्यमाणमलौकिकं प्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगादिकं विनापि भवति । एवमात्मनः प्रत्यक्षे मनःसंयोगः, आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः, आत्मसमवेतसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे चेन्द्रियसंबद्धविशेषणता हेतुः । वैशेषिकमते तु समवायो न प्रत्यक्षः । अत्र[1] यद्यपि विशेषणता नानाविधा । यथाहि भूतलादौ घटाद्यभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते । संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया । संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया । शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया । कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया । एवं कत्वाद्यवच्छिन्नाभावे गत्वाभावादिकं श्रोत्रावच्छिन्नविशेषणविशेषणतया । एवं घटाभावादौ पटाभावः चक्षुःसंयुक्तसंयुक्तविशेषणविशेषतया । एवमन्यदप्यूह्यम् । तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गण्यते । अन्यथा षोढा संन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्येतेति । यदि स्यादुपलभ्येतेति । अत्राभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणम् । तथाहि । भूतलादौ घटादिज्ञाने जाते घटाभावादिकं न ज्ञायते । तेनाभावोपलम्भे प्रतियोग्युपलम्भाभावः कारणम् । तत्र योग्यताप्यपेक्षिता सा च प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपा । तदर्थश्च प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वप्रसक्त्या प्रसञ्जित उपलम्भरूपः प्रतियोगी यस्य सोऽभावप्रत्यक्षे हेतुः । तथाहि । यत्रालोकसंयोगादिकं वर्तते तत्र

१ अभावनिरूपितविशेषणता नानाविधा ।

यद्यत्र घटः स्यात्तर्हि उपलभ्येतेत्यापादयितुं शक्यते। तत्र घटाभावादिप्रत्यक्षं भवति। अन्धकारे तु नापादयितुं शक्यते। तेन घटाभावादेरन्धकारे न चाक्षुषप्रत्यक्षम्, स्पार्शनप्रत्यक्षं तु भवत्येव, आलोकसंयोगं विनापि स्पार्शनप्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात्। गुरुत्वादिकं यदयोग्यं तदभावस्तु न प्रत्यक्षस्तत्र गुरुत्वादिप्रत्यक्षस्यापादयितुमशक्यत्वात्। वायौ रूपाभावः। पाषाणे सौरभाभावः। गुडे तिक्ताभावः। श्रोत्रे शब्दाभावः। आत्मनि सुखाभावः। एवमादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात्। संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्यता। अन्योन्याभावप्रत्यक्षे त्वधिकरणयोग्यताऽपेक्षिता। अतः स्तम्भादौ पिशाचादिभेदोऽपि चक्षुषा गृह्यत एव॥ ५९॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥

एवं प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधम्। तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोढा संनिकर्षो वर्णितः। अलौकिकसंनिकर्षस्त्विदानीमुच्यते—

अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः।
सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा॥ ६३॥

व्यापारः संनिकर्षः। सामान्यलक्षण इति सामान्यं लक्षणं यस्येत्यर्थः। तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा सामान्यस्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते। तच्चेन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञाने प्रकारीभूतं बोध्यम्। तथाहि। यत्रेन्द्रियसंयुक्तो धूमादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारः। तत्र धूमत्वेन संनिकर्षेण धूमा इत्येवंरूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते। अत्र यदीन्द्रियसंबद्धमित्येवोच्यते तदा धूलीपटले धूमत्वभ्रमानन्तरं सकलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात् तत्र धूमत्वेन सहेन्द्रियसंबन्धाभावात्। मन्मते तु इन्द्रियसंबद्धं धूलीपटलं तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानम्, तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः। इन्द्रिय-

१ प्रत्यासत्तिः संबन्धः।

संबन्धश्च लौकिको ग्राह्यः । इदं च बहिरिन्द्रियस्थले । मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यमात्रं प्रत्या[1]सत्तिः ॥ ६३ ॥

परंतु समानानां भावः सामान्यम् । तच्च क्वचिन्नित्यं धूमत्वादि, क्वचिच्चानित्यं घटादि । यत्रैको घटः संयोगेन भूतले समवायेन कपाले ज्ञातस्तदनन्तरं सर्वेषामेव तद्घटवतां भूतलादीनां कपालादीनां वा ज्ञानं भवति [2]तत्रेदं बोध्यम् । [3]परंतु सामान्यं येन संबन्धेन ज्ञायते तेन संबन्धेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिः । किं तु यत्र तद्घटनाशानन्तरं तद्घटवतः स्मरणं जा[4]तं तत्र सामान्यलक्षणया सर्वेषां तद्घटवतां भानं न स्यात् । सामान्यस्य तदानीमभावात् । [5]किंचेन्द्रियसंबद्धविशेष्यकं घट इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र परदिने इन्द्रियसंबन्धं विनापि तादृशज्ञानप्रकारीभूतसामान्यस्य सत्त्वात्तादृशज्ञानं कुतो न जायते, तस्मात्सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिर्न तु सामान्यमित्याह—

आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।

आसत्तिः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः । तथाच सामान्यलक्षण इत्यत्र लक्षणशब्दस्य विषयोऽर्थः । तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते ।

ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते तत्र सकलघटादीनां चाक्षुषादिप्रत्यक्षं स्यादत आह—

तदिन्द्रियजतद्धर्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ॥ ६४ ॥

अस्यार्थः । यदा बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं जननीयं तदा यत्किंचिद्धर्मिणि तत्सामान्यस्य तदिन्द्रियज-

---

१ पूर्वोक्तरीत्या ज्ञानशब्देन पिशाचादिविषयकं शाब्दज्ञानमपि गृह्यते । २ एवंविधस्थले ज्ञायमानमनित्यसामान्यमेव प्रत्यासत्तिः । अतः शब्दादिना यत्किंचित्पिशाचाद्युपस्थितौ मनसः सकलपिशाचादिबोध उपपद्यते । ३ अन्यथा समवायसंबन्धेन ज्ञानप्रकारीभूतघटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या कालाकाशादिपदार्थानां ज्ञानस्याप्यापत्तिः—अलौकिकप्रत्यासत्त्या स्यात् । ४ तद्भूतलं घटवदासीत्-इत्याकारकं स्मरणं जातम् । ५ अपरमपि दूषणम् ।

न्यज्ञानस्य सामग्री अपेक्षिता। सा च सामग्री चक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिकम्। तेनान्धकारादौ चक्षुरादिना तादृशं ज्ञानं न जायते॥ ६३॥ ६४॥

ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यलक्षणापि ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह—

विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः।

सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति। ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति। अत्रायमर्थः। प्रत्यक्षे संनिकर्षं विना भानं न संभवति। तथा च सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधूमानां वह्नित्वेन सकलवह्नीनां च भानं कथं भवेत्तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते। न च सकलवह्निधूमभानाभावे का क्षतिरिति वाच्यं, प्रत्यक्षधूमे वह्निसंबन्धस्य गृहीतत्वादन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वाद्धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयानुपपत्तेः। मन्मते तु सामान्यलक्षणया सकलधूमोपस्थितौ कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमे वह्निव्याप्यत्वसंदेहः संभवति। न च सामान्यलक्षणास्वीकारे प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जाते सार्वज्ञ्यापत्तिरिति वाच्यं, प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जातेऽपि विशिष्य सकलपदार्थानामज्ञातत्त्वेन सार्वज्ञ्याभावात्। एवं ज्ञानलक्ष-

---

१ यस्य सौरभादेः—विषयी ज्ञानम्—तस्यैव सौरभादेः व्यापारः सन्निकर्षः ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्भवतीत्यर्थः। सुरभि चन्दनम्, इत्याकारकचाक्षुषज्ञाने सौरभं चन्दनं चन्दनत्वम्, एतत्त्रयं भासते। तत्र चन्दनचन्दनत्वयोर्यथाक्रमं नेत्रसंयोगेन तथा नेत्रसंयुक्तसमवायेन लौकिकप्रत्यक्षं भवति परंतु सौरभांशे तादृशसाक्षात्कारजनकसंबन्धो दुर्घटस्तस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वाभावात् घ्राणग्राह्यत्वेपि घ्राणेन्द्रियस्यापि तदानीं संबन्धाभावात्। अतस्तद्ज्ञाननिर्वाहायालौकिकः संनिकर्षः कल्प्यते। स च पूर्वगृहीतसौरभस्य स्मरणरूपः तस्य चक्षुर्निरूपितत्वं तु—चक्षुःसंयुक्तमनःसंयुक्तात्मसमवेतत्वात्। २ घटत्वादिधर्मविशिष्टस्यैकधर्मिणो लौकिकसाक्षात्कारो जातः पश्चात्तद्धर्माश्रयीभूतानां देशान्तरीयकालान्तरीययावद्घटानां ज्ञानं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिद्वारा भवति।

णाया अस्वीकारे सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात् । यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरभभानं संभवति तथापि सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया । एवं यत्र धूमत्वेन धूलीपटलं ज्ञातं तत्र धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणया ।

योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ॥ ६५ ॥

योगाभ्यासजनितो धर्मविशेषः श्रुतिपुराणादिप्रतिपाद्य इत्यर्थः । युक्तयुञ्जानभेदत इति । युक्तयुञ्जानरूपयोगिद्वैविध्याद्धर्मस्यापि द्वैविध्यमिति भावः ॥ ६५ ॥

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ।

युक्तस्य तावद्योगजधर्मसहायेन मनसा आकाशपरमाण्वादिनिखिलपदार्थगोचरं ज्ञानं सर्वदैव भवितुमर्हति । द्वितीयस्य चिन्ताविशेषोऽपि सहकारीति ।

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां प्रत्यक्षखण्डम् ।

अनुमितिं व्युत्पादयति—

व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥ ६६ ॥
अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं नहि ।

अनुमायामनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणम् । परामर्शो व्यापारः । तथाहि । येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्नेर्व्याप्तिर्गृहीता पश्चात्स एव पुरुषः क्वचित्पर्वतादावविच्छिन्नमूलां धूमलेखां पश्यति । तदनन्तरं धूमो वह्निव्याप्य इत्येवं रूपं व्याप्तिस्मरणं भवति । पश्चाच्च वह्निव्याप्यधूमवानयमिति ज्ञानं भवति स एव परामर्श इत्युच्यते । तदनन्तरं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानम् । तदेवानुमितिः । अत्र प्राचीनास्तु व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं लिङ्गमनुमितिकरणमिति वदन्ति । तद्दूषयति ज्ञायमानमिति ।

---

१ ज्ञानविषयकं ज्ञानमनुव्यवसाय इत्युच्यते ।

अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥ ६७ ॥

लिङ्गस्यानुमित्यकरणत्वे युक्तिमाह—अनागतादीति । यद्यनुमितौ लिङ्गं करणं स्यात्तदाऽनागतेन विनष्टेन वा लिङ्गेन अनुमितिर्न स्यादनुमितिकरणस्य लिङ्गस्य तदानीमभावात् ॥६६॥६७॥

व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते ।

व्याप्यस्येति । [2]व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह [3]वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमनुमितिजनकम् । तच्च व्याप्[4]यः पक्षे इति ज्ञानं पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानं वा । अनुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात्पक्षे साध्यमित्याकारिका, पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात्पक्षः साध्यवानित्याकारिका । द्विविधादपि परामर्शात्पक्षः साध्यवानित्येवानुमितिरित्यन्ये । ननु वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानं विनापि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणं, तत्र ज्ञानद्वयादेवानुमितिदर्शनाद्व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं न सर्वत्र कारणं किंतु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव कारणत्वस्यावश्यकत्वात्, तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेन्न, व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेर्लाघ[6]वाच्च

---

१ इयं यज्ञशाला वह्निमती भविष्यति भाविधूमात् । इयं यज्ञशाला वह्निमत्यासीत् भूतधूमात् । २ साध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतोरित्यर्थः । ३ स एव परामर्श इत्यर्थः । ४ तादृशपरामर्शज्ञानस्यैव विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन स्वरूपद्वयमस्ति । तत्रैकं पक्षप्रकारकं व्याप्तिविशिष्टविशेष्यकं व्याप्यः पक्षे—इत्याकारकम् । द्वितीयं व्याप्तिविशिष्टप्रकारकं पक्षविशेष्यकं पक्षो व्याप्यवान्-इति । प्रथमपरामर्शेन पक्षप्रकारकं साध्यविशेष्यकं—पक्षे साध्यमिति अनुमितिज्ञानं जायते । द्वितीयेन साध्यप्रकारकं पक्षविशेष्यकं—पक्षः साध्यवान्—इत्याकारकं ज्ञानम् । ५ अयमालोको धूमो वा—इत्याकारकसन्देहस्थले व्याप्यतावच्छेदकप्रकारक—निर्णयाभावेऽपि वह्न्यभाववदवृत्तिमानयमित्याकारकज्ञानादपि अनुमितिदर्शनादव्याप्यतावच्छेदकेत्यादि व्यभिचरितमेवातः सर्वत्र कारणं वक्तुं न शक्यते । ६ लाघवाच्चेति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारतापेक्षया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणतायां लाघवं तु कारणतावच्छेदककोटावच्छेदकधर्मवप्रवेशाद्बोध्यम् ।

व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम्। किंच धूमवान्पर्वत इतिज्ञानादनुमित्यापत्तिः, व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य सत्त्वात्। न.चे तदानीं गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यं, चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमितिः स्यादिति। यदि तु तत्पुरुषीयगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं तत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरित्युच्यते, तदाऽनन्तकार्यकारणभावः। मन्मते तु समवायसंबन्धेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायसंबन्धेनानुमितिं जनयतीति नानन्तकार्यकारणभावः। यदि तु व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानं च स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते, तदा कार्यकारणभावद्वयं, वह्निव्याप्यो धूम आलोकवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः स्यात्। इत्थं चै यत्र ज्ञानद्वयं तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयं फलमुखगौरवस्यादोषत्वात्।

पुनरपि मीमांसकः शंकते–' त्वयावच्छेदकस्य लाघवं दर्शितं परंतु पूर्वोक्तज्ञानद्वयम्, परामर्शश्चेति ज्ञानत्रयं त्वया स्वीकर्तव्यमिति तदपेक्षयास्मन्मते परं लाघवमस्ति' इति। तं प्रत्याह नैयायिकः किंचेति–व्याप्त्यनवगाहि "धूमवान् पर्वतः" इत्याकारकज्ञानादप्यनुमितिः स्यात्तव मते, एतादृशं ज्ञानमपि व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानरूपमेव।

१ नचेति। अनुमितिज्ञानाव्यवहितपूर्वकाले व्याप्यतावच्छेदकतया ज्ञातं यद्व्याप्यतावच्छेदकं तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुतास्तु तथाच कालान्तरीयं तादृशज्ञानमादाय न दोषः। २ यदि त्विति। मीमांसक आह–व्याप्तिप्रकारकं यत्पक्षधर्मताज्ञानं तत्त्वेन पक्षधर्मताविषयकं यद्व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानं तत्त्वेनेत्येवं विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वे कार्यकारणभावद्वयं विनिगमनाविरहेण तवापि मन्तव्यमेव। नैयायिक आह–एवं कार्यकारणभावस्तु स्वीकर्त्तव्य एव परंतु तव मते "वह्निव्याप्यो धूमः" तथा "आलोकवान् पर्वतः" इति ज्ञानद्वयादप्यनुमितिः स्यात्, कस्माद् भवदुक्तरीत्या व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानं तथा पक्षधर्मताज्ञानं कारणरूपेण विद्यमानमस्तीति। मीमांसकः–तव मतेऽपि पूर्वोक्तज्ञानद्वयेनानुमितिः कस्मान्न भवति। ३ इत्थं चेति। नैयायिकः। मम मते तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतानिरूपितपक्षनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानत्वेनानुमितिं प्रति हेतुता विवक्षिता। अतः "वह्निव्याप्यो धूमः"

व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः ॥ ६८ ॥

व्याप्यो नाम व्याप्त्याश्रयः, तत्र का व्याप्तिरित्यत आह व्याप्तिरिति । साध्यवदन्येति । वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यो वह्निः साध्यवान्महानसादिः तदन्यो जलह्रदादिः तदवृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिंस्तप्तायःपिण्डादौ वह्नेः सत्त्वान्नातिव्याप्तिः । अत्र येन संबन्धेन साध्यं तेनैव संबन्धेन साध्यवान्बोध्यः । अन्यथा समवायसंबन्धेन वह्निमान्वह्नेरवयवस्तदन्यो महानसादिस्तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्याप्तिप्रसङ्गात् । साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान्बोध्यः । तेन यत्किंचिद्वह्निमतो महानसादेर्भिन्ने पर्वतादौ धूमस्य सत्त्वेऽपि न क्षतिः । येन संबन्धेन हेतुता तेनैव संबन्धेन

" आलोकवान् पर्वतः " इत्याकारकज्ञानद्वयात्-अथवा " धूमो वह्निव्याप्यः " " धूमवान् पर्वतः " इत्याकारकज्ञानद्वयादनुमित्युत्पत्तिर्न स्यात् । एतत्स्थलद्वयेऽपि व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमनिष्ठविशेष्यतायाः पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वाभावात् । अतो यत्र स्थले ज्ञानद्वयं भवति तत्रापि परामर्शात्मकविशिष्टज्ञानस्य कल्पनावश्यं कर्तव्या ।

१ साध्यतावच्छेदक-संबन्धावच्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावो व्याप्तिः । साध्यवदन्यशब्देन यावत्साध्यवत्सु स्थितो यः साध्यवत्त्वरूपो धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् बोध्यः । अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यत्र पुनरप्यव्याप्तिः । यत्किंचिच्छब्देन वह्नेरधिकरणं पर्वतो वा महानसादिर्वास्ति ततो भिन्नो द्वितीयः पर्वतो गोष्ठादिर्वास्ति तत्र धूमरूपहेतोर्वृत्तित्वमस्ति वृत्तित्वाभावो नास्तीति-अव्याप्तिः । साध्यवत्त्वावच्छिन्नपदेन साध्यवत्त्वरूपधर्मावच्छिन्नसाध्यवद्यावदधिकरणानां ग्रहणेन तद्भिन्नं जलह्रदाद्येव भविष्यति तन्निरूपितवृत्तित्वाभावो धूमे वर्त्तते । २ येन संबन्धेनेति । प्रकृते येन संबन्धेन हेतुता विवक्षिता, साध्यवद्भिन्नाधिकरणेऽवृत्तित्वमपि तस्य हेतोस्तेन संबन्धेनोचितम् । अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यत्र पुनरप्यव्याप्तिः । कस्मात्-वृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसंबन्धानिवेशे साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणं धूमरूपहेतोरवयवोऽपि वक्तुं शक्यते तत्र धूमरूपहेतोः समवायसंबन्धेन वृत्तित्वमस्ति वृत्तित्वाभावो नास्तीत्यव्याप्तिः । यदि साध्यवद्भेदाधिकरणनिरूपितवृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसंबन्धो निवेश्यते तदा हेतुतावच्छेदकसंबन्धः संयोगः ।

साध्यवदन्यावृत्तित्वं बोध्यम्। तेन साध्यवदन्यस्मिन्धूमावयवे धूमस्य समवायसंबन्धेन सत्त्वेऽपि न क्षतिः। साध्यवदन्यावृत्तित्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः, तेन धूमवान् वह्नेरित्यत्र साध्यवदन्यजलह्रदादिवृत्तित्वाभावेऽपि नातिव्याप्तिः। अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ

परंतु संयोगसंबन्धेन धूमरूपो हेतुर्न स्वावयवेषु तिष्ठति नच जलह्रदादिषु तिष्ठति किं तु स्वसाध्यवह्निना सह पर्वतादावेव तिष्ठतीति नाव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणनिरूपिता या हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्ना वृत्तिता तादृशवृत्तित्वाभावो व्याप्तिः।

१ साध्यवदन्यावृत्तित्वं चेति। अत्र हेतोः साध्यवद्भेदाधिकरणेऽवृत्तितापि साध्यवद्भेदाधिकरणत्वावच्छिन्नेऽपेक्षितास्ति। अन्यथा साध्यवद्भेदाधिकरणं यावन्न गृह्यते तर्हि 'धूमवान् वह्नेः,' अत्रातिव्याप्तिः। साध्यवद्भिन्नो जलह्रदादिस्तत्र वह्निरूपहेतोरवृत्तित्वात्। यदि भेदाधिकरणत्वावच्छिन्ननिरूपितवृत्तित्वाभावो विवक्षितस्तदा साध्यवद्भेदाधिकरणं यथा जलह्रदस्तथा तप्तायपिण्डोऽपि भवति तत्र वह्निरूपहेतोर्वृत्तित्वमस्ति वृत्तित्वाभावो नास्तीति नातिव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणत्वावच्छिन्ननिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावो व्याप्तिः। २ अत्र यद्यपीति। अत्र साध्यवद्भेदाधिकरणे हेतोर्हेतुतावच्छेदकरूपेणावृत्तित्वं विवक्षितम्। अयं भावः। हेतुतावच्छेदको यो धर्मः स तु तादृशसाध्यवद्भेदाधिकरणनिरूपितवृत्तितानवच्छेदको बोध्यः। यदि नोच्यते तर्हि "इदं द्रव्यत्ववत् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वात्, अत्राव्याप्तिः। गुणकर्मभेदविशिष्टसत्ता केवलं द्रव्ये तिष्ठति शुद्धसत्ता च द्रव्यगुणकर्मसु तिष्ठति तयोः विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते इति न्यायेन परस्परं भेदो वक्तुं न शक्यते तथाच साध्यवत्-द्रव्यं तत्प्रतियोगिकभेदाधिकरणं गुणकर्मादि तत्र वृत्तितास्ति विशिष्टसत्तायाः वृत्तिताभावो नास्तीति। यदि हेतुतावच्छेदकधर्मस्य साध्यवद्भेदाधिकरणनिरूपितवृत्तितानवच्छेदकत्वं विवक्ष्यते तदा नाव्याप्तिः। तथाहि। हेतुतावच्छेदकधर्मः-गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वरूपः स च साध्यवद्भेदाधिकरणनिरूपितवृत्तितानवच्छेदक एवं रीत्या भवितुमर्हति यद्यपि गुणकर्मभेदविशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्यात्-हेत्वधिकरणं गुणकर्म भवति तथापि गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वेन विशिष्टसत्ता गुणकर्मसु न तिष्ठति किंतु द्रव्य एव, एवं साध्यवद्भेदाधिकरणगुणकर्मादिकेषु वृत्तिता गुणत्वकर्मत्वादिधर्माणामस्ति वृत्तितावच्छेदकं गुणत्वत्वादिरूपो धर्मः-अनवच्छेदकं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वरूपो धर्मः-एवं च नास्त्यव्याप्तिः।

विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्यात्साध्यवदन्यस्मिन्गुणादाववृत्तित्वं नास्ति। तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेणावृत्तित्वं वाच्यम्। हेतुतावच्छेदकं तादृशवृत्तितानवच्छेदकमिति फलितोऽर्थः॥ ६८॥

ननु केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः। किंच सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादव्याप्तिश्चात आह—

अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना।
साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते॥ ६९॥

हेतुमति निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा विरहोऽभावः, तथा च हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभावः तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते। अत्र यद्यपि वह्निमान् धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तत्तद्वह्न्यादेरस्तीत्यव्याप्तिः। न च समानाधिकरणवह्निधूमयोरेव व्याप्तिरिति

---

१ साध्यतावच्छेदक-संबन्धावच्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावो व्याप्तिः। इदं वाच्यत्ववत् ज्ञेयत्वात्, इत्यत्राव्याप्तिः। सत्तावान् जातेः, इत्यत्राप्यव्याप्तिः। साध्यवद्-द्रव्यगुणकर्म-साध्यवद्भेदाधिकरणं सामान्यविशेषादि तत्र हेतुतावच्छेदकसमवायसंबन्धेन यदि वृत्तित्वं स्यात्तदा तत्संबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावो जातिरूपहेतौ स्यात् परंतु तत्र समवायसंबन्धावच्छिन्नावृत्तिताऽप्रसिद्धा। २ उक्तलक्षणमपि "पर्वतो वह्निमान्" धूमात् इत्यत्राव्याप्तम्—हेत्वधिकरणपर्वतादौ महानसीयवह्नेरभावः—तथा महानसे चत्वरीयवह्नेरभावः—तत्र गोष्ठीयवह्नेरभावः—तदभावाप्रतियोगिवह्निरूपं साध्यं नास्ति किंतु प्रतियोग्येवातस्तत्राव्याप्तिः। ३ नचेति—मम लक्षणस्यायं भावः। तद्धेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽत्यन्ताभावः—तदप्रतियोगि यत्तत्साध्यं तेन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः। अर्थात् पर्वतीयधूमेन सह पर्वतीयवह्नेर्व्याप्तिः। महानसीयधूमेन महानसीयवह्नेर्व्याप्तिः। एवं च हेत्वधिकरणपर्वतादौ महानसीयादिवह्नेरभावे गृहीतेऽपि तत्प्रतियोगी महानसीयवह्निः—अप्रतियोगी पर्वतीयवह्निस्तेन सह पर्वतीयधूमस्य सामानाधिकरण्यान्नाव्याप्तिः।

वाच्यं, तत्तद्वह्न्यादेरप्युभयाभावसत्त्वादेकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्तीति प्रतीतेः। गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च, तथापि प्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति वाच्यम्। ननु रूपत्वव्याप्यजातिमत्वान् पृथिवीत्वादि-

---

१ तत्तद्वह्न्यादेरपीति-तथापि वह्निमान् धूमात्, इत्यत्राव्याप्तेर्वारणं नास्ति। एकसत्त्वे द्वयं नास्ति-इति प्रतीत्या-पर्वते पर्वतीयवह्निसत्त्वेऽपि वह्निघटद्वयं नास्तीति वक्तुं शक्यते तादृशाभावस्य पर्वतीयवह्निरपि प्रतियोगी-अप्रतियोगिनः साध्यस्याभावादव्याप्तिरूपो दोषो भवति। तद्वारणाय हेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगिता व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्ना विवक्षिता-उभयव्यक्तिवृत्तिधर्मस्य नाम व्यासज्यवृत्तिधर्मः। प्रकृते हेत्वधिकरणे 'वह्निघटद्वयं नास्ति, इत्याकारकाभावीयप्रतियोगिता व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्ना नास्ति किंतु वह्निघटोभयस्मिन् स्थितो यो वह्निघटोभयत्वरूपो व्यासज्यवृत्तिधर्मस्तदवच्छिन्नास्ति। तस्माद्वह्निघटोभयस्याभावं गृहीत्वा लक्षणे दूषणदानमनुचितम्। किंतु शुद्धघटाभावं गृहीत्वा लक्षणसमन्वयः। हेत्वधिकरणवृत्तिव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः।
२ गुणवान्-द्रव्यत्वादत्राव्याप्तिः। हेत्वधिकरणे रक्तघटे पीतगुणस्याभावः। पीतघटे श्वेतगुणस्याभावः। तदभावस्य प्रतियोगि गुणरूपं साध्यमप्रतियोगि नास्तीति लक्षणस्याव्याप्तिः। तद्वारणाय साध्यं हेत्वधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगिरूपमपेक्षते इति नोच्यते किंतु साध्यतावच्छेदकधर्मो हेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगितानवच्छेदको गृह्यते तथाच गुणवान् द्रव्यत्वादत्राव्याप्तिर्नास्ति। साध्यतावच्छेदकधर्मो गुणत्वरूपः स तु हेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगिताया अनवच्छेदक एवंरीत्या वर्तते। हेत्वधिकरणघटे गुणत्वेन गुणो नास्तीत्येवंरीत्याभावो ग्रहीतुं न शक्यते घटस्य द्रव्यत्वात् तत्र कोऽपि गुणः अवश्यमेव तिष्ठति। एवं यदि हेत्वधिकरणवृत्त्यभावो नीलगुणाभावः पीतगुणाभावो वा गृह्यते तदभावीयप्रतियोगिता नीलपीतगुणनिष्ठास्ति तत्प्रतियोगिताया अवच्छेदकधर्मो नीलगुणत्वपीतगुणत्वादिः अनवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकं शुद्धगुणत्वमिति न दोषः। ३ ननु रूपत्वव्याप्यजातिमत्वान् पृथ्वीत्वादित्यत्राव्याप्तिः। रूपत्वव्याप्यजातिमन्तो नीलपीतादिगुणा अत्र साध्याः सन्ति-नीलपीतादिगुणेषु स्थिता नीलत्वपीतत्वादिजातयस्तत्र साध्यतावच्छेदिकाः सन्ति। एवं हेत्वधिकरणरक्तश्वेतादिगुणयुक्तघटपटादिषु सप्तविधरूपेषु मध्ये कस्याप्यभावोऽपि संभवति तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदिका एव नीलत्वपीतत्वादिजातयः अनवच्छेदिका न भवन्तीत्यव्याप्तिः। समाधानम्-अत्र रूपत्वव्याप्यजातिषु स्थितस्य तादृशजातित्वस्य

त्यादौ साध्यतावच्छेदिका रूपत्वव्याप्यजातयस्तासां च शुक्लत्वादिजातीनां नीलघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेन्न, तत्र परंपरया रूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात्। नहि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः क्वापि पृथिव्यामस्ति। रूपत्वव्याप्यजातिमान्नास्तीति बुद्ध्यापत्तेः। एवं दण्ड्यादिसाध्ये परंपरासंबद्धं दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकं तच्च प्रतियोगितानवच्छेदकमिति। साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात्तादृश-

---

स्वाश्रयसमवायरूपपरंपरासंबन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वं मन्यते। स्वशब्देनात्र रूपत्वव्याप्यजातित्वस्य ग्रहणम्। तदाश्रया रूपत्वव्याप्यनीलत्वपीतत्वादिजातयः सन्ति तासां, नीलपीतादिगुणेषु समवायः। अग्रे नीलपीतादिगुणा द्रव्येषु समवायसंबन्धेन साध्याः सन्ति। एवं रूपत्वव्याप्यजातित्वरूपो धर्मः स्वाश्रयसमवायसंबन्धेन नीलपीतादिगुणेषु स्थितः सन् साध्यतावच्छेदको भवति। एवं हेत्वधिकरणरक्तघटादिवृत्त्यभावो नीलत्वजातिमदभावः पीतत्वजातिमदभावः—तादृशाभावीयप्रतियोगिता नीलपीतादिगुणेषु—प्रतियोगिताया अवच्छेदको नीलत्वपीतत्वादिधर्मः स एव रूपत्वस्य व्याप्यजातयः—तासु सर्वासु स्थितो यो रूपत्वव्याप्यजातित्वरूपो धर्मः स एव साध्यतावच्छेदकोऽस्ति स एव धर्मस्तादृशाभावीयप्रतियोगिताया अनवच्छेदकोऽप्यस्ति। रूपत्वव्याप्यजातित्वावच्छिन्नवदभावस्य कस्यामपि पृथ्व्यामसत्वात्।

१ मठो दण्डिमान् दण्डिसंयोगात्—इत्यादिषु परंपरासंबन्धाश्रयणेन दोषो न, यदि स संबन्धो न स्वीक्रियते तदा दण्डिसंयोगरूपहेतोरधिकरणमव्रयोगितासंन्बधेन मठोऽस्ति तत्र वृद्धदण्डी नास्ति, युवदण्डी नास्ति, इत्याकारकस्तत्तदभावो भविष्यति। तत्तदभावीयप्रतियोगिता तत्तद्दण्डिनिष्ठास्ति प्रतियोगितावच्छदको धर्मो दण्डः स एव साध्यतावच्छेदकः—अनवच्छेदको नास्तीत्यव्याप्तिः। परंतु स्वसमवायिसंयोगरूपपरंपरासंबन्धेन दण्डत्वरूपो धर्मो यदि साध्यतावच्छेदको मन्यते तदा दोषो नास्ति। अत्र स्वशब्देन दण्डत्वरूपो धर्मो गृह्यते तस्य समवायी दण्डः—तस्य पुरुषे संयोगः—एतादृशसंबन्धेन दण्डत्वधर्मः साध्यतावच्छेदकः। अभावीयप्रतियोगिताया अनवच्छेदकोऽप्यस्ति नातोऽव्याप्तिः।

२ साध्यादिभेदेनेति। तादृशस्थले लक्षणान्तरमेव कर्त्तव्यम्। हेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं तदवच्छिन्नावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः। घटो रूपत्वव्याप्यजातिमत्वान् पृथ्वीत्वात्। मठो दण्डिमान् दण्डिसंयोगात्। उभयत्रापि लक्षणस्य समन्वयः। पूर्वोक्तरीत्या हेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगिता रूपत्वव्याप्यजाति-

स्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकमित्येव लक्षणघटकमित्यपि वदन्ति। हेत्वधिकरणं च हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं वाच्यं, तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ शुद्धसत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः। एवं हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकरणं

मत्तत्तन्नीलपीतादिरूपेषु तत्तद्दण्डिषु च तिष्ठति तादृशप्रतियोगिताया अवच्छेदिका रूपत्वव्याप्यनीलत्वपीतत्वादिजातयः–दण्डश्च अभावीयप्रतियोगिताया अवच्छेदकताया अनवच्छेदकस्तथा साध्यतावच्छेदकताया अवच्छेदकः–रूपत्वव्याप्यजातित्वं तथा दण्डत्वमस्ति तदवच्छिन्ना रूपत्वव्याप्यजातयः–तथा दण्डः–तदवच्छिन्ननीलपीतादि गुणाः–तथा दण्डी–एतद्द्वयं यथाक्रमं समवायेन संयोगेन च साध्यमस्ति। तादृशसाध्येन सह पृथ्वीत्वरूपहेतोः–तथा दण्डिसंयोगरूपहेतोश्च सामानाधिकरण्यमस्ति। एवं व्याप्तिलक्षणं संगच्छते। परंपरासंबन्धेनावच्छेदकस्य प्रयोजनं न।

१ हेत्वधिकरणं चेति–हेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः। इति लक्षणे हेत्वधिकरणमपि हेतुतावच्छेदको यो धर्मस्तद्विशिष्टाधिकरणं ग्राह्यम्। अन्यथा द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वात्" इत्यत्राव्याप्तिः। विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत इति न्यायेन विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैकरूपत्वेन तदधिकरणं गुणकर्माण्यपि तद्वृत्तिर्योऽभावः–द्रव्यत्वं नास्तीत्याकारकः–तादृशाभावीयप्रतियोगिताया अवच्छेदक एव द्रव्यत्वत्वरूपः साध्यतावच्छेदकः अनवच्छेदकः न भवतीत्यव्याप्तिः। परंतु हेत्वधिकरणता यदि हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणता गृह्यते तदा नास्त्यव्याप्तिः। यद्यपि गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ता शुद्धसत्ताया भिन्ना नास्ति तथापि गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वेन विशिष्टसत्ता भिन्नास्ति तस्या अधिकरणं केवलं द्रव्यं वर्तते तत्र द्रव्यत्वरूपसाध्यस्याभावो नास्ति किंतु घटाद्यभावः। इत्यादिसमन्वयः।

२ हेत्वधिकरण–वृत्त्यभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्येन सह सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः। हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनेति। प्रकृतलक्षणस्य वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः। समवायसंबन्धेन धूमरूपहेतोः–अधिकरणं धूमावयवाः सन्ति तत्र वर्तमानाभावस्य प्रतियोगी वह्निरूपः साध्योऽस्ति प्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वरूपो धर्मः–अनवच्छेदको नेत्यव्याप्तिः। यदि हेतोर्हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन विवक्षा क्रियते तदा दोषो नास्ति। हेतुतावच्छेदकसंबन्धः संयोगस्तेन संबन्धेन धूमाधिकरणं न धूमावयवाः किंतु पर्वतादि तत्र वह्नेः सत्त्वात्तद्वृत्तिर्योऽभावो घटाद्यभावस्तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदको धर्मो घटत्वादिः। अनवच्छेदकः साध्यतावच्छेदको वह्नित्वरूपः।

बोध्यम् । तेन समवायेन धूमाधिकरणतदवयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि वह्नेर्नाव्याप्तिः । अभावश्च[1] प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः । तेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र मूलावच्छेदेनैव एतद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेऽपि कपिसंयोगस्य नाव्याप्तिः । न च[2] प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं

---

१ अभावश्चेति । प्रकृतलक्षणे यो वै हेत्वधिकरणवृत्त्यभावो विवक्षितः स तु प्रतियोगिव्यधिकरणो विवक्षितः—अर्थात्—अभावः—तत्प्रतियोगी चैतद्द्वयं नैकाधिकरणे विवक्षितम् । अन्यथा—वृक्षः कपिसंयोगवान् एतद्वृक्षत्वात्—अत्राव्याप्तिः । हेतुतावच्छेदकीभूतस्वरूपसंबन्धावच्छिन्न—एतद्वृक्षत्वत्वावच्छिन्न—आधेयतानिरूपिताधिकरणतावानेतद्वृक्ष एव तत्र वर्त्तमानो योऽभावः "मूलावच्छेदेन कपिसंयोगो नास्ति" इत्याकारकोऽभावः तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छेदक एव कपिसंयोगत्वरूपसाध्यतावच्छेदकधर्मोऽस्ति—अनवच्छेदको नास्ति तस्मादव्याप्तिः । यदि हेत्वधिकरणवृत्त्यभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य विवक्षा क्रियते तदा दोषो नास्ति । कुतः कपिसंयोगाभावरूपस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन लक्षणाघटकत्वात् किंतु घटाद्यभाव एव तादृशो भवति तत्प्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वादि—अनवच्छेदकः साध्यतावच्छेदकः कपिसंयोगत्वरूपो धर्मः । अतो नास्त्यव्याप्तिः । २ नच प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमिति लक्षणघटको योऽभावः स प्रतियोगिव्यधिकरणः अपेक्षित इत्यस्य कोऽर्थः । स्वप्रतियोगिनोऽधिकरणाद्भिन्नाधिकरणे—अपेक्षितश्चेत्तदा "वृक्षः कपिसंयोगवान् एतद्वृक्षत्वात्" इत्यत्र पुनरपि तदवस्थोऽव्याप्तिरूपो दोषः । प्रतियोगिशब्देन कपिसंयोगरूपं साध्यं गृह्यते तदधिकरणं वृक्षादिरस्ति—अनधिकरणं गुणकर्मादिरस्ति तत्र वर्त्तमानो यः कपिसंयोगाभावः स एव मूलावच्छेदेन वृक्षेऽपि तिष्ठति तस्य प्रतियोगितायाः अवच्छेदकमेव कपिसंयोगत्वमनवच्छेदकं न भवतीत्यव्याप्तिः । तद्वारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणमित्यंशस्य—प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वमित्यर्थः । अर्थात् हेत्वधिकरणवृत्त्यभावः स्वप्रतियोग्यधिकरणे स्थितो नापेक्षितः एवमुच्यमाने यद्यपि वृक्षः कपिसंयोगवान् एतद्वृक्षत्वात्" इत्यत्र दूषणं नास्ति । कुतः संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेन कपिसंयोगाभावस्य निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावेन लक्षणाघटकत्वात् । किंतु घटाद्यभाव एव लक्षणघटकः स्यात्तथाच तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छेदको घटत्वादिधर्मः—अनवच्छेदकः साध्यतावच्छेदकः कपिसंयोगत्वरूपो धर्म इति समन्वयान्नास्ति दोषः । परंतु प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमित्यंशस्य प्रतियोग्यनधिकरणावृत्तित्वमित्यर्थकरणे "घटः संयोगवान् सत्त्वात्" इत्यत्रातिव्याप्तिः । अत्र व्यभिचार-

तदा तथैवाव्याप्तिः । प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्यानधिकरणे गुणादौ वर्तमानो योऽभावस्तस्यैव वृक्षेऽपि मूलावच्छेदेन सत्त्वात्। यदि तु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । सत्ताधिकरणे गुणादौ यः संयोगाभावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यम्, हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य विवक्षितत्वात्, स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभाव इति निष्कर्षः । प्रतियोग्यन-

---

स्थले हेत्वधिकरणं गुणकर्मास्ति तत्र यद्यपि संयोगरूपसाध्यस्याभावो मिलिष्यति तथापि संयोगरूपसाध्यस्याभावो नैव भविष्यति लक्षणघटकः पूर्वोक्तरीत्या । कुतः संयोगरूपसाध्यस्य अभावः पूर्वोक्तरीत्या स्वप्रतियोग्यधिकरणावृत्तिर्नास्ति किंतु–अव्याप्यवृत्तित्वेन स्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तिरेव तस्मादयमभावो लक्षणघटको भवितुं नार्हति तथा चात्रापि हेत्वधिकरणवृत्तिर्घटाद्यभावो गृह्यते तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदको घटत्वादिधर्मोऽस्ति । अनवच्छेदकः साध्यतावच्छेदकः संयोगत्वरूपो धर्मः । एवं चालक्ष्ये लक्षणस्य गमनादतिव्याप्तिः । समाधानमाह ।

१ हेत्वधिकरणेति । हेत्वधिकरणवृत्त्यभावविशेषणीभूतस्य प्रतियोगिव्यधिकरणांशस्य को वार्थः । पूर्वोक्तरीत्या नात्रार्थो विवक्षितः किंतु प्रतियोगिव्यधिकरणमिति कथनेन प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभावस्य हेत्वधिकरणे विवक्षास्ति । अयं भावः–हेत्वधिकरणवृत्त्यभावः स्वप्रतियोगिनोऽनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणे वर्त्तमानः अपेक्षितः । एवं कथनेन पूर्वोक्तोभयस्थले दोषो नास्ति वृक्षः कपिसंयोगवान् एतद्वृक्षत्वात्, अत्र यद्यपि कपिसंयोगाभावोऽपि मूलावच्छेदेन वृक्षे तिष्ठति तथापि सः अभावः स्वप्रतियोगिनोऽनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणे नास्ति किंतु स्वप्रतियोगिनोऽधिकरणीभूतहेत्वधिकरणे तिष्ठति । तस्मात् कपिसंयोगाभावस्य लक्षणघटकत्वाभावाद्घटाद्यभावो गृह्यते तेन च लक्षणसमन्वयः । घटः संयोगवान् सत्त्वात् इत्यत्र सत्तारूपहेत्वधिकरणे गुणादौ संयोगरूपसाध्यस्याभावः स्वप्रतियोगिनोऽनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणे तिष्ठति तस्माल्लक्षणघटकोऽस्ति तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदक एव साध्यतावच्छेदकसंयोगत्वरूपो धर्मः अनवच्छेदको नास्तीति नातिव्याप्तिः । २ प्रतियोग्यनधिकरणत्वमिति । उक्तलक्षणे प्रतियोग्यनधिकरणीभूतं हेत्वधिकरणं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्यानधिकरणं ज्ञातव्यम् । अन्यथा घटो विशिष्टसत्तावान् जातेः " इत्यत्रातिव्याप्तिः अत्र जातिरूपहेतोर्व्यभिचारस्थलं गुणकर्मास्ति । तत्र

धिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वाच्यम्। तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरणगुणादौ विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिसत्ताधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः। एवं साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यम्[1]। तेन ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वाधिकरणघटादेर्विषयतासंबन्धेन ज्ञानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः। इत्थं[2] च वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाधि-

---

हेत्वधिकरणे गुणकर्मणि विशिष्टसत्ताभावो न मिलिष्यति। विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत इति न्यायात्। विशिष्टसत्ताभावस्य प्रतियोगिनी शुद्धसत्ताप्यस्ति तादृशशुद्धसत्ताया अनधिकरणं हेत्वधिकरणं गुणकर्मणी न स्तः। एवं साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वाभावेन घटाभावं गृहीत्वा समन्वयादतिव्याप्तिः। यदि प्रतियोगिनोऽनधिकरणं हेत्वधिकरणं प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्यानधिकरणमुच्यते तदा हेत्वधिकरणगुणादौ विशिष्टसत्तात्वेन विशिष्टसत्ताया अभावो मिलिष्यति तादृशाभावस्य प्रतियोगिनी विशिष्टसत्तास्ति। प्रतियोगितावच्छेदको धर्मो विशिष्टसत्तात्वरूपः। अनवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकधर्मस्याभावेनातिव्याप्तिरूपो दोषो नेति। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं यद्धेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं तद्वृत्तिर्योऽभावः-तादृशाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः।

१ एवं साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनेति। एवं हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणतापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितास्ति। अन्यथा-आत्मा ज्ञानवान् द्रव्यत्वात्-इत्यत्र समवायेन साध्यहेतुस्थलेऽतिव्याप्तिः। अत्र द्रव्यत्वरूपहेतोर्व्यभिचारस्थलं घटादिकमस्ति। तत्र ज्ञानरूपहेतोरभावस्तु नैव संभवति। विषयतासंबन्धेन तत्र विद्यमानत्वात्। तर्हि-उदासीनघटादीनामभावो लक्षणघटकः स्यात्, एवमभावीयप्रतियोगिताया अवच्छेदको घटत्वादिधर्मः-अनवच्छेदकः साध्यतावच्छेदको ज्ञानत्वरूपो धर्मः तदवच्छिन्नसाध्येन सह द्रव्यत्वरूपहेतोः सामानाधिकरण्यात्-व्याप्तेर्लक्षणं संगतमित्यतिव्याप्तिः। यदि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतं हेत्वधिकरणं कथ्यते तदा साध्यतावच्छेदकः संबन्धः समवायः-तेन संबन्धेन ज्ञानाधिकरणमात्मैवास्ति, अनधिकरणं घटादिकं तत्र वर्तमानो यः समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदक एव ज्ञानत्वरूपः साध्यतावच्छेदको धर्मोऽस्ति-अनवच्छेदको नास्ति-इति नातिव्याप्तिः। २ इत्थं च वह्निमानिति। एवं प्रतियोग्यनधिकरणे साध्यतावच्छेदकसंबन्धनिवेशेन पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिर्नास्ति,

करणे समवायेन वह्निविरहसत्त्वेऽपि न क्षतिः। ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वं तत्सामान्यस्य वा यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वा विवक्षितम्। आद्ये कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ तथैवाव्याप्तिः। कपिसंयोगाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो

अन्यथा हेत्वधिकरणपर्वते समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावस्य सत्त्वात् तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वधर्मोऽस्ति—अनवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकस्याभावेनाव्याप्तिः। यदि प्रतियोग्यनधिकरणे साध्यतावच्छेदकसंबन्धस्य विवक्षा क्रियते तदा साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकरणपर्वतादौ वह्निरूपसाध्यस्याभावो नैव मिलिष्यति, संयोगसंबन्धेन तत्र वह्नेर्विद्यमानत्वात्। तदा तु घटाद्यभावो लक्षणघटकः स्यात्। अभावीयप्रतियोगितावच्छेदको घटत्वादिधर्मः—अनवच्छेदकः साध्यतावच्छेदको वह्नित्वधर्मः, एवं लक्षणसमन्वयादव्याप्तिर्न। साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं यत्–हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं तद्वृत्त्यभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवछिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः।

१ स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतं—यद्धेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं तद्वृत्तिर्योऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः। **ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्येति**। विशिष्टसत्तावान् जातेः; इत्यादिस्थले—अतिव्याप्तिवारणार्थं त्वया प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकावछिन्नानधिकरणत्वं विवक्षितम्। तत्र पृच्छयते किं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतियोगिनोऽनधिकरणं कथ्यते किंवा, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यस्यानधिकरणं कथ्यतेऽथवा यत्किंचित्—यः प्रतियोगितावच्छेदको धर्मस्तदवच्छिन्नानधिकरणं कथ्यते। २ **प्रथमपक्षे**—वृक्षः कपिसंयोगवान् एतद्वृक्षत्वात् अत्राव्याप्तिः। अत्र साध्यतावच्छेदकसमवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदको धर्मः कपिसंयोगत्वमपि गृह्यते तद्धर्मावच्छिन्नयत्किंचित्प्रतियोगिशब्देन भूतलवृत्तिकपिसंयोगोऽपि गृह्यते तादृशभूतलवृत्तिकपिसंयोगस्यानधिकरणं यद्धेत्वधिकरणमेतद्वृक्षस्तद्वृत्त्यभावः "कपिसंयोगो नास्ति" इत्याकारकोऽभावः—तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदक एव कपिसंयोगत्वरूपसाध्यतावच्छेदकधर्मोऽस्ति-अनवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकस्याभावात्। तद्वारणार्थं यदि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यस्यानधिकरणं विवक्ष्यते चेत्तदा "वृक्षः कपिसंयोगवान् एतद्वृक्षत्वात्—इत्यादिस्थले दोषवारणं भवति—प्रतियोगितावच्छेदककपिसंयोगत्वावच्छिन्नसामान्यस्यानधिकरणीभूतं हेत्वधिक-

वृक्षावृत्तिकपिसंयोगोऽपि भवति तदनधिकरणं वृक्ष इति। [1]द्वितीये तु प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः। सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्। न च

रणमेतद्वृक्षो नास्ति किंतु प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणमेतद्वृक्षोऽस्ति। एवमभावीयप्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वादिधर्मोऽस्ति—अनवच्छेदकः साध्यतावच्छेदकः कपिसंयोगत्वधर्मोऽस्ति नास्त्यतोऽव्याप्तिः।

१ द्वितीये तु प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः। द्वितीयपक्षे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यस्यानधिकरणमिति विवक्षाकरणे वह्निमान् धूमात्-इत्यादिसद्धेतुमात्रे लक्षणस्यासंभवः। अत्र पूर्वोक्तरीत्या लक्षणघटको घटाद्यभावो भविष्यति परंतु सोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नयावत्प्रतियोगिनोऽनधिकरणे न तिष्ठति किंतु स्वाभावात्मकप्रतियोगिनः समानाधिकरण एव भवति। तात्पर्यमेवमस्ति—हेत्वधिकरणपर्वते घटाभावस्तथाच पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभाव एतद्वयं चैकरूपमेवास्ति। एतदेकरूपापन्नाभावस्य प्रतियोगि-एतद्वयम्। एको घटः, द्वितीयो घटाभावाभावः। स च यद्यपि घटात्मकप्रतियोगिना सह समानाधिकरणो नास्ति तथापि स्वाभावात्मकप्रतियोगिना सहैकाधिकरणवृत्तिरस्ति। अत्रैवमभिप्रायः। यस्मिन्नधिकरणे घटाभावस्तिष्ठति तस्मिन्नेवाधिकरणे घटाभावाभावो नहि तिष्ठति। "अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता" एतदाचार्यवचनानुरोधाद् घटाभावाभावस्य घटस्वरूपत्वात्। एवं प्रतियोगी तथा तस्याभाव एतद्वयमेकाधिकरणे न तिष्ठति तस्मात्—घटाभावे पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टः, एतद्विशेषणं दत्तम्। एवं घटाभावाधिकरणे यद्यपि घटो न तिष्ठति तथापि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभाव उत्तरक्षणावच्छेदेन तिष्ठति—एवं पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावस्याभावः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावस्वरूप एवास्ति "विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत इति न्यायात्" विशिष्टघटाभावः शुद्धघटाभावस्वरूपोऽस्ति तादृशाभावस्य प्रतियोगी घटस्तथा स्वाभाव एतद्वयमस्ति। एवं यद्यपि तस्य घटात्मकप्रतियोगिना सह सामानाधिकरण्यं नास्ति तथापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नयावत्प्रतियोग्यन्तर्गतस्वाभावात्मकप्रतियोगिना सह घटाभावादेः सामानाधिकरण्यं भविष्यति। एवंरीत्या प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्याप्रसिद्धिः २ नच वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमान् धूमादित्यादिस्थले घटाभावादेः पूर्वोक्तरीत्या यद्यपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिना सह पर्वते सामानाधिकरण्यमस्ति तथापि "ज्ञानवान् द्रव्यत्वात्" इत्यादिस्थलेऽतिव्याप्तिवारणार्थं साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधि-

वह्निमान् धूमादित्यादौ घटाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्वतादेस्तथापि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेति कथं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, घटाभावे यो वह्न्यभावस्तस्य घटाभावात्मकतया घटाभावस्य वह्निरपि प्रतियोगी तदधिकरणं च पर्वतादिरित्येवं क्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरणस्याप्रसिद्धत्वात्। यदि च घटाभावादौ वह्न्यभावादिर्भिन्न इत्युच्यते तथापि धूमाभाववान् वह्न्यभावादित्यादावव्याप्तिः। तत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धः स्वरूपसंबन्धः, तेन संबन्धेन सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षण-

---

करणत्वं विवक्षितमस्ति प्रकृते साध्यतावच्छेदकसंबन्धः संयोगोऽस्ति–एवं च संयोगसंबन्धेन घटस्य तथा स्वाभावात्मकप्रतियोगिनोऽनधिकरणं हेत्वधिकरणमस्ति तस्मात्प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिनिबन्धनो दोषो नास्ति। अयमेव दोषः प्रकारान्तरेणापि संभवति। यथा हेत्वधिकरणपर्वते यो घटाभावस्तद्घटाभावात्मकाधिकरणे ग्राह्यो यो वह्न्यभावः वह्नेरभावो घटाभावस्वरूपोऽस्ति कस्माद्–अभावे विद्यमानो योऽभावस्तस्याधिकरणस्वरूपत्वमेव मन्यन्ते न्यायविदः। एवं घटाभावस्य प्रतियोगी वह्निस्तथा घट इत्येतद्द्वयमस्ति। अत्र वह्निरूपप्रतियोगिनोऽधिकरणे पर्वते तस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं नास्ति। एवं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः पुनरपि तदवस्थैव।

१ यदि च घटाभावादौ वह्न्यभावादिर्भिन्न इत्युच्यते। सिद्धान्ती अह्मभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वं न मन्ये तस्माद्घटाभावे विद्यमानो वह्न्यभावो घटाभावात्मको न भवति किं तु पृथग्भावेन स्वप्रतियोग्यधिकरणाद्भिन्नाधिकरणे एव नियमेन तिष्ठति–एवं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्यासिद्धिर्नास्ति। वादी–एवंकथनेन यद्यपि वह्निमान् धूमादित्यादौ प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिनिबन्धनासंभवरूपदोषो नास्ति तथापि "ह्रदो धूमाभाववान् वह्न्यभावात्" इत्यादिस्थले अव्याप्तिदोषोऽस्त्येव। अत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धः स्वरूपसंबन्धः–तेन संबन्धेन वस्तुमात्रस्याभावः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिना सह हेत्वधिकरणे ह्रदादावस्ति एवमभावसाध्यकस्थले प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरूपो दोषो नियतोऽस्ति। एतद्दोषपरिहारार्थं यदि यत्किंचित्–यः प्रतियोगितावच्छेदको धर्मस्तदवच्छिन्नसामान्यानधिकरणम्–इति तृतीयपक्षाश्रयणं क्रियते तदा "ह्रदो धूमाभाववान् वह्न्यभावात्" इत्यादिस्थले दोषो नास्ति कस्मात् अत्र यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकपदेन घटत्वादेरपि

वृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्येति। तृतीये तु कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्तिः । तत्रात्मवृत्तिकपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगस्तस्य च गुणत्वात्प्रतियोगितावच्छेदकं गुणसामान्याभावत्वमपि तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्यात्मन इति । मैवम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेद-

---

ग्रहणं संभवति । तदवच्छिन्नसामान्यानधिकरणं हेत्वधिकरणं जलह्रदः—तद्वृत्त्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदको घटत्वादिधर्मः अनवच्छेदकः साध्यतावच्छेदको धूमाभावत्वरूपस्तदवच्छिन्नो धूमाभावस्तेन सह ह्रदात्मकाधिकरणे वह्न्यभावरूपहेतोः सामानाधिकरण्यमस्ति—एवमव्याप्तिरूपो दोषो नास्ति ।

१ **तृतीये तु कपिसंयोगाभाववान्** । तथापि यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य ग्रहणेन "आत्मा कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वात्" अत्राव्याप्तिः । यद्यपि घटाभावीययत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वधर्मावच्छिन्नस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणमात्मास्ति तस्मात्प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्याप्रसिद्धिनिबन्धनः अव्याप्तिरूपो दोषो नास्ति, तथापि हेत्वधिकरणं आत्मा तद्वृत्तिर्यः कपिसंयोगाभावाभावः स कपिसंयोगस्वरूपोऽस्ति संयोगश्च गुणः गुणसामान्याभावाभावरूपः अतस्तत्प्रतियोगिता गुणसामान्याभावेऽपि तिष्ठति । एवं चाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकधर्मः गुणसामान्याभावत्वमपि तस्य यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मेण ग्रहणं क्रियते तदा तदवच्छिन्नो गुणसामान्याभावोऽस्ति तादृशगुणसामान्याभावस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणमात्मास्ति । एवमव्याप्तिः।
२ **समाधानम्** । यादृशप्रतियोगिताया अवच्छेदकावच्छिन्नस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणमस्ति तादृशप्रतियोगिताया अनवच्छेदकः साध्यतावच्छेदको धर्मो विवक्षितोऽस्ति । प्रकृते "आत्मा कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वात्" अत्र यादृशप्रतियोगिताशब्देन गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नगुणसामान्याभावनिष्ठप्रतियोगिताया एव ग्रहणं योग्यमस्ति । एवं गुणसामान्याभावनिष्ठप्रतियोगिताया अनवच्छेदकः साध्यतावच्छेदकधर्मः कपिसंयोगाभावत्वमस्ति । तस्मान्नास्त्यव्याप्तिः । एवं लक्षणस्वरूपं जातम् । साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणं यत् हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणं तद्वृत्त्यभावीयतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । समन्वयस्तु—साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसंबन्धावच्छिन्ना गुणसामान्याभावाभावीया या गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्ना गुणसामान्याभावनिष्ठा प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगिताया अवच्छेदकीभूतो यो गुणसामान्याभावत्वरूपो धर्मस्तदव-

कावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात्। [1]ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः, हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधारतया सर्वेषामभावानां साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन कालिकविशेषणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात्। अत्र केचित्। महाकालभेदविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणो महाकालस्य घटाधारत्वेऽपि महाकालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात्। महाकाले महाकालभेदाभावात्। वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्[2]संबन्धा-

---

च्छिन्नो यो गुणसामान्याभावस्तादृशगुणसामान्याभावस्यानधिकरणं यत् हेतुतावच्छेदकीभूतसमवायसंबन्धेन आत्मत्वत्वावच्छिन्नाधिकरणमात्मा तत्र वर्तमानाभावनिरूपिता या गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नगुणसामान्याभावनिष्ठा प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगितायां अनवच्छेदकः साध्यतावच्छेदको धर्मः कपिसंयोगाभावत्वरूपस्तदवच्छिन्नकपिसंयोगाभावेन सह आत्मत्वरूपहेतोरात्मरूपैकाधिकरणे सामानाधिकरण्यमस्ति।

१ ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र। सर्वेषां पूर्वोक्तानां लक्षणानां "कालो घटवान् कालपरिमाणात्" इत्यत्राव्याप्तिः। अत्र कालिकसंबन्धेन घटः साध्यः। समवायेन कालपरिमाणं हेतुः। हेत्वधिकरणीभूतः महाकालः कालिकविशेषणतासंबन्धेन जगन्मात्रस्याश्रयः। अतः साध्यतावच्छेदककालिकसंबन्धेन स्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वमेव सर्वेषामभावानामिति प्रतियोगिव्यधिकरणाभाव एवाप्रसिद्धः। समाधानम्। अत्र केचित्। हेत्वधिकरणमहाकालेऽभावीयविशेषताघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेन महाकालभेदविशिष्टघटाभावो गृह्यते। स एवाभावः प्रतियोगिव्यधिकरणोऽपि भविष्यति। यद्यपि महाकालो घटस्याधारोऽस्ति तथापि महाकालभेदविशिष्टघटस्याधारो न भविष्यति। अभावीयविशेषणतासंबन्धेन महाकालभेदस्य तत्रासत्त्वात् विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य सत्वात्। २ यत्संबन्धः साध्यतावच्छेदकः संबन्धः, यद्धर्मः साध्यतावच्छेदको धर्मः, तत्र यदि यद्धर्मावच्छिन्नत्वाभावमात्रमुच्यते तदा समवायेन यो वह्न्यभावस्तस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धः समवायस्तेन प्रतियोग्यनधिकरणपर्वतादिवृत्तिः स एव तत्प्रतियोगितावच्छेदकं च वह्नित्वमित्यव्याप्तिः स्यात्। यदि च यत्संबन्धावच्छिन्नत्वाभावमात्रमुच्यते तदा तादृशस्य संयोगेन घटाभावस्य प्रतियोगितायां संयोगसंबन्धावच्छिन्नत्वसत्वादव्याप्तिः स्यादत उभयाभावोपादानम्।

वच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यम्। व्यापकसामानाधिकरण्यं च व्याप्तिः। इत्थं च कालो[1] घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ संयोगसंबन्धेन यो घटाभावस्तत्प्रतियोगिनो घटस्यानधिकरणे हेत्वधिकरणे महाकाले वर्तमानः स एव संयोगेन घटाभावस्तस्य प्रतियोगितायां कालिकसंबन्धावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः। धूमवान् वह्नेः, इत्यादावतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदमुपात्तम्।[2] नन्वु[3] प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यादौ प्रमेयवह्नित्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेन्न, कम्बुग्रीवादिमा-

---

१ "कालो घटवान् कालपरिमाणात्" इत्यत्र संयोगेन घटाभावीयघटनिष्ठप्रतियोगितायां यद्यपि साध्यतावच्छेदकघटत्वधर्मावच्छिन्नत्वमस्ति तथापि साध्यतावच्छेदककालिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नत्वं नास्ति। एवं चैकसत्त्वे द्वयं नास्तीति प्रतीत्या—उभयाभावः संयोगेन घटाभावीयघटनिष्ठप्रतियोगितायां तिष्ठति। तेन कालिकविशेषणतासंबन्धेन घटत्वधर्मावच्छिन्नस्य कालपरिमाणरूपहेतुव्यापकत्वं सिद्धं, व्यापकसामानाधिकरण्यं च व्याप्तिः। २ शंका—लक्षणे प्रतियोगितासामान्ये—इत्यस्य किं प्रयोजनम्? यत्किंचित्प्रतियोगितायां, इत्येवोच्यमाने—उपस्थितिकृतं लाघवं स्यादिति। **समाधानम्।** सामान्यपदं यावदर्थकम्! तत्स्थाने यदि यत्किंचिन्निवेश्यते तदा पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः अत्र यत्किंचिच्छब्दग्राह्यघटनिष्ठप्रतियोगितायां पूर्वोक्तरीत्या—उभयाभावस्य प्राप्तत्वेन लक्षणं संगच्छते। अलक्ष्ये लक्षणसंगमनादतिव्याप्तिः। यावदर्थकसामान्यपदस्य निवेशः क्रियते चेत्तदा यावदन्तर्गतायाः संयोगेन धूमाभावीयप्रतियोगिताया अपि ग्रहणं भविष्यति। तात्पर्यमेवमस्ति। संयोगेन धूमाभावो हेत्वधिकरणे लोहपिण्डेऽपि मिलिष्यति परंतु संयोगेन धूमाभावीयप्रतियोगितायामुभयाभावो नास्ति किंतूभयमेवास्त्यतः अतिव्याप्तिर्नास्ति। ३ शङ्का—पूर्वोक्तसमस्तलक्षणानां "पर्वतः प्रमेयवह्निमान् धूमात्" इत्यत्राव्याप्तिः। अत्र साध्यतावच्छेदको धर्मः प्रमेयवह्नित्वमेव स्वीकर्त्तव्यः। तस्यावच्छेदकत्वं न स्वीक्रियते 'संभवति लघुधर्मे गुरौ तदभावात्'। प्रकृते प्रमेयवह्नित्वस्य समनियतस्तथा लघुर्वह्नित्वरूपो धर्मोऽस्ति स एवावच्छेदको भवितुमर्हति। परंतु स साध्यतावच्छेदको नास्ति। साध्यतावच्छेदको धर्मः प्रमेयवह्नित्वरूपः परंतु स गुरुत्वादेवावच्छेदको भवितुं नार्हति। साध्यतावच्छेदकधर्मस्य निवेशः पूर्वोक्तेषु यावल्लक्षणेष्वस्ति। एवमवच्छेदकाप्रसिद्धिनिबन्धनोऽव्याप्तिरूपो दोषः।

न्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविषयीकरणेन गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारादिति संक्षेपः ॥ ६९ ॥

पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वं किं तदाह।

सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते।
स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ७० ॥

सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता तद्वान्पक्ष इत्यर्थः[1]। सिषाधयिषामात्रं न पक्षता विनापि सिषाधयिषां घनगर्जितेन मेघानुमानात्[2]। अत एव साध्यसंदेहोऽपि न पक्षता विनापि संदेहं तदनुमानात्। सिद्धौ[3] सत्यामपि सिषाधयिषासत्त्वेऽनुमितिर्भवत्येव। अतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणम्। तथा च यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपि पक्षता। यत्र च सिषाधयिषाऽस्ति तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यामपि पक्षता। यत्र सिद्धिरस्ति सिषाधयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता, सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात्। ननु यत्र परामर्शानन्तरं सिद्धिस्ततः सिषाधयिषा, तत्र सिषाधयिषाकाले परामर्शनाशान्नानुमितिः। यत्र सिद्धिपरामर्शसिषाधयिषाः क्रमेण भवन्ति तत्र

समाधानम्। पदार्थानां सिद्धिः प्रतीत्यनुरोधेन भवति न तु स्वमन्तव्यानुरोधेन "अत्र कम्बुग्रीवादिमान्नास्ति" इति प्रतीतौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो भासते तादृशाभावीयप्रतियोगितापि कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नैव भवति। अतः प्रतीत्यनुरोधेन गुरुधर्मेऽप्यवच्छेदकता स्वीक्रियते।

१ सिषाधयिषाविरहविशिष्टपक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयो यत्र नास्ति स पक्षः। २ गगनं मेघवत् गर्जनात्। ३ सिद्धौ सत्यामपीति। सिद्धिर्नाम 'पक्षे साध्यवत्ताज्ञानम्। 'पर्वतो वह्निमान्' इत्याकारकज्ञानसत्त्वेऽपि "पर्वते वह्निविषयकानुमितिर्मे स्यात्" इत्याकारिका या-इच्छा तयाप्यनुमितिर्भवत्येव। यद्यपि पक्षे साध्यवत्ताज्ञानमनुमितिज्ञानस्य प्रतिबन्धकं तथापि सिषाधयिषा उत्तेजिका स्वीकृता। सिषाधयिषाविरहविशिष्टा या केवलसिद्धिः सानुमितेः प्रतिबन्धिकास्ति तस्या अभावो यत्र तत्र पक्षतास्ति। प्रकृते सिद्धिस्तथा सिषाधयिषा-एतद्द्वयमस्ति। तथापि सिषाधयिषाविरहविशिष्टा या देशान्तरीया कालान्तरीया

सिषाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात्प्रतिबन्धकाभावादेवानुमितिः। यत्र सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शाः सन्ति तत्र परामर्शकाले सिषाधयिषैव नास्ति। एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले च न सिषाधयिषा, योग्यविभुविशेषगुणानां यौगपद्यनिषेधात्, तत्कथं सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेन्न, यत्र वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा, ततः सिषाधयिषा तत्र पक्षतासंपत्तये तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात्। अत्रेदं बोध्यम्। यादृशयादृशसिषाधयिषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यल्लिङ्गकानुमितिस्तादृशतादृशसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्तल्लिङ्गकानुमितौ पक्षता। तेन¹ सिद्धिपरामर्शसत्त्वेऽपि यत्किंचिज्ज्ञानं मे जायतामितीच्छायामपि नानुमितिः। वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षसत्त्वे प्रत्यक्षातिरिक्तं वह्निज्ञानं जायतामितीच्छायां तु भवत्येव। ऐ²वं धूमपरामर्शसत्त्वे आलोकेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छायामपि नानुमितिः। सि³षाधयिषाविरहकाले यादृशसिद्धिसत्त्वे नानुमितिस्तादृशी सिद्धिर्विशिष्यैव तत्तदनुमिता प्रतिबन्धका वक्तव्या। तेन पर्वतस्तेजस्वी

सिद्धिस्तस्या अभावोऽत्र विद्यते। तस्मात्सिद्धिसत्त्वेपि क्षतिर्नास्ति अत्र विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावः। सिषाधयिषाविरहो विशेषणम्। सिद्धिर्विशेष्यम्।

१ तादृशेच्छाया यत्किंचिज्ज्ञानविषयकत्वेन प्रकृतानुमितिं प्रत्युत्तेजकता नास्ति। अतो नानुमितिः। २ एवं–प्रकृतानुगमे यद्धेतुकस्य निवेशकरणेन "वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान्" इत्याकारकधूमपरामर्शकाले "आलोकेन हेतुनानुमितिर्मे जायताम्" इत्याकारिकेच्छयापि–नानुमितिः। सिषाधयिषापरामर्शयोर्भिन्नहेतुविषयत्वात्। ३ अर्थात्। पर्वतो वह्निमान्" इत्याकारकानुमितौ पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन सिध्यात्मकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतास्ति। तेन "पर्वतः तेजस्वी, अथवा पाषाणमयो वह्निमान्" इत्याकारकसिद्ध्यात्मकज्ञानसत्त्वेऽपि "पर्वतो वह्निमान्" इत्याकारकमनुमितिज्ञानं नैव रुद्धं स्यात्, एवं नियमोऽस्ति। तद्विशेष्यकतत्प्रकारकानुमितिं प्रति तद्विशेष्यकं तत्प्रकारकं सिद्ध्यात्मकं ज्ञानं प्रतिबन्धकमस्ति। प्रकृतेऽनुमितिज्ञानं पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालि वर्तते परंतु सिद्धिज्ञानं प्रथमोदाहरणे तेजस्त्वावच्छिन्नप्रकारकं द्वितीयोदाहरणे पाषाणमयत्वावच्छिन्नविशेष्यकमस्ति। तस्मात् प्रतिबन्धकं भवितुं नार्हति।

पाषाणमयो वह्निमानिति ज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितेर्न विरोधः । परंतु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितिदर्शनात्पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरेव प्रतिबन्धिका, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधि । इदं तु बोध्यम् । यत्रायं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमान् अयमिति ज्ञानं तत्रासत्यामनुमित्सायां पुरुषस्य प्रत्यक्षं भवति न त्वनुमितिरतोऽनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्री कामिनीजिज्ञासादिवत्स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिका । एवं परामर्शानन्तरं विनापि प्रत्यक्षेच्छां पक्षादेः प्रत्यक्षानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिका ॥ ७० ॥

हेतुप्रसङ्गाद्धेत्वाभासान्विभजते—

अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।

---

१ परंतु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन-परंतु प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्थले-एवमपि ज्ञातव्यम् । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन (अर्थात् एकस्मिन्पर्वते) वह्निरूपसाध्यस्य सिद्धावपि तदवच्छेदेन-पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन-अर्थात् पर्वतत्वावच्छिन्नेषु यावत्सु पर्वतेषु भवत्येवानुमितिः । तस्मात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिः प्रतिबन्धिका पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रम् । २ इदं तु बोध्यम् । यत्र स्थले दोषवशात् पुरुषे " अयं पुरुषो न वा " इत्याकारकः संशयो जातः पश्चात्सम्यक् चक्षुःसंयोगेन " पुरुषत्वव्याप्यकरचरणादिमानयम् " इत्याकारकः परामर्शो जातः तत्र संशयपक्षताविशिष्टपरामर्शरूपानुमितिसामग्र्यपि विद्यते तथा चक्षुःसंप्रयोगरूपप्रत्यक्षसामग्र्यपि विद्यते परंतु-अनुमितिसामग्र्या अनुमित्सा सहकारिणी न स्यात्तदा पुरुषविषयकं प्रत्यक्षज्ञानमेव भवेत् नानुमित्यात्मकम् । अतोऽनुमित्साविरहविशिष्टानुमितिसामग्रीं प्रति समानविषयिका (तुल्यविषयिणी) अर्थात्तद्विषयकानुमितिसामग्री भवति तद्विषयकप्रत्यक्षसामग्री सुन्दरस्त्रीजिज्ञासावत् पक्षताकुक्षौ प्रवेशं विनैव प्रतिबन्धिका । ३ एवं वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः, इत्यादिपरामर्शानन्तरं यदि " पक्षादिविषयकं प्रत्यक्षं मे जायतामित्याकारकप्रत्यक्षेच्छा-उत्तेजिका

कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा ॥ ७१ ॥
आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः ।
तथैवानुपसंहारी त्रिधानैकान्तिको भवेत् ॥ ७२ ॥

तल्लक्षणं तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम् । तथाहि व्यभिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वात्ते दोषाः । यद्विषयकत्वं च यादृशविशिष्टविषयकत्वं बोध्यम् । तेन

न स्यात्तदा पक्षादिविषयकं प्रत्यक्षं न स्यात् । किंतु पर्वतो वह्निमान् इत्याकारिकोभयविषयानुमितिरेव भवति ।

१ व्यभिचारादिपञ्च दोषाः " वायुः गन्धवान् स्नेहात् " इत्यत्र भवन्ति । गन्धाभाववज्जलवृत्तित्वात् स्नेहरूपहेतुर्व्यभिचरितः । १ । गन्धवती पृथ्वी तत्र स्नेहरूपहेतुर्नैव तिष्ठत्यतो विरुद्धः । २ । स्नेहरूपहेतोर्गन्धरूपसाध्याभावसाधकः अपृथ्वीत्वरूपहेतुर्विद्यतेऽतः सत्प्रतिपक्षः । ३ । स्नेहरूपहेतुर्वायुरूपपक्षे न तिष्ठत्यतोऽसिद्धः । ४ । स्नेहरूपहेतुर्गन्धरूपसाध्यस्य पक्षेऽभावोऽस्त्यतो बाधितः । ५ । असाधारणानुपसंहारिणौ च व्यभिचारिभेदौ । तत्र यः साध्येन सहैकाधिकरणे न तिष्ठति स हेतुरसाधारणस्तादृशहेतुज्ञानं साध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्य प्रतिबन्धकम् । यथा 'शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति । मीमांसकास्तु शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादिति, असाधारणोदाहरणमामनन्ति परंतु कार्यत्वरूपहेतुनाऽनित्यत्वस्य सिद्धत्वेनानित्यत्वस्य समानाधिकरणः शब्दत्वरूपहेतुः नित्यत्वस्य समानाधिकरणो नैव भवति । एतादृशस्थलेऽसाधारण्यभ्रमः । यत्र स्थले साध्यं हेतुर्वा अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगि न भवति—अर्थात् केवलान्वयि भवति तत्र स्थलेऽनुपसंहार्यनैकान्तिकः । यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वात् । २ यद्विषयकत्वेन । व्यभिचारादिविषयकत्वेन ' वह्निर्धूमव्यभिचारी ' इत्यादिज्ञानस्यानुमितिविरोधितास्ति । अतो व्यभिचारादयो दोषाः । ३ लक्षणघटकस्य यद्विषयकपदस्य यादृशविशिष्टविषयकमित्यर्थः । एवं च पर्वतो वह्निमान्, इति सद्धेतुस्थले नास्त्यतिव्याप्तिः । यद्यपि वह्न्यभावप्रकारकपर्वतविशेष्यकत्वेन ' पर्वतो वह्न्यभाववान्, इत्याकारकज्ञानस्य ' पर्वतो वह्निमान्, इत्याकारकानुमितिं प्रति विरोधितास्ति तस्मात्तद्विषये वह्न्यभावादावतिव्याप्तिः समागता । तथापि यादृशविशिष्टशब्देन प्रकृते वह्न्यभावविशिष्टपर्वतस्य ग्रहणमस्ति तत्तु संसारमात्रे अप्रसिद्धमिति नास्त्यतिव्याप्तिः । पक्षे वास्तवरीत्या साध्याभावसत्त्वे बाधो भवति । नेतरत्र प्रकृते पक्षे साध्याभावस्य भ्रमोऽस्ति तस्मात्प्रकृतहेतुर्नैव दुष्टः ।

बाधभ्रमस्यानुमितिविरोधित्वेऽपि न क्षतिः । तत्र पर्वतो वह्न्यभाववानिति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वान्न हेतुदोषः । न च वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववान् पर्वत इति परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्याभासत्वं न स्यात्, तत्र वह्न्यभावव्याप्यवान्पक्ष इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । अन्यथा बाधस्यानित्यदोषत्वापत्तेः तस्मात्तत्र वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानिति परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्य नाभासत्वम्, भ्रमादनुमितिप्रतिबन्धमात्रं, हेतुस्तु न दुष्टः । इत्थं च साध्याभाववद्वृत्तिहेत्वादिकं दोषः । तद्वत्त्वं च हेतौ येन केनापि संबन्धेनेति नव्याः । परे तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमिति-

---

१ शंका–यस्मिन्काले यस्मिन्स्थले सिद्धान्तिनः "पर्वतो वह्निमान् धूमात्, इत्याकारकहेतुना "वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः" इत्याकारकं परामर्शज्ञानं जातं तस्मिन्काले तस्मिन्स्थले वादिनः "पर्वतो वह्न्यभाववान् पाषाणमयत्वात्" इत्याकारकहेतुना वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववान् पर्वतः" इत्याकारकं परामर्शज्ञानं जायते । अत्र द्वितीयपरामर्शेन प्रथमपरामर्शकुक्षिप्रविष्टधूमरूपहेतुः सत्प्रतिपक्षत्वेन हेत्वाभासो जातः । यादृशविशिष्टविषयत्वरूपकथनानुसारेण तत्र हेत्वाभासत्वव्यवहारस्यावश्यकता नास्ति । तत्राभासत्वसंपादकं "वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववान् पर्वतः" इत्याकारकं विरोधिपरामर्शज्ञानं भवति तत्र वह्न्यभावविशिष्टपर्वतांशः अप्रसिद्धः । अर्थात् पाषाणमयत्वरूपहेतौ वह्न्यभावनिरूपितव्याप्यता नास्ति । तस्मात्पाषाणमयत्वरूपहेतुना धूमरूपहेतोराभासत्वं न युक्तम् । समाधानमिष्टापत्तेः । २ अन्यथा–यदि । प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयस्यापि दोषत्वेन ग्रहणं क्रियते चेत्तदा बाधोऽप्यनित्यदोषः स्यात् । अयं भावः पक्षे साध्याभावस्य भ्रमेण सद्धेतुर्वास्तवरीत्या नैव दुष्टः । परंतु यदि पूर्वोक्तरीत्या हेतौ सत्प्रतिपक्षता स्वीक्रियते तदा पक्षे साध्याभावस्य भ्रमेण सद्धेतुविषयेऽपि बाधदोषेण दुष्टव्यवहारः कर्त्तव्यः स्यात् । परंतु स कस्यापि नेष्टः । तस्मात्तत्राप्येवं मन्तव्यं "वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववान् पर्वतः" इत्याकारकपरामर्शस्थले वह्निव्याप्यधूमरूपहेतोराभासत्वं नास्ति किंतु भ्रमादनुमितिप्रतिरोधमात्रम् । ३ परे तु यद्विषयकत्वेन–येषां मते सत्प्रतिपक्षादिदोषाणामनित्यत्वमस्ति तेषां मते "हेतोराभासा हेत्वाभासाः" इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभासशब्दो दोषपरः । एवं च दोषवत्ता हेतौ–एकज्ञानविषयत्वसंबन्धेन सर्वत्र तिष्ठति । यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वमिति लक्षणं तेषां मते दोषाणामस्ति । तादृशदोषवत्त्व एकज्ञानविषयत्वसंबन्धेन हेत्वाभासव्यवहारः । सत्प्रतिपक्षादिस्थले विरोधिव्या-

विरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वम् । सत्प्रतिपक्षे विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा । तद्वत्त्वं च हेतोर्ज्ञानरूपसंबन्धेन । न चैवं वह्निमान् धूमादित्यादौ पक्षे बाधभ्रमस्य साध्याभावविषयकत्वेनानुमितिविरोधित्वाज्ज्ञानरूपसंबन्धेन तद्वत्त्वस्यापि सत्त्वात्सद्धेतोरपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यं, तत्र ज्ञानस्य संबन्धत्वाकल्पनात् । अत्र सत्प्रतिपक्षित इति व्यवहारेण तत्कल्पनात् । तत्र बाधित इति व्यवहाराभावादित्याहुः । अनुमितिविरोधित्वं च अनुमितितत्करणान्यतरविरोधित्वम् । तेनैकहेतौ व्यभिचारग्रहे हेत्वन्तरेणानुमित्यु-

---

प्त्यादिकमेव दोषरूपेण गृह्यते । तादृशदोषवत्ता हेतौ "अयं विरुद्धव्याप्तिविशिष्टो हेतुः" इत्याकारकैकज्ञानविषयत्वसंबन्धेन ज्ञातव्या ।

१ न चैवं वह्निमान् धूमात् । एवं रीत्या सत्प्रतिपक्षस्यानित्यदोषत्वं मन्यमानस्य मते बाधोऽप्यनित्यदोषो भविष्यति । यद्यपि 'वह्निमान् धूमात्,' इत्यादिसद्धेतौ पक्षे साध्याभावस्याभावेन बाधो नास्ति तथापि 'पर्वतो वह्न्यभाववान्' इत्याकारकबाधभ्रमः संभवति । स एव साध्याभावविषयकत्वेन 'पर्वतो वह्निमान्' इत्याकारकानुमितेर्विरोधी, अस्मिन्मते यद्विषयकत्वेनेत्यस्य यत्प्रकारकत्वेनेत्यर्थकतया यत्पदेन वह्न्यभावस्य ग्रहणात्तद्वत्त्वं वह्न्यभावो धूमश्च" इत्याकारकैकज्ञानविषयत्वेन धूमरूपहेताविति सद्धेतोरपि बाधितत्वापत्तिः । २ समाधानम् । तत्र–बाधकालीनधूमादिसद्धेतौ–एकज्ञानविषयत्वरूपसंबन्धस्य कल्पनैव न क्रियते । सद्धेतौ 'अयं हेतुर्बाधितः' इति व्यवहाराभावात् । ३ अत्र सत्प्रतिपक्षित इति । अत्र प्रतिपरामर्शकालीनधूमादिसद्धेतौ 'अयं हेतुः सत्प्रतिपक्षितः' इत्याकारकव्यवहारेण पूर्वोक्तरीत्या ज्ञाने संबन्धत्वकल्पना भविष्यति । तस्मात्सत्प्रतिपक्षस्यानित्यदोषत्वस्वीकरणे नास्ति दोषः । ४ अनुमितिविरोधित्वं चानुमिति० ॥ लक्षणघटकानुमितिविरोधित्वमित्यस्यानुमितितत्करणान्यतरविरोधित्वमित्येवार्थः । यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितितत्करणान्यतरविरोधित्वं तत्त्वम् । एतादृशलक्षणेन परामर्शविरोधिज्ञानविषयव्यभिचार्यादिहेतूनामपि संग्रहो जातः । अन्यथा 'वह्निर्धूमव्यभिचारी' इत्याकारकज्ञानस्य साक्षादनुमितिविरोधित्वाभावेन व्यभिचार्यादिहेतुष्वव्याप्तिः । अनुमितिपदेनानुमितितत्करणान्यतरग्रहणे तु न दोषः ॥५ अतः परं 'तेन व्यभिचारिणि नाव्याप्तिः । दोषज्ञानं च यद्धेतुविषयकं तद्धेतुकानुमितौ प्रतिबन्धकम् । तेनैकहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्वन्तरेणानुमित्युत्पत्तिस्तदभावाद्यनवेत्यादिपाठः सर्वेषु मुद्रितपुस्तकेषु दृश्यते । परंतु स न युक्तः । तथाहि–तेनैकहेतावित्यत्र तेनेत्यस्या-

त्पत्तेस्तदभावाद्यनवगाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वाभावेऽपि न क्षतिरिति संक्षेपः। यादृशपक्षसाध्यहेतौ यावन्तो दोषास्तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वम्। पञ्चत्वकथनं तु तत्संभवस्थलाभिप्रायेण। एवं च साधारणाद्यन्यतमत्वमनैकान्तिकत्वम्। साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिर्हेतुः। तेन च व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते। असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुः। तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यते। तथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादावसाधारण्यं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ त्वसाधारण्यभ्रमः। अन्ये तु सपक्षावृत्तिरसाधारणः। सपक्षश्च निश्चितसाध्यवान्। इत्थं च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा पक्षे साध्यनिश्चयस्तदा नासाधारण्यं तत्र हेतुनिश्चयादिति वदन्ति। अनुपसंहारी चात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकादिः। अनेन च व्यतिरेक-

---

नुमितिविरोधित्वपदेन अनुमितितत्करणान्यतरविरोधित्वस्य विवक्षितत्वेनेत्यर्थः। एकहेतौ प्रमेयत्वादौ। हेत्वन्तरेण धूमादिना। अनुमित्युत्पत्तेरिति व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वाभावे हेतुः। अतएव तदभावाद्यनवगाहित्वाच्चेति चकारः संगच्छते। प्रथमान्तपाठाङ्गीकारे तदसंगतिः स्पष्टैव। तथाच व्यभिचारात्तत्साध्यकानुमितिं प्रति तन्निरूपितव्यभिचारज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वासंभवेऽपि न क्षतिरित्यर्थः। अत्र यदि तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिं प्रति तद्धेतौ तत्साध्यनिरूपितव्यभिचारज्ञानं प्रतिबन्धकं तथाच दर्शितव्यभिचाराभावेनानुमितिव्यभिचारज्ञानयोः साक्षात्प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावस्य निष्प्रत्यूहत्वादनुमितिपदस्योक्तान्यतरपरत्वविवक्षणं निष्प्रयोजनमिति कश्चिद्ब्रूयात्ततो दोषान्तरमाह—तदभावाद्यनवगाहित्वाच्चेति। तद्वत्ताबुद्धौ तदभावावगाहित्वेन तदभावव्याप्यवत्त्वावगाहित्वेन तदभावावच्छेदकतया गृहीतधर्मबुद्धया वा तदभावाद्यवगाहिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं भवति। प्रकृते व्यभिचारज्ञानस्य साध्यवत्ताबुद्धिं प्रत्युक्तान्यतमरूपाभावेन प्रतिबन्धकत्वासंभवेऽपि न क्षतिः न व्यभिचारिण्यव्याप्तिरिति तदर्थः। एवं च—'तेन व्यभिचारिणि नाव्याप्तिः' इति 'दोषज्ञानं च यद्धेतुविषयकं तद्धेतुकानुमितौ प्रतिबन्धकम्' इति च क्रमेण 'न क्षतिः' इत्यत्र 'तदभावाद्यनवगाहित्वाच्च' इत्यत्र च टिप्पणीरूपेण केन चिल्लिखितं कश्चिल्लेखको व्यत्यस्य ग्रन्थमध्ये प्राक्षिपत्। तादृशं पुस्तकमालम्ब्य प्रथममुद्रणावसरे संशोधयित्रा केनचिदधिकः पाठ इति मत्वा तत्संगतये 'हेत्वन्तरेणानुमित्युत्पत्तेः' इत्यत्र अनुमित्युत्पत्तिरिति प्रथमान्तपाठः कल्पितः स एवोत्तरोत्तरमुद्रितपुस्तकेष्वनुगतः इति प्रतिभाति।

व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते। विरुद्धस्तु[1] साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी। अयं साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः। सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः (द्वितीयहेतुः) साध्याभावसाधकः। अत्र तु हेतुरेवेति विशेषः। साध्याभावसाधक एव हेतुः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इति अशक्तिविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः। सत्प्रतिपक्षः[2] साध्याभावव्याप्यवान्पक्षः। अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवत्त्वोपस्थितिकालीनागृहीताप्रामाण्यकसाध्याभावव्याप्यवत्त्वोपस्थितिविषयस्तथेत्यन्ये। अत्र च परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात्परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम्। अत्र केचित्। यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञाने विद्यमानेऽपि घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते। यथा च शङ्खे सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ताज्ञाने सति पित्तादिदोषे पीतः शङ्ख इति धीर्जायते। एवं कोटिद्वयव्याप्यदर्शनेऽपि कोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संशयो भवति। तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशयरूपानुमितिर्भवत्येव। यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिकबलतया द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धान्न संशयः। फलबलेन चाधिकसमबलभावः कल्प्यत इति वदन्ति। तन्न। तदभाव[3]व्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभानविशेषशाब्दबोधादेरनुदयाल्लौकिकसंनिकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धकता लाघवात्। न तूपनीतभानविशेषे शाब्दबोधे च पृथक्प्रतिबन्धकता गौरवात्। तथा च प्रतिबन्धकसत्त्वात्कथमनुमितिः। नहि लौकिकसंनिकर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सत्प्रतिपक्ष-

---

१ विरुद्धस्तु—साध्यव्यापकीभूतः यः अभावस्तस्य प्रतियोगी हेतुर्विरुद्धः। यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वात्। २ सत्प्रतिपक्षः—साध्याभावस्य व्याप्यः साध्याभावव्याप्यः स यस्मिन्नस्ति स साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः—ह्रदो वह्निमान् धूमात् ह्रदो वह्न्यभाववान् जलात्—इत्यादि। ३ साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य लौकिकसंनिकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानत्वावच्छिन्ने प्रतिबन्धकत्वम्। अर्थात् साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य लौकिकसंनिकर्षनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यताशून्यत्वविशिष्टः दोषविशेषनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यताशून्यत्वविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकतास्ति।

स्थले संशयाकारानुमितिः प्रामाणिकी, येनानुमितिभिन्नत्वेनापि विशेषणीयम्। यत्र[1] च कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं तत्रोभयत्राप्रामाण्यज्ञानात्संशयो नान्यथाऽगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति। असिद्धिस्त्वाश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वम्, आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः। यत्र च काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमये पर्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलम्। स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्य[2]त्वाभिमतस्य हेतोरभावः। अत्र च ह्रदो द्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः फलम्। साध्याप्र[3]सिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धिः। सा च साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभावः, तथाच काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावे ज्ञाते साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्याप्यवत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम्। एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साधना[4]प्रसिद्धिः। यथा च काञ्चनमयधूमादित्यादौ। अत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतोर्ज्ञानाभावात्तद्धेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभावः फलम्। एवं वह्निमान् नीलधूमादित्यादौ गुरुतया नीलधूमत्वं हेतुतानव-

---

१ रत्नकोशकारेण "स्थाणुर्वा पुरुषो वा" इति प्रत्यक्षसंशयमुदाहृत्य सत्प्रतिपक्षस्थले संशयानुमितेः स्थापनं कृतम्। तन्न समीचीनमित्याह—यत्र चेति।

२ व्याप्यत्वेन—हेतुत्वेन—अभिमतो हेतुर्यदि पक्षे न तिष्ठति तदा स्वरूपासिद्धिः, यथा ह्रदो द्रव्यवान् धूमात्—इत्यादौ। ह्रदादिपक्षे व्याप्यत्वेनाभिमतधूमरूपहेतोरभावज्ञानात्—द्रव्यव्याप्यधूमवान् ह्रदः—इत्याकारकपरामर्शप्रतिबन्धः फलम्।

३ साध्याप्रसिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धेरन्तर्भूतैव। यत्र साध्ये साध्यतावच्छेदकधर्मस्य संभावना नास्ति तत्र साध्याप्रसिद्धिः। यथा पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमात्—इत्यादौ वह्नौ काञ्चनमयत्वरूपसाध्यतावच्छेदकधर्माभावस्य ज्ञानेन—काञ्चनमयवह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः इत्याकारकज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम्।

४ यत्र हेतौ हेतुतावच्छेदकधर्मस्य संभावना नास्ति तत्र साधनाप्रसिद्धिः—यथा पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमात्—इत्यादौ हेतौ काञ्चनमयत्वाभावज्ञानात् हेतुतावच्छेदकविशिष्ट—काञ्चनमयधूम—रूपहेतुज्ञानाभावात्—तद्धर्मिकव्याप्तिज्ञानादेरभावः फलम्।

च्छेदकमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति । बाधस्तु पक्षे साध्याभावादिः । एतस्यानुमितिप्रतिबन्धः फलम् । तद्धर्मिकतदभावनिश्चयो लौकिकसंनिकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतद्धर्मिकतज्ज्ञानमात्रे विरोधीति । न तु संशयसाधारणं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणं तद्विरोधितया च बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासत्वमिति युक्तम् । अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यनापत्तेः, साध्यसंशयादिकं विनाऽप्यनुमित्युत्पत्तेश्च । एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न प्रतिबन्धकं प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च । अन्यथा सत्प्रतिपक्षादावपि तद-

---

१ यत्र पक्षे साध्यं न तिष्ठति तत्र बाधाख्यो दोषः । तस्य च एकज्ञानविषयत्वसंबन्धेन हेतौ विद्यमानत्वाद् बाधितत्वव्यवहारः । यथा वह्निरनुष्णः द्रव्यत्वात् इत्यादौ–तद्धर्मिकतदभावनिश्चयः–अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित–तद्धर्मिकतदभावनिश्चयः, लौकिकसंनिकर्षाजन्य–दोषविशेषाजन्य–तद्धर्मिकतज्ज्ञानमात्रं प्रति विरोधी । बाधकालीनेच्छाजन्यं ज्ञानमाहार्यज्ञानं–तद्भिन्नमनाहार्यम्–एवं संशयान्यज्ञानं निश्चयः । अप्रामाण्यप्रकारकज्ञानविशेष्यमप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितं तद्भिन्नमप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितम् । अस्य ग्रन्थस्य स्फुटतरं व्याख्यानं ८२–८३ कारिकयोष्टिप्पण्यां द्रष्टव्यम् । २ 'ननु तत्र' इत्यादिग्रन्थेन मतान्तरं प्रतिपाद्यते । पक्षे संशयसाधारणं साध्यसंबन्धस्य ज्ञानमनुमितेः कारणमस्ति । अनुमितिकारणीभूतसाध्यसंसृष्टत्वज्ञानस्य विरोधितया बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासतास्तीति केषांचिन्मतं न सम्यक्–यद्येवं स्यात्तर्हि–'पृथिव्यामितरभेदः' इत्यप्रसिद्धसाध्यकानुमितिर्नैवोत्पद्येत । अयं भावः–उक्तस्थले अनुमितेः प्राक् पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानं केनापि प्रमाणेन नास्ति । घनगर्जनादिस्थले तु साध्यसंशयादिकं विनापि–अनुमितिज्ञानस्योत्पत्तिर्दृश्यते । अतः पक्षे संशयसाधारणसाध्यसंसृष्टत्वज्ञानस्य–अनुमितिं प्रति कारणत्वमनुचितम् । ३ एवं प्राचा साध्याभावज्ञाने प्रमात्वबुद्धेः प्रतिबन्धकता स्वीकृता, अर्थात् ह्रदो वह्निमान्–इत्यनुमितिं प्रति–'ह्रदो वह्न्यभाववान्–इदं ज्ञानं प्रमा' इत्याकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकता मन्यते तत्प्रमाणशून्यत्वेनायुक्तम् । अयं भावः–साध्याभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकताग्राह्याभावावगाहितयास्ति–इदं ज्ञानं प्रमा-इति ज्ञानं तु ग्राह्याभावानवगाहि प्रकृते च ग्राह्याभावावगाहि 'ह्रदो वह्न्यभाववान्'–इति ज्ञानमेव भवति ननु–इदं ज्ञानं प्रमाइत्याकारकम् । एवं पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञाने प्रमात्वनिश्चयत्वरूपगुरुधर्मेण प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया संशयनिश्चयसाधारणाप्रामाण्यज्ञानाभाववत्त्वेन प्रतिबन्धकता स्वीकर्तव्या लाघवात्, । ४ अन्यथा–साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे सत्प्रतिपक्षादिस्थलेऽपि अनुमितिं प्रति साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वविषयकत्वेनैव प्रतिबन्धकता वक्तव्या स्यात् । सा तु न केषामप्यभिमता ।

भावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वविषयकत्वेन प्रतिबन्धकतापत्तेः। किंतु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितबाधादिबुद्धेः प्रतिबन्धकता, तत्र भ्रमत्वशङ्काविघटनेन प्रामाण्यज्ञानं क्वचिदुपयुज्यते। न च बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे व्यभिचारः, पक्षे हेत्वभावे तु स्वरूपासिद्धिरेव दोष इति वाच्यं, बाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानादेर्भेदात्। किं च यत्र परामर्शानन्तरं बाधबुद्धिस्तत्र व्यभिचारज्ञानादेरकिंचित्करत्वाद्बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्। एवं यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्ने घटादौ गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्ताज्ञानं तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्। न च पक्षे घटे गन्धसत्त्वात्कथं बाध इति वाच्यं, पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति। [1]बाधसत्प्रतिपक्षभिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्य एवान्तर्भवन्ति। अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात्। बाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षस्तु भिन्न एव, स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृथगुपदेशात्। सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इतिप्रघट्टकार्थः॥ ७१॥ ७२॥

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः।

यः सपक्ष इति। सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः। सपक्षो निश्चितसाध्यवान्। विपक्षः साध्याभाववान्। विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तम्। वस्तुतो विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यम्, विरुद्धस्य साधारणत्वेऽपि दूषकताबीजस्य भिन्नतया तस्य [2]पार्थक्यात्।

यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः स चासाधारणो मतः॥ ७३॥

यस्तूभयस्मादिति। सपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः। सपक्षः साध्यवत्तया निश्चितः। विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः। [3]शब्दो-

१ बाधसत्प्रतिपक्षभिन्ना ये हेत्वाभासाः व्यभिचारादयस्तद्व्याप्या अपि तन्मध्येऽन्तर्भवन्ति व्यभिचारादेरिव व्यभिचारादिव्याप्यस्यापि व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन पञ्चहेत्वाभासानन्तर्गतत्वे तस्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वं स्यादित्यर्थः।

२ पार्थक्यादिति। साधारणः—अव्यभिचारज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकः। विरुद्धस्तु सामानाधिकरण्यग्रहस्य प्रतिबन्धकः—एवं दूषकताबीजस्य भिन्नत्वात्।

३ यदा—शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात्—इत्यादौ शब्दात्मकपक्षे—अनित्यत्वरूपसाध्यस्य

ऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा शब्देऽनित्यत्वसन्देहस्तदा सपक्षत्वं घटादीनामेव, तद्व्यावृत्तं च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम् । यदा तु शब्देऽनित्यत्वनिश्चयस्तदा नासाधारणः इदं च प्राचां मतम् । नवीनमतं तु पूर्वमुक्तम् ॥ ७३ ॥

तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ।

तथैवेति । केवलान्वयिपक्षक इति । केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षक इत्यर्थः । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात्सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावान्नानुमितिः । इदं तु न सम्यक्, पक्षैकदेशे सहचारग्रहेऽपि क्षतेरभावात् । अस्तु वा सहचाराग्रहस्तावताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेव न तु हेत्वाभासत्वं तस्य, तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् ।

यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥ ७४ ॥

यः साध्यवतीति । एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावो बोधितः । तथा च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदर्थः ॥ ७४ ॥

आश्रयासिद्धिराद्या स्यात्स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥ ७५ ॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ।
ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥ ७६ ॥

संदेहस्तदा सपक्षः–घटपटादिकं भवति तत्तु–अनित्यत्वरूपसाध्यवत्त्वेन निश्चितमस्ति–विपक्षः-गगनादिकमस्ति–ताभ्यां व्यावृत्तः शब्दरूपपक्षमात्रे स्थितो हेतुरसाधारणो भवति । परंतु यदि शब्दे कृतकत्वेन हेतुना अनित्यत्वनिश्चयस्तदा शब्दत्वरूपो हेतुरसाधारणो न भवति । नवीनमतं तु–साध्यासमानाधिकरणो हेतुरसाधारणः–इत्युक्तम् ।

१ यस्य हेतोः पक्षः, लक्षणया पक्षता, केवलान्वयिन्यस्ति सोऽनुपसंहारी–पक्षताचात्र साध्यसंशयरूपा ग्राह्या । तेन सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वात्–इत्यादौ वस्तुमात्रस्य पक्षत्वात्साध्यनिश्चयस्य कुत्राप्यसंभवेन व्यापकसामानाधिकरण्यविशिष्टप्रमेयत्वादिरूपव्याप्तिज्ञानानुत्पादान्नानुमितिरित्यनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमिति भावः ।

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत्।

असिद्धिं विभजते। आश्रयासिद्धिरित्यादि। पक्षासिद्धिरिति। आश्रयासिद्धिरित्यर्थः। अपरेति। स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः। नीलधूमादिक इति। नीलधूमत्वं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकं स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात्। धूमप्रागभावत्वसंग्रहाय स्वसमानाधिकरणेति।

विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता॥ ७७॥

विरुद्धयोरिति। कपिसंयोगतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शेऽपि न सत्प्रतिपक्षत्वमत उक्तं—विरुद्धयोरिति। तथा च स्वसाध्यवि-

---

१ मणिमयः पर्वतो वह्निमान्, धूमात्—इत्यादिस्थले—आश्रयासिद्धिः। २ पर्वतो वह्निमान् नीलधूमात्—इत्यादिस्थले व्याप्यत्वासिद्धिः। अत्र नीलधूमत्वरूपो धर्मो गुरुभूतोऽतो हेतुतावच्छेदको न भवति स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितधर्म एव व्याप्यतावच्छेदको भवति। प्रकृते स धर्मः—नीलधूमत्वरूपः। तस्यैव स्वपदेन ग्रहणम्। एवं नीलधूमत्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरं शुद्धधूमत्वं भवति। तादृशशुद्धधूमत्वरूपधर्मेण घटित एव नीलधूमत्वरूपो धर्मः—अघटितो नास्ति तस्मान्नीलधूमत्वं व्याप्यतावच्छेदकं भवितुं नार्हति। किंतु धूमत्वरूपधर्म एव व्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितो भवितुमर्हतीति कृत्वा पूर्वोक्तव्याप्यतावच्छेदकलक्षणस्य लक्ष्यं भवति। ३ अत्र व्याप्यतावच्छेदकलक्षणे स्वसमानाधिकरणांशस्य फलं तु—यज्ञशाला वह्निमती भविष्यति धूमप्रागभावात्—इत्यादिस्थले धूमप्रागभावत्वस्य संग्रहः अर्थात् केवलं व्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितमेवोच्यते तदा धूमप्रागभावत्वरूपधर्मः—व्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितो नास्ति किंतु व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वरूपधर्मेण घटित एवास्ति—एवं चावच्छेदको भवितुं नार्हति परंतु यदि लक्षणे स्वसमानाधिकरणांशस्य निवेशः क्रियते तदा दोषो न। धूमप्रागभावत्वरूपो धर्मः—धूमप्रागभावेऽस्ति धूमत्वं धूमे तिष्ठति—एवमनयोः परस्परं सामानाधिकरण्यं नास्ति। मम तु स्वसमानाधिकरणधर्मान्तराघटितत्वं विवक्षितम्। अत्र तु व्यधिकरणधर्मान्तरघटितत्वमस्तीति न तदसंग्रहः। ४ वृक्षत्वादिहेतौ कपिसंयोगस्तथा कपिसंयोगाभावः—अनयोर्व्याप्यत्वपरामर्शेऽपि न सत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारः परस्परविरोधाभावात्। स्वसाध्येन विरुद्धो यः साध्याभावः तद्व्याप्यवत्तापरामर्शकाले एव साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शस्य विषयः सत्प्रतिपक्षो भवति। ह्रदो वह्निमान् धूमात्—

रुद्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीनसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शविषयइत्यर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः ।
उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ ७८ ॥

साध्यशून्य इति । पक्षः पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इत्यर्थः । तेन घटे गन्धसत्त्वेऽपि न क्षतिः । एवं मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्रापि बोध्यम् ॥ ७८ ॥

इति श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यामनुमानखण्डम् ।

उपमितिं व्युत्पादयति—

ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात्सा करणं मतम् ॥ ७९ ॥
वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।
गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमा फलम् ॥ ८० ॥

यत्रारण्यकेन केनचिद्ग्रामीणं प्रत्युक्तं गोसदृशो गवयपदवाच्य इति । पश्चाद्ग्रामीणेन क्वचिदरण्यादौ गवयो दृष्टस्तत्र गोसादृश्यज्ञानं यज्जातं तदुपमितिकरणम् । तदनन्तरं गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं यज्जायते तदेव व्यापारः । तदनन्तरं

इत्यादौ स्वपदेन सत्प्रतिपक्षत्वेनाभिमतस्य धूमस्य ग्रहणम् । तत्साध्यं वह्निस्तद्विरुद्धो यः साध्याभावो वह्न्यभावस्तद्व्याप्यवत्तापरामर्शः धूमाभावव्याप्यजलवान् ह्रदः इति परामर्शः, तत्कालीनो यः साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शः वह्निव्याप्यधूमवान्ह्रद इति तद्विषयो धूमः सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः ।

१ 'उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटः गन्धवान् पृथ्वीत्वात्,' अत्र बाधो दोषः । अत्र पक्षशब्देन पक्षतावच्छेदकदेशकालविशिष्टपक्षस्य ग्रहणम् । तेन कालान्तरे घटे गन्धसत्वेऽपि नाव्याप्तिः । एवं—मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात्—अत्र वृक्षे शाखावच्छेदेन कपिसंयोगसत्त्वेऽपि पक्षतावच्छेदकमूलावच्छेदेन कपिसंयोगो नास्ति एवं मूलरूपदेशस्यावच्छेदकत्वेन बाधः संभवति ।

तत्र गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्जायते तदुपमितिः न त्वयं गवयपदवाच्य इत्युपमितिः, गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात् ॥ ७९ ॥ ८० ॥

इति श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यामुपमानखण्डम्।

शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति—

पदज्ञानं तु करणं, द्वारं तत्र पदार्थधीः।
शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥ ८१ ॥

पदज्ञानं त्विति। न तु [1]ज्ञायमानं पदं करणं पदाभावेऽपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात्। पदार्थधीरिति। पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः। अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः। तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यम्। अन्यथा घटादिपदात्समवायसंबन्धेनाकाशस्मरणे जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः। [2]वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरः संबन्धः। [3]अत्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोगः। पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्संबन्धेन स्मरणानुपपत्तेः। पदज्ञानस्य च एकसंबन्धिज्ञानविधयार्थस्मारकत्वम्। शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य संबन्धः। स चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपः। आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव।

---

१ शाब्दबोधे पदज्ञानं करणं न तु ज्ञायमानं पदम्। अयंभावः—शब्दमात्रस्य ज्ञानं श्रोत्रादेवेति स्वभावः—पदमपि शब्दविशेषस्यैव नाम तस्यापि ज्ञानं श्रोत्रादेव, परंतु मौनिपुरुषेण—अक्षरलेखनद्वारा हस्तादिचेष्टाद्वारा वा परः प्रत्याययितस्तत्र पदोच्चारणाभावेऽपि केवलपदज्ञानमात्रेण शाब्दबोधो भवति तस्माज्ज्ञायमानं पदं न करणं किंतु पदज्ञानं करणम्। २ वृत्तिर्नाम अर्थस्मृत्यनुकूलः पदपदार्थयोः परस्परसंबन्धः। स च द्विविधः। शक्तिरूपो लक्षणाश्च। ३ अत्रैव पदजन्यपदार्थोपस्थितावेव शक्तिज्ञानस्योपयोगः। एकसंबन्धिज्ञानविधया—अर्थात्—एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकम्, इति नियमेन हस्तिनं दृष्ट्वा हस्तिपकस्य तं च दृष्ट्वा हस्तिनः स्मरणं भवति—एवमेव पदज्ञानस्यापि संबन्धिज्ञानविधयार्थस्मारकत्वमस्ति।

एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादितीश्वरेच्छायाः सत्त्वात् । आधुनिके तु सङ्केते न शक्तिरिति संप्रदायः । नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः, किंत्विच्छैव तेनाधुनिकसंकेतेऽपि शक्तिरस्त्येवेत्याहुः । शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादितः । तथा हि—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति । क्वचित्सति बाधके त्यज्यतेऽपि । यथा वैयाकरणैराख्यातस्य कर्तरि शक्तिरुच्यते । चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्रस्याभेदान्वयः । तच्च गौरवात्त्यज्यते, किंतु कृतौ शक्तिर्लाघवात्[1] । कृतिश्चैत्रादौ प्रकारीभूय भासते । न[2] च कर्तुरनभिधानाच्चैत्रादिपदानन्तरं तृतीया स्यादिति वाच्यं, कर्तृसंख्यानभिधानस्य तत्र तन्त्रत्वात् । संख्या[3]भिधानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः । कर्मत्वादीत्यस्येतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वमर्थः । तेन चैत्रे[4] इव मैत्रो

---

१ लाघवादिति । अयं भावः—लः कर्मणीति व्याकरणसूत्रादाख्यातस्य कर्तरि यदि शक्तिः स्वीक्रियते तदा शक्यतावच्छेदकः कर्तृनिष्ठधर्मविशेषः कृतिरेव मन्तव्यः—सा च प्रतिकर्तृ भिन्ना—एवं च शक्यतावच्छेदका नाना स्युः । एवं नानाधर्माणामवच्छेदकधर्मविषयोपस्थितेः—गौरवं स्यादतो लाघवादाख्यातस्य कर्तृनिष्ठधर्मविशेषकृतौ—एव शक्तिर्मन्तव्या एवं च शक्यतावच्छेदको धर्मः—यावत्कृतिषु विद्यमाना कृतित्वरूपा जातिरेकैवेति परमलाघवम् । २ नचेति । आख्यातप्रत्ययस्य कृत्यर्थकत्वं लाघवाद्यदि स्वीक्रियते तदा कर्तुरनुक्तत्वाच्चैत्रेण पचतीति प्रयोगापत्तिः । समाधानम् । आख्यातप्रत्ययस्य कृतिः संख्याकालादयोऽनेकेऽर्थाः सन्ति । यत्र स्थले कर्तृगतसंख्या आख्यातप्रत्ययेनानुक्ता तत्र तृतीया भवति । प्रकृतोदाहरणे कर्तृगतैकत्वसंख्याया उक्तत्वात्—चैत्रः पचति—इत्यस्यैव साधुत्वं न तु चैत्रेण पचतीत्यस्य । ३ ननु कथं ज्ञायतेऽत्र संख्योक्तात्रानुक्तेति—समाधानम् । कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदबोध्यः कर्ता संख्याभिधानयोग्यो भवति । कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इत्यस्य—इतरविशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वरूपः संकेतितोऽर्थः । तथाच इतरविशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वविशिष्टप्रथमान्तपदोपस्थाप्यः कर्ता संख्याभिधानयोग्य इति समुदितार्थः । ४ चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादिस्थले गच्छत्युत्तरवर्त्याख्यातवाच्यसंख्यायाश्चैत्रेऽन्वयो भवितुं नार्हति

गच्छतीत्यादौ न चैत्रे संख्यान्वयः। यत्र कर्मादौ न विशेषणत्वे तात्पर्यं तद्वारणाय प्रथमान्तेति। यद्वा[1] धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः। तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र चैत्रादेर्वारणम्। स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय च द्वितीयदलम्। तस्य द्वितीयान्तोपस्थाप्यत्वाद्वारणमिति। एवं[2] व्यापारेऽपि न शक्ति-गौरवात्। रथो गच्छतीत्यादौ तु स्वव्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा। जानातीत्यादौ तु आश्रयत्वे, नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा। उपमानाद्यथा[3] शक्तिग्रहस्तथोक्तम्। एवं कोशा[4]दपि शक्तिग्रहः सति बाधके क्वचित्त्यज्यते। यथा नीलादिपदानां नील-रूपादौ नीलादिविशिष्टे च शक्तिः, कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवान्नीलादावेव शक्तिः, नीलादिरूपविशिष्टे तु लक्षणेति।

किंतु मैत्रेऽन्वयः। चैत्रपदार्थः इवपदार्थसादृश्ये विशेषणत्वेन तात्पर्यविषयः। तथा च चैत्रनिरूपितं यत् सादृश्यं तादृशसादृश्येन यत् गमनं तादृशगमनानुकूला या कृतिस्तादृशकृत्याश्रय एकत्वसंख्याविशिष्टो मैत्र इति शाब्दबोधः। तण्डुलं पचती-त्यादौ–आख्यातार्थसंख्यायाः तण्डुलेऽन्वयवारणाय तथा चैत्रेण सुप्यते इत्यादौ धात्वर्थस्वापादौ संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्य इत्यस्य निवेशः।

१ यद्वेति। चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रपदार्थो धात्वर्थात्–अतिरिक्त इवार्थसादृश्ये विशेषणमस्ति–अविशेषणं नास्तीति वारणं जातम्। स्तोकं पचति मृदु पचति–इत्यादौ 'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम्' इत्यनुशासनाद् द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्य इति द्वितीयदलस्याभावान्न दोषः। २ एवमिति। सर्वलकाराणां व्यापारे शक्तिरिति मीमांसकमतमपि न समी-चीनं जन्यत्वादिघटितव्यापारोऽपि यत्नत्व (कृतित्व) जात्यपेक्षया गुरुभूत एव लाघवात्कृतावेव शक्तिः। रथो गच्छतीत्यादौ गमनानुकूलव्यापारेऽथवा-गमनानुकूलव्यापारस्याश्रयत्वेऽनादितात्पर्यवती लक्षणा। ३ गोनिरूपितगवय-निष्ठसादृश्यसाक्षात्काररूपोपमानेन यथा 'गवयो गवयपदवाच्यः' इत्याकारक-शक्तिग्रहो भवति तथोपमाननिरूपणे उक्तम्। ४ कोशादपीति। 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति,' इत्यमरकोशेऽपि शुक्लनीलादिपदानां शुक्लनीलादिरूपे-ष्वेव शक्तिः स्वीकर्तव्या नीलादिमत्त्वापेक्षया नीलत्वादिजातेः शक्यतावच्छेदकत्व-कल्पनायां लाघवात्। नीलादिरूपविशिष्टे च नीलादिपदस्य लक्षणेति सिद्धान्तः। केचित्तु–एवंविधे लक्षणायाः प्रयोजनं नास्ति, "गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः" इति वार्त्तिकादेव लुप्तमतुप्प्रत्ययस्मरणेन बोधसंभवादिति वदन्ति।

एवमाप्तवाक्यादपि यथा कोकिलः पिकपदवाच्य इत्यादिशब्दात्पिकादिपदशक्तिग्रहः। एवं व्यवहारादपि। यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तम्। तच्छ्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घट आनीतः। तदवधार्य पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपं कार्यं घटमानयेतिशब्दप्रयोज्यमित्यवधारयति। ततश्च घटं नय गामानयेत्यादावावापोद्वापाभ्यां घटादिपदानां कार्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्णाति। इत्थं च भूतले नीलो घट इत्यादिशब्दान्न शाब्दबोधः। घटादिपदानां कार्यान्वितघटादिबोधे सामर्थ्यावधारणात्, कार्यताबोधं प्रति च लिङादीनां सामर्थ्यात्तदभावान्न शाब्दबोध इत्यपि केचित्। तन्न। प्रथमतः कार्यान्वितघटादौ शक्त्यवधारणेऽपि लाघवेन पश्चात्तस्य परित्यागौचित्यात्। अत एव 'चैत्र पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणी जाता' इत्यादौ मुखप्रसादमुखमालिन्याभ्यां सुखदुःखे अनुमाय तत्कारणत्वेन परिशेषाच्छाब्दबोधं निर्णीय तद्धेतुतया तं शब्दमवधारयति। तथा च व्यभिचारात्कार्यान्विते न शक्तिः। न च तत्र तं पश्येत्यादि शब्दान्तरमध्याहार्यं, मानाभावात्। चैत्र! पुत्रस्ते जातो मृतश्चेत्यादौ तदभावाच्च। इत्थं च लाघवादन्वितघटेऽपि शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटमात्रे शक्तिमवधारयति। एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः। यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशेषे आर्याणां प्रयोगः, कङ्गौ च म्लेच्छानाम्, तत्र हि, अथान्या ओषधयो म्लायन्तेऽथैते मोदमानास्तिष्ठन्ति, इति वाक्यशेषाद्दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयते, कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात्प्रयोगः, नानाशक्तिकल्पने गौरवात्। हर्यादिपदे तु विनिगमकाभावान्नानाशक्ति-

---

१ इत्थं चेति। मीमांसकमते शंका। यदि घटादिपदानां कार्यान्वितघटादौ शक्तिः स्वीक्रियते तदा भूतले नीलो घट इत्यत्र शाब्दबोधो न स्यात्। कार्यताबोधकलिङादिपदाभावात्। तन्नेति। प्रथमकाले घटादिपदानां कार्यान्वितघटादावेव शक्तेर्ग्रहणमस्ति तथापि कार्यत्वान्वितघटशाब्दत्वापेक्षया केवलघटशाब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वकल्पने लाघवात्। २ शक्तिभ्रमात्प्रयोगः—म्लेच्छानामिति शेषः। न चैकस्यैव यवशब्दस्योभयार्थत्वमत आह नानाशक्तिकल्पने गौरवाच्चेति।

कल्पनम्। एवं विवरणादपि शक्तिग्रहः। विवरणं तु तत्समानार्थपदान्तरेण तदर्थकथनम्। यथा घटोऽस्तीत्यस्य कलशोऽस्तीत्यनेन विवरणाद्धटपदस्य कलशे शक्तिग्रहः। एवं पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणादाख्यातस्य यत्नार्थकत्वं कल्प्यते। एवं प्रसिद्धपदसांनिध्यादपि शक्तिग्रहः। यथा इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीत्यादौ पिकपदस्य कोकिले शक्तिग्रह इति। [१]तत्र जातावेव शक्तिर्न तु व्यक्तौ, व्यभिचारादानन्त्याच्च। व्यक्तिं विना च जातिभानस्यासंभवाद्व्यक्तेरपि भानमिति केचित्, तन्न। शक्तिं विना व्यक्तिभानानुपपत्तेः। [२]न च व्यक्तौ लक्षणा, अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापि व्यक्तिबोधात्। न च व्यक्तिशक्तावानन्त्यं, सकलव्यक्तावेकस्या एव शक्तेः स्वीकारात्। [३]न चाननुगमः, गोत्वादेरेवानुगमकत्वात्। [४]किंच गौः शक्येति शक्तिग्रहो यदि तदा व्यक्तौ शक्तिः, यदि तु गोत्वं शक्यमिति शक्तिग्रहस्तदा गोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणं शाब्दबोधश्च न स्यात्। समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य पदार्थस्मरणं शाब्दबोधं प्रति च हेतुत्वात्। किं च गोत्वे यदि शक्तिस्तदा गोत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम्। गोत्वत्वं तु गवितरासम-

---

१ तत्रेति। मीमांसक एवं वदति घटादिपदानां घटत्वादिजातावेव शक्तिः कम्बुग्रीवादिव्यक्तौ न व्यभिचारात्। अर्थात्–यत्र व्यक्तौ शक्तिग्रहणाभावेऽपि शाब्दबोधोदयो भवति परंतु तत्र शाब्दबोधकरणीभूतशक्तिज्ञानं नास्ति तस्माद् व्यभिचारः। जातौ शक्तिस्वीकारे तु तत्रापि शक्तिरस्तीति न व्यभिचारः। व्यक्तीनामानन्त्यात्तत्र शक्तिकल्पने गौरवाच्च। २ नचेति। जातौ शक्तिः–व्यक्तौ लक्षणा–इत्यपि न। यत्रानुपपत्तिः स्यात्तत्र लक्षणा मन्तव्या प्रकृते तदभावात्। ३ नचाननुगम इति। घटपटादिव्यक्तीनामननुगतत्वात्–विषयतासंबन्धेन शक्तिज्ञानकारणतायामवच्छेदकत्वधर्मस्याभावरूपोऽननुगमः। ४ किंचेति। यदि गौः गोपदशक्यः–इत्याकारकं शक्तिज्ञानं जायते तदा व्यक्तावेव शक्तिरनुभवसिद्धा। यदि गोत्वं गोपदशक्यमित्याकारकं शक्तिज्ञानं जायते तदा गोपदाद्गोत्वप्रकारकपदार्थस्यार्थात्–गोव्यक्तेः स्मरणं न भवति तथा च गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दबोधो न स्यात्। एवं नियमो वर्त्तते यत्प्रकारकं यद्विशेष्यकं शक्तिग्रहणं जायते तादृशशक्तिग्रहस्तत्प्रकारकपदार्थस्मरणं प्रति तथा तत्प्रकारकतद्विशेष्यकशाब्दबोधं प्रति कारणम्।

वेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वम्। तथा च गोव्यक्तीनां शक्यताव-च्छेदकेऽनुप्रवेशात्तवैव गौरवम्। तस्मात्तत्तज्जात्याकृतिविशिष्टतत्त-द्व्यक्तिबोधानुपपत्त्या कल्प्यमाना शक्तिर्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ विश्राम्यतीति। शक्तं पदं, तच्चतुर्विधम्, क्वचिद्यौगिकं क्वचिद्रूढं क्वचिद्योगरूढं क्वचिद्यौगिकरूढम्। तथाहि। यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्यौगिकम्। यथा पाचकादिपदम्। यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढम्, यथा गोमण्डलादिपदम्। यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढम्। यथा पङ्कजादिपदम्। तथाहि। पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनि-कर्तृत्वरूपमर्थं बोधयति। समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति। नच केवलयाऽवयवशक्त्या कुमुदे प्रयोगः स्यादिति वाच्यं, रूढिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थज्ञाने प्रतिबन्धकत्वादिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु समुदायशक्त्युपस्थितपद्मेऽवयवार्थपङ्कजनिकर्तुर-न्वयो भवति सांनिध्यात्। यत्र तु रूढ्यर्थस्य बाधः प्रतिसंधीयते तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बोधः। यत्र तु कुमुदत्वेन रूपेण बोधे न तात्पर्यज्ञानं पद्मत्वस्य च बाधस्तत्रावयवशक्तिमात्रेण निर्वाह इत्याहुः। यत्र तु स्थलपद्मादाववयवार्थबाधस्तत्र समुदायशक्त्या पद्मत्वेन रूपेण बोधः। यदि तु स्थलपङ्कजं विजातीयमेव तदा लक्षणयैवेति। यत्रावयवार्थरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिक-रूढम्। यथोद्भिदादिपदम्। तत्र हि उद्भेदनकर्ता तरुगुल्मादिरपि बुध्यते यागविशेषोऽपीति॥ ८१॥

---

१ तस्मादिति। केवलजातौ अथवा आकृतौ—अवयवसंस्थाने व्यक्तिमात्रे वा शक्तिकल्पने तत्तद्गोत्वादिजातिस्तथा तत्तत्—शृङ्गसास्नादिविशिष्टासु तत्तद्गवा-दिव्यक्तिषु बोधानुपपत्तिस्तस्माद्बुद्धिपूर्वकशक्तिकल्पना जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेव विश्रान्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः। २ गोमण्डलादिपदमिति। गोपदस्य समुदायशक्तिः—गोव्यक्तौ वर्त्तते। एवं मण्डलपदस्य समुदायशक्तिः सूर्यादिरोधककुण्डलाकारपरि-वेषादौ वर्त्तते तथाच समुदायशक्त्यैव शाब्दबोधोदयस्तस्मादवयवशक्तिविचा-रस्यात्रानुपयोगः।

लक्षणा शक्यसंबन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः।

गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थे प्रवाहरूपे घोषस्यान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा यत्र प्रतिसंधीयते तत्र लक्षणया तीरस्य बोध इति। सा च शक्यसंबन्धरूपा। तथाहि। प्रवाहरूपशक्यार्थसंबन्धस्य तीरे गृहीतत्वात्तीरस्य स्मरणम्, ततः शाब्दबोधः। परंतु यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र लक्षणा न स्यात्, यष्टिषु प्रवेशान्वयस्यानुपपत्तेरभावात्, तत्र च यष्टिप्रवेशे भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिधरेषु लक्षणा। एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा सर्वतो दधिरक्षायास्तात्पर्यविषयत्वात्। एवं छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वे लक्षणा। इयमेवाजहत्स्वार्था लक्षणेत्युच्यते एकसार्थवाहित्वेन रूपेण छत्रितदन्ययोर्बोधात्। यदि चान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा क्वचिद्गङ्गापदस्य तीरे क्वचिद्घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो न स्यात्। इदं तु बोध्यम्। शक्यार्थसंबन्धो यदि तीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तीरत्वेन तीरबोधः। यदि तु गङ्गातीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण स्मरणम्। अत एव लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणा, तत्प्रकारकबोधस्य तत्र लक्षणां विनाप्युपपत्तेः। परंतु एवंक्रमेण शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न स्यात्तत्प्रकारकशक्यार्थस्मरणं प्रति तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभावनीयम्। यत्र तु शक्यार्थस्य परंपरासंबन्धरूपा लक्षणा सा

१ जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था चेतिभेदेन लक्षणा द्विधा। आद्याया उदाहरणं गङ्गायां घोषः। अत्र गंगापदं स्वशक्यार्थप्रवाहस्य तीरे लाक्षणिकम्। परंपरासंबन्धेन स्वार्थबोधनकरं पदं लाक्षणिकं भवति। प्रकृते च स्वशक्यसंयोगरूपो गंगापदस्य तीरेण सह परंपरासंबन्धस्तस्माद् गंगापदं लाक्षणिकम्। २ अत एवेति। तद्धर्मविशिष्टे लक्षणाग्रहणस्य तेनैव रूपेणोपस्थितिं प्रति शाब्दबोधं प्रति च कारणतास्वीकारादेव लक्ष्यतावच्छेदकतीरत्वादिधर्मेषु लक्षणां विनापि तीरत्वादिधर्मप्रकारकतीरविशेष्यकबोधो भवत्येव।

लक्षितलक्षणेत्युच्यते। यथा [1]द्विरेफादिपदे रेफद्वयसंबन्धो भ्रमरपदे ज्ञायते। भ्रमरपदस्य च संबन्धो भ्रमरे ज्ञायते। तत्र लक्षितलक्षणा। [2]किंतु लाक्षणिकं पदं नानुभावकं लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे तु पदान्तरं कारणम्। शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेनेतरपदार्थान्वितस्वशक्यार्थशाब्दबोधं प्रति पदानां सामर्थ्यावधारणात्। वाक्ये तु शक्तेरभावाच्छक्यसंबन्धरूपा लक्षणाऽपि नास्ति। [3]यत्र गम्भीरायां नद्यां घोष इत्युक्तं तत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा। गम्भीरापदार्थस्य नद्या सहाभेदेनान्वयः क्वचिदेकदेशान्वयस्यापि स्वीकृतत्वात्। यदि तत्रैकदेशान्वयोऽपि न स्वीक्रियते तदा नदीपदस्य गम्भीरनदीतीरे लक्षणा गम्भीरापदं तात्पर्यग्राहकम्। बहुव्रीहावप्येवम्। तत्र हि चित्रगुपदादौ यद्येकदेशान्वयः स्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा गवि चित्राभेदान्वयः। यदि त्वेकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा गोपदस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणा चित्रपदं तात्पर्यग्राहकम्। एवमारूढवानरो वृक्ष इत्यत्र वानरपदस्य वानरारोहणकर्मणि लक्षणा, आरूढपदं तात्पर्यग्राहकम्। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। तत्पुरुषे तु पूर्वपदे लक्षणा। तथाहि। राजपुरुषादिपदे राजपदार्थेन पुरुषादिपदार्थस्य साक्षान्नान्वयो निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्। अन्यथा

---

१ द्विरेफो रौतीत्यत्र द्विरेफादिपदे रेफद्वयस्य संबन्धः भ्रमर इति पदे ज्ञायते। तस्य च संबन्धः मधुपजन्तुविशेषे ज्ञायते। तेनात्र स्ववाच्यरेफद्वयघटितपदवाच्यत्वरूपः परंपरासंबन्धः। २ परंतु लाक्षणिकं पदं नानुभावकम्—शाब्दबोधजनकं न भवति किंतु लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे पदान्तरम्—घोषादिपदान्तरं कारणम्। शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेन य इतरपदस्य गङ्गादिपदस्यार्थः—तीरादिरूपः—तेन सहान्वितो यः स्वस्य—घोषादिपदस्य—शक्यार्थः—गोपालग्रामस्तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति घोषादिपदानां सामर्थ्यनिश्चयात्। ३ यत्रेति। नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणायां स्वीकृतायामपि गंभीरापदस्यान्वयस्तु नदीरूपार्थेन सहाभेदः। अर्थात् नदीपदबोध्यो यो नदीतीररूपः पदार्थस्तस्यैकदेशो यो नदीरूपोऽर्थस्तेनसहाभेदान्वयः। चैत्रस्य गुरुकुलमित्यत्र तथान्वयस्य दृष्टत्वात्। अत एव 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति नतु पदार्थैकदेशेन' इति नियमस्त्यज्यते।

राजा पुरुष इत्यत्रापि तथान्वयबोधः स्यात्। घटो न पटः इत्यादौ घटपटाभ्यां नञः साक्षादेवान्वयान्निपातातिरिक्तेति। नीलो घट इत्यादौ नामार्थयोरभेदसंबन्धेनान्वयाद्भेदेनेति। न च राजपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्तेः स्मरणं कल्प्यमिति वाच्यम्, अस्मृतविभक्तेरपि ततो बोधोदयात्। तस्माद्राजपदादौ राजसंबन्धिनि लक्षणा। तस्य च पुरुषेण सहाभेदान्वयः। द्वन्द्वे तु, धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ धवः खदिरश्च विभक्त्यर्थद्वित्वप्रकारेण बुध्यते। तत्र न लक्षणा। न[१] च साहित्ये लक्षणेति वाच्यं, साहित्यशून्ययोरपि द्वन्द्वदर्शनात्। न[२] चैकक्रियान्वयित्वरूपं साहित्यमस्तीति वाच्यं, क्रियाभेदेऽपि धवखदिरौ पश्य छिन्धीत्यादौ तद्दर्शनात्साहित्यस्याननुभवाच्च। अत एव राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेतामित्यत्र लक्षणाभावाद्द्वन्द्व आश्रीयते तस्मात्[३]साहित्यं नार्थः किंतु वास्तवभेदो यत्र तत्र द्वन्द्वः। न[४] च नीलघटयोरभेद इत्यादौ कथमिति वाच्यं, तत्र नीलपदस्य नीलत्वे घटपदस्य घटत्वे लक्षणा, अभेद इत्यस्य चाश्रयाभेद इत्यर्थात्। समाहारद्वन्द्वे तु यदि समाहारोऽप्यनुभूयत इत्युच्यते तदा[५]ऽहिनकुलमित्यादौ परपदेऽहिनकुलसमाहारे लक्षणा पूर्वपदं तु तात्पर्यग्राहकम्। न च भेरीमृदङ्गं वादयेत्यत्र कथं समाहारस्यान्वयः, अपेक्षाबुद्धिविशेषरूपस्य तस्य वादनासंभवादिति वाच्यं, परंपरासंबन्धेन

---

१ नचेति। धवखदिरावित्युभयवृत्ति यत्सहवृत्तित्वरूपं साहित्यं तदाश्रये यदि खदिरपदस्य लक्षणा स्वीक्रियते तदा का हानिरिति शङ्कितुराशयः। समाधानम्। हिमविन्ध्यावित्यत्र साहित्यशून्येऽपि द्वन्द्वदर्शनान्न लक्षणा। २ न चैकेति। सहवृत्तित्वरूपसाहित्याभावेऽपि एकक्रियान्वयित्वरूपसाहित्यमत्रापि न बाधितमित्यर्थः। ३ साहित्यं न कस्यापि पदस्यार्थः। किंतु पदार्थद्वयस्य यत्र वास्तवो भेदस्तत्र द्वन्द्वः। ४ नचेति। यत्र वास्तवो भेदस्तत्र द्वन्द्वः इत्येवं नियमः स्वीक्रियते चेत्तदा नीलघटयोः भेदाभावात् समासो न स्यादत आह तत्रेति। तथाच नीलत्वघटत्वयोर्भेदसत्त्वाद्द्वन्द्व इति भावः। ५ अहिनकुलमित्यत्र परपदे नकुलपदे अहिनकुलसमाहारस्य लक्षणा—पूर्वपदं अहिपदं तात्पर्यग्राहकम्।

तदन्वयात्[1] । एवं[2] पञ्चमूलीत्यादावपि परे[3] तु अहिनकुलमित्यादौ अहिर्नकुलश्च बुध्यते प्रत्येकमेकत्वान्वयः, समाहारसंज्ञा च यत्रैकत्वं नपुंसकत्वं च प्राणितूर्येत्यादिसूत्रेणोक्तं तत्रैव, अन्यत्रैकवचनमसाध्वित्याहुः । पितरौ श्वशुरावित्यादौ पितृपदे जनकदम्पत्योः श्वशुरपदे स्त्रीजनकदम्पत्योर्लक्षणा । एवमन्यत्रापि । घटा इत्यादौ तु न लक्षणा, घटत्वेन रूपेण नानाघटोपस्थितिसंभवात् । कर्मधारयस्थले तु, नीलोत्पलमित्यादावभेदसंबन्धेन नीलपदार्थ उत्पलपदार्थे प्रकारः तत्र च न लक्षणा, अत एव निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र न तत्पुरुषो लक्षणापत्तेः[4], किंतु कर्मधारयो लक्षणाभावात् । न[5] च निषादस्य संकरजातिविशेषस्य वेदानधिकाराद्याजनासंभव इति वाच्यं, निषादस्य विद्याप्रयुक्तेस्तत एव कल्पनात् । लाघवेन[6] मुख्यार्थस्यान्वये तदनुपपत्त्या कल्पनायाः फलमुखगौरवतयाऽदोषत्वादिति । उपकुम्भमर्धपिप्पलीत्यादौ परपदे[7] तत्संबन्धिनि लक्षणा पूर्वपदार्थप्रधानतया चान्वयबोध इति । इत्थं च समासे न क्वापि शक्तिः पदशक्त्यैव निर्वाहादिति ।

---

१ यद्यपि-अभिघाताख्यसंयोगावच्छिन्नक्रिया वादनपदार्थः-तस्यापेक्षाबुद्धिविशेषरूपसमाहारेऽसंभवस्तथापि स्वाश्रयवृत्तित्वरूपपरंपरासंबन्धेन वादनक्रियायाः समाहारेऽन्वयः । अत्र स्वशब्देन अपेक्षाबुद्धिविशेषरूपसमाहारो गृह्यते तस्य-आश्रयो विषयतासंबन्धेन भेरीमृदङ्गादि तद्वृत्तित्वं वादनरूपक्रियायाः-इति भावार्थः । २ पञ्चमूलीत्यत्र द्विग्वर्थसमाहारस्थले-उत्तरपदस्य समाहारे लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमित्यर्थः । ३ अभिनवतार्किकास्तु-अहिनकुलमित्यत्र अहिः-नकुलः-इति द्वयोर्बोधः समाहारस्य न । एकवचनबोधितैकत्वसंख्यायाः प्रत्येकमन्वयः । ४ तत्पुरुषसमासे-उत्तरपदे लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमित्युक्तं पूर्वम् । ५ तत्पुरुषसमासे दूषणं शंकते न चेति । निषादस्थपतिं याजयेत्-इति विधिवाक्यस्यैव निषादानां विद्याप्रयोजकत्वमपि कल्प्यते । ६ नच निषादानां विद्याकल्पने तव गौरवमित्यत आह लाघवेनेति । कर्मधारयसमासद्वारा प्रथमं मुख्यार्थेन सहान्वयः पश्चात् तदनुपपत्त्या निषादानां विद्याकल्पनेति फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् । ७ कुम्भसंबन्ध्यभिन्नं समीपम्, तथा पिप्पलीसंबन्धभिन्नमर्द्धम् इत्याकारः पूर्वपदार्थप्रधानः शाब्दबोधो भवतीत्यर्थः ।

आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षा तात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥ ८२ ॥
कारणं संनिधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते।

आसत्तिरित्यादि। आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानमाकाङ्क्षाज्ञानं तात्पर्यज्ञानं च शाब्दबोधे कारणम्। तत्रासत्तिपदार्थमाह। संनिधानं त्विति। यत्पदार्थेन यत्पदार्थस्यान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणम्। तेन 'गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेन' इत्यादौ न शाब्दबोधः। 'नीलो घटो द्रव्यं पटः' इत्यादौवासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः। आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभावेऽपि न क्षतिः। ननु यत्र छत्री कुण्डली वासस्वी देवदत्त इत्याद्युक्तं तत्रोत्तरपदस्मरणेन पूर्वपदस्मरणस्य नाशादव्यवधानेन तदुत्तरपदस्मरणासंभव इति चेन्न, प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारैश्चरमस्य तावत्पदविषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः। नानासंनिकर्षैरेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्तेरपि संभवात्। तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात्। कथमन्यथा नानावर्णैरेकपदस्मरणम्। परंतु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खले कपोतन्यायेन तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनान्वयबोधरूपः शाब्दबोधो भवतीति केचित्।

वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति।
तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति ॥

अपरे तु। यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं संनिधानं प्रपद्यते।
तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते ॥

---

१ तेनेति। 'गिरिः–अग्निमान्–भुक्तं देवदत्तेन' इत्येवं यदि स्थाप्यते तदाऽव्यवधानाच्छाब्दबोधः। परंतु तथा न स्थापितमत एव न शाब्दबोधः। २ अत्र नीलपदार्थस्य पटपदार्थेन सहान्वयबोधे वक्तुस्तात्पर्यं परंतु मध्ये घटपदस्य विद्यमानत्वादासत्तिर्नास्ति–अत एव भ्रमान्नीलपदस्य घटपदेन सहान्वयान्नीलाभिन्नो घट इति शाब्दबोधेऽपि न क्षतिः। आसत्तिभ्रमे शाब्दबोधाभ्रमेऽपि न क्षतिरित्यर्थः। ३ यथा युगपद्घटचक्षुःसंयोगः पटचक्षुःसंयोगश्च तत्र 'इमौ घटपटौ' इत्याकारकमेकमेव प्रत्यक्षं भवति तथा नानासंस्कारैरेकस्मरणस्याप्युपपत्तिर्भविष्यतीति न दोषः। समूहालम्बनात्मकपदजन्यपदार्थोपस्थितिरेव शाब्दबोधमात्रे कारणम्।

तथा च खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या महावाक्यार्थबोध इत्यप्याहुः । एतेन तावद्वर्णाभिव्यङ्ग्यः पदस्फोटोऽपि निरस्तः । तत्तद्वर्णसंस्कारसहितचरमवर्णोपलंभेन तद्व्यञ्जकेनैवोपपत्तेरिति । इदं तु बोध्यम् । यत्र द्वारमित्युक्तं तत्र पिधेहीत्यादिपदस्य ज्ञानादेव बोधो न तु पिधानादिरूपार्थज्ञानात् । पदजन्यपदार्थोपस्थितेस्तच्छाब्दबोधे हेतुत्वात् । किंच क्रियाकर्मपदानां तेन तेनैव सह साकाङ्क्षत्वात् । तेन क्रियापदं विना कथं शाब्दबोधः स्यात् । तथा पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यकः ।

पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥ ८३ ॥

एकपदार्थेऽपरपदार्थसंबन्धो योग्यतेत्यर्थः । तज्ज्ञानाभावाच्च वह्निना सिञ्चतीत्यादौ न शाब्दबोधः । नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं शाब्दबोधात्प्राक्सर्वत्र न संभवति वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेन्न, तत्तत्पदार्थस्मरणे सति क्वचित्संशयरूपस्य क्वचिन्निश्चयरूपस्यापि योग्यताया ज्ञानस्य संभवात् । नव्यास्तु, योग्यताया ज्ञानं न शाब्दज्ञाने कारणम् । वह्निना सिञ्चतीत्यादौ सेके वह्निकरणत्वाभावरूपाऽयोग्यतानिश्चयेन प्रतिबन्धान्न शाब्दबोधः । तदभावनिश्चयस्य[1] लौकिकसंनिकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वा-

---

[1] तद्धर्मिकतदभावनिश्चयस्य–अर्थात्–अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततद्धर्मिकतदभावनिश्चयस्य लौकिकसंनिकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतद्धर्मिकतज्ज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात् । अस्मिन् नियमे प्रथमतत्पदेन प्रकृतधर्मिणो ग्रहणं द्वितीयतत्पदेन धर्मस्य ग्रहणम् । बाधकालीनेच्छाजन्यज्ञानमाहार्यज्ञानं यथा शालग्रामशिलायामीश्वरबुद्धिः प्रतिमायां देवबुद्धिरित्यादि–तद्भिन्नमनाहार्यज्ञानम् । अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितं नाम अप्रामाण्यप्रकारकज्ञानविशेष्यं तद्भिन्नमप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितम् । निश्चयत्वं च संशयान्यज्ञानत्वम् । एवमनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततद्धर्मिकतदभावनिश्चयस्य लौकिकसंनिकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतद्धर्मिकतज्ज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात् । प्रत्यक्षभिन्नं ज्ञानमात्रं लौकिकसंनिकर्षाजन्यम् तत्र दोषविशेषजन्यं 'पीतः शङ्खः' इत्यादिज्ञानं त्यक्त्वा यावज्ज्ञानं प्रति तद्धर्मिक-

च्छाब्दबोधं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धम् । योग्यताज्ञानविलम्बाच्च शाब्दबोधविलम्बोऽसिद्ध इति वदन्ति ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

आकाङ्क्षां निर्वक्ति—

यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् ।
आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥८४॥

येन पदेन विना यत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वं तेन पदेन सह तस्याकाङ्क्षेत्यर्थः । क्रियापदं विना कारकपदं नान्वयबोधं जनयतीति तेन तस्याकाङ्क्षा । वस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां संनिधानमासत्त्या चरितार्थम् । परंतु घटकर्मताबोधं प्रति घटपदोत्तरद्वितीयारूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणम् । तेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ न शाब्दबोधः । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ तु पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यग्रहसत्त्वात्तेनैव सहान्वयबोधः । पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहे तु तेन सहान्वयबोधः स्यादेव । तात्पर्यं निर्वक्ति । वक्तुरिच्छेति । यदि तात्पर्यज्ञानं कारणं न स्यात्तदा 'सैन्धवमानय' इत्यादौ क्वचिदश्वस्य क्वचिल्लवणस्य बोधो न स्यात्

तदभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् । वह्निना सिञ्चतीत्यत्र सेके वह्निकरणत्वाभावरूपायोग्यतानिश्चयेन प्रतिबन्धात् ।

१ क्रियाकारकादिपदानामव्यवधानरूपसंनिध्यंशस्य लाभः पूर्वोक्तासत्तेः सकाशादेव जातस्तस्मात्तेषां पृथगाकाङ्क्षायाः कारणत्वमनुपयुक्तं तथापि प्रत्यये प्रकृत्युत्तरत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानस्यासत्त्याऽगतार्थत्वादाकाङ्क्षाज्ञानमपि पृथक् कारणम् । यथा घटनिष्ठकर्मताबोधं प्रति (घट) पदाव्यवहितोत्तरद्वितीयाविभक्तिरूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणं, तथाच घटः कर्मत्वमानयनं कृतिः, इत्यादिवाक्यस्थले 'घटमानय' इत्यादिसाकाङ्क्षावाक्यादिव शाब्दबोधो न भवति । २ अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यताम् इत्यादावुभयविधाकाङ्क्षावति वाक्ये वक्तृतात्पर्यावरोधेन शाब्दबोधो भवति । अत्र राज्ञः इति संबन्धविशेषबोधिका षष्ठी—उभयत्रान्वेतुमर्हति । यदि पुत्रेऽन्वयः स्यात्तदा—अयं राज्ञः पुत्र आयाति अग्रे पुरुषः जनसमुदायः अपसार्यताम्—यदि पुरुषेऽन्वयः तदा राज्ञः पुरुष आयाति अग्रे पुत्रः—अपसार्यतामिति बोधः ।

न च तात्पर्यग्राहकप्रकरणादीनां शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्यं, तेषामननुगमात् । तात्पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञानमेव लाघवात्कारणमस्तु । इत्थं च वेदस्थलेऽपि तात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते । न च तत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानं कारणमिति वाच्यं, सर्गादावध्यापकाभावात् । न च प्रलय एव नास्तीति कुतः सर्गादिरिति वाच्यं, प्रलयस्यागमेषु प्रतिपाद्यत्वात् । इत्थं च शुकवाक्येऽपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणम् । विसंवादिशुकवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्यज्ञानं कारणम् । अन्ये तु नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणम् । तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधः । वेदे त्वनादिमीमांसापरिशोधिततर्कैरेवार्थावधारणमित्याहुः ॥ ८४ ॥

इति श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां शब्दखण्डं समाप्तम् ॥

पूर्वमनुभवस्मरणभेदाद्बुद्धेर्द्वैविध्यमुक्तम् । तत्रानुभवप्रकारा दर्शिताः, सुगमतया स्मरणं न दर्शितम् । तत्र हि पूर्वानुभवः कारणम् । अत्र केचित् । अनुभवत्वेन न कारणत्वं किंतु ज्ञानत्वेनैव । अन्यथा सकृदनुभवस्थले स्मरणानन्तरं स्मरणं न स्यात्समानप्रकारकस्मरणेन पूर्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात् । मन्मते तु तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यत इत्याहुस्तन्न । यत्र समूहालम्बनोत्तरं घटपटादीनां क्रमेण स्मरणमजनिष्ट, सकलविषयकस्मरणं तु नाभूत्तत्र फलस्य संस्कारनाशकत्वाभावात्कालस्य रोगस्य चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यम् । तथा च न क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः । न च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरसंस्कारानुपपत्तिरिति वाच्यं, झटित्युद्बोधकसमवधानस्य दार्ढ्यपदार्थत्वात् । ने[1] च

---

१ नचेति । भवता स्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति अनुभवत्वेन कारणता मन्यते मया च ज्ञानत्वेनेति विनिगमनाविरहात् ज्ञानत्वेन कारणतायाः स्वीकारे का

विनिगमनाविरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यं, विशेषधर्मेण व्यभिचाराज्ञाने सामान्यधर्मेणान्यथासिद्धत्वात्। कथमन्यथा[1] दण्डस्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेन रूपेण न कारणत्वम्। न चान्तरालिकस्मरणानां संस्कारनाशकत्वसंशयाद्व्यभिचारसंशय इति वाच्यम्, अनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनापेक्षया[2] लाघवेन चरमस्मरणस्यैव संस्कारनाशकत्वकल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावात्। इति स्मृतिप्रक्रिया।

इदानीं क्रमप्राप्तं मनो निरूपयितुमाह—

साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते।
अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते॥ ८५॥

एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितम्। तथाहि सुखसाक्षात्कारः सकरणको जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसाक्षात्कारवत्। इत्यनुमानेन मनसः करणत्वसिद्धिः। न चैवं दुःखादिसाक्षात्काराणामपि करणान्तराणि स्युरिति वाच्यं, लाघवादेकस्यैव तादृशसकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः। एवं सुखादीनामसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया मनसः[3] सिद्धिर्बोद्धव्या। तत्र मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह।

हानिः। समाधानम्। यदि विशेषधर्मेण कार्यकारणभावस्य व्यभिचारो न ज्ञायते तदा सामान्यधर्मेण कार्यकारणभावस्य कल्पनाऽनुचिता। प्रकृते अनुभवत्वरूपो विशेषधर्मः स च प्रत्यक्षादिचतुर्ष्वेव तिष्ठति। ज्ञानत्वरूपसामान्यधर्मस्तु स्मृत्यनुभवोभयसाधारणः।

१ कथमन्यथेति। यदि सामान्यधर्मेणैव कारणता मन्यते तदा घटादिकार्यं प्रति दण्डस्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेनापि कारणता मन्तव्या स्यात्—अयं भावः—यद्यपि दण्डे दण्डत्वं द्रव्यत्वमुभयं विद्यते तथाच द्रव्यत्वेनापि कारणत्वं मन्तव्यं तच्च न स्वीकृतं। २ अन्तिमस्मरणात् प्राक् मध्येभवानां स्मरणानामपि संस्कारनाशकत्वशंका स्यादेवं च मध्यपातिस्मरणेन संस्कारनाशस्य संदेहे स्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति अनुभवत्वेन कार्यकारणभावस्यापि व्यभिचाररूपः संदेहः अत आह—अनन्तेति। ३ मनसः सिद्धिरिति। अत्रेदमनुमानम्—सुखदुःखाद्यसमवायिकारणं संयोगः प्रतियोगित्वेन क्वचिदाश्रितः मुख्यसंबन्धत्वात् समवायवत्।

अयौगपद्यादिति। ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनामयौगपद्यमेककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धम्। तत्र नानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसंनिधाने यत्संबन्धादेकेनेन्द्रियेण ज्ञानमुत्पद्यते यदसंबन्धाच्च परैर्ज्ञानं नोत्पद्यते तन्मनसो विभुत्वे चासंनिधानं न संभवतीति न विभु मनः। न च तदानीमदृष्टविशेषोद्बोधकविलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्ब इति वाच्यं, तथा सति चक्षुरादीनामप्यकॢप्तनापत्तेः[1]। न च दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ नानावधानभाजां च कथमेकदा नानेन्द्रियजन्यज्ञानमिति वाच्यं, मनसोऽतिलाघवात्त्वरया नानेन्द्रियसंबन्धान्नानाज्ञानोत्पत्तेः। उत्पलशतपत्रभेदादिवद्यौगपद्यप्रत्ययस्य[2] भ्रान्तत्वात्। न च मनसः संकोचविकाशशालित्वादुभयोपपत्तिरस्त्विति वाच्यं, नानावयवतन्नाशादिकल्पने गौरवाल्लाघवान्निरवयवस्याणुरूपस्यैव मनसः कल्पनादिति संक्षेपः॥ ८५॥

॥ इति द्रव्यपदार्थो व्याख्यातः॥

द्रव्यं निरूप्य गुणान्निरूपयति—

अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः।

गुणत्वजातौ किं मानमिति चेत्, इदम्! द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति या कारणता सा किंचिद्धर्मावच्छिन्ना निरवच्छिन्नकारणताया असंभवात्। नहि रूपत्वादिकं सत्ता वा तत्रावच्छेदिका न्यूनातिरिक्तदेशवृत्तित्वात्। अतश्चतुर्विंशत्यनुगतं किंचिद्वाच्यं तदेव गुणत्वमिति सिद्धम्। द्रव्याश्रिता इति। यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं न लक्षणं कर्मादावतिव्याप्तेस्तथापि द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ता-[3]

---

१ दृष्टसामग्र्यां विद्यमानायां यद्यदृष्टविलम्बेन कार्यविलम्बः अङ्गीक्रियते तदा चक्षुरादीन्द्रियाणां किं प्रयोजनं सर्वत्रादृष्टकल्पनेनैव निर्वाहात्। २ यथा कमलशतपत्राणां सूच्या भेदनं क्रमेणैव परंतु शैघ्र्येण प्रतीयते—एककालावच्छेदेन भेदनं जातमिति। तथा ज्ञानेष्वपि—अत्यन्ताव्यवहितकालोत्पत्तिकत्वरूपदोषेण यौगपद्यप्रतीतिः—वस्तुतो नेति भावः। ३ द्रव्यत्वनिरूपिता या गुणनिष्ठा व्यापकता तादृशव्यापकतावच्छेदिका सत्ताभिन्ना गुणत्वरूपा जातिस्तादृशजातिमत्त्वं गुणेषु इति मूलार्थः।

भिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः। भवति हि गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं तद्वत्ता च गुणानामिति। द्रव्यत्वं[1] कर्मत्वं वा न द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं गगनादौ द्रव्यकर्मणोरभावात्। द्रव्यत्ववत्वं सामान्यत्वादिकं वा न जातिरिति तद्व्युदासः। निर्गुणा इति। यद्यपि निर्गुणत्वं कर्मादावपि तथापि सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति निर्गुणत्वं बोध्यम्। जात्यादीनां न सामान्यवत्त्वं, कर्मणो न कर्मान्यत्वं, द्रव्यस्य न निर्गुणत्वमिति तत्र नातिव्याप्तिः। निष्क्रिया इति स्वरूपकथनं न तु लक्षणं गगनादावतिव्याप्तेः।

रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम् ॥ ८६ ॥
द्रवत्वं स्नेहवेगाश्च मता मूर्तगुणा अमी।

मूर्तगुणा इति। अत्र वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीयः। अमूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः। लक्षणं तु तावदन्यान्यत्वम्। एवमग्रेऽपि।

धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च ॥८७॥
एतेऽमूर्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः।

अमूर्तगुणा इति। मूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः।

संख्यादयो विभागान्ता उभयेषां गुणा मताः ॥ ८८ ॥

उभयेषामिति। मूर्तामूर्तगुणा इत्यर्थः ॥ ८६-८८ ॥

संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा।

---

१ द्रव्यत्वरूपः कर्मत्वरूपो वा धर्मः द्रव्यत्वनिरूपितव्यापकतावच्छेदको न भवति। यदि सर्वद्रव्येषु द्रव्यं वा कर्म तिष्ठेत् तदा द्रव्यत्वनिरूपितव्यापकता तत्र द्रव्येषु वा कर्मसु समागता तथा च तत्र विद्यमानो द्रव्यत्वरूपो वा कर्मत्वरूपो वा धर्मोऽपि व्यापकतावच्छेदको भवितुमर्हति परंतु—आकाशादिपञ्चकेषु किमपि द्रव्यान्तरं समवायसंबन्धेन न तिष्ठति—एवमाकाशादिचतुर्षु कर्मापि न तिष्ठति तस्माद् द्रव्यत्वरूपो धर्मः कर्मत्वरूपो धर्मः—द्रव्यत्वनिरूपितव्यापकतावच्छेदको न भवति। द्रव्यत्वे विद्यमानो द्रव्यत्वत्वरूपो धर्मः—सामान्ये विद्यमानः सामान्यत्वरूपो धर्मः—जातिरूपो नास्ति किं तु—उपाधिरूपः—तस्माल्लक्षणे जातिपदनिवेशेन द्वयोर्वारणं जातम्।

द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः ॥ ८९ ॥

अनेकाश्रिता इति। संयोगविभागद्वित्वादीनि द्विवृत्तीनि। त्रित्वचतुष्ट्वादिकं त्रिचतुरादिवृत्तीति बोध्यम् ॥ ८९ ॥

अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः।

रूपरसगन्धस्पर्शैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुः-खेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दा इत्यर्थः।

बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ।९०।

अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः।

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना इत्यर्थः। स्पर्शान्ताः रूपरसगन्ध-स्पर्शा इत्यर्थः। द्रवो द्रवत्वम्। वैशेषिका इति। विशेषा एव वैशे-षिकाः। स्वार्थे ठक्। विशेषगुणा इत्यर्थः।

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवः सांसिद्धिकस्तथा ॥ ९१ ॥

गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः।

संख्यादिरिति। संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वा-परत्वानीत्यर्थः।

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥ ९२ ॥

एते तु द्वीन्द्रियग्राह्याः–

द्वीन्द्रियेति। चक्षुषा त्वचाऽपि ग्रहणयोग्यत्वात्।

अथ स्पर्शान्तशब्दकाः।

बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्याः–

---

१ विशेषगुणत्वं नाम द्रव्यविभाजकोपाधिद्वयसमानाधिकरणावृत्तिद्रव्यकर्मावृत्ति-जातिमत्त्वम्। द्रव्यस्य विभाजकमुपाधिद्वयं पृथिवीत्वजलत्वादि तत्समानाधिकरणः संयोगसंख्यादिस्तत्रावृत्तिरविद्यमाना तथा द्रव्यकर्मणोरप्यविद्यमाना या रूपादिक-तिपयगुणेषु विद्यमाना जातिस्तादृशजातिमत्त्वं पूर्वोक्तविशेषगुणेष्वनुगतमित्यर्थः।

बाह्येति । रूपादीनां चक्षुरादिग्राह्यत्वात् ।

गुरुत्वादृष्टभावनाः ॥ ९३ ॥

अतीन्द्रिया विभूनां तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः ।
अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः ॥ ९४ ॥

विभूनामिति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा इत्यर्थः । अकारणेति कारणगुणेन कार्ये ये गुणा उत्पद्यन्ते ते कारणगुणपूर्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते । बुद्ध्यादयस्तु न तादृशा आत्मादेः कारणाभावात् ॥ ९०–९४ ॥

अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वं च तथाविधम् ।
स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम् ॥ ९५ ॥
स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः ।

अपाकजास्त्विवति । पाकजरूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावात् अपाकजा इत्युक्तम् । तथाविधमपाकजम् । तथैकत्वमपि बोध्यम् । स्पष्टम् ।

संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः ॥ ९६ ॥

कर्मजाइति । यद्यपि कर्मजत्वं न साधर्म्यं घटादावतिव्याप्तेः, संयोगजसंयोगेऽव्याप्तेश्च । तथापि कर्मजवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वं स्नेहशब्दके ।
भवेदसमवायित्वं–

स्पर्शान्तेति । [स्पर्शोऽत्रानुष्णो ग्राह्यः ।] एकपृथक्त्वमित्यत्र त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकमन्वयादेकत्वं पृथक्त्वं च ग्राह्यम् । पृथक्त्वपदेन चैकपृथक्त्वं विवक्षितम् । भवेदसमवायित्वमिति । घटादिरूपरसगन्धस्पर्शाः कपालादिरूपरसगन्धस्पर्शेभ्यो भवन्ति । एवं

कपालादिपरिमाणादीनां घटादिपरिमाणाद्यसमवायिकारणत्वम्। शब्दस्यापि द्वितीयशब्दं प्रत्यसमवायिकारणत्वम्। एवं स्थितिस्थापकैकपृथक्त्वयोरपि ज्ञेयम्।

—अथ वैशेषिके गुणे ॥ ९७ ॥

आत्मनः स्यान्निमित्तत्वम्—

निमित्तत्वमिति। बुद्ध्यादीनामिच्छादिनिमित्तत्वादिति भावः।

—उष्णस्पर्शगुरुत्वयोः।

वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा ॥ ९८ ॥

द्विधैव कारणत्वं स्याद्

द्विधैवेति। असमवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वं च। तथाहि। उष्णस्पर्श उष्णस्पर्शस्यासमवायिकारणं पाकजे निमित्तम्। गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसमवायिकारणं प्रतिघाते निमित्तम्। वेगो वेगस्पन्दनयोरसमवायी अभिघाते निमित्तम्। द्रवत्वं द्रवत्वस्पन्दनयोरसमवायि संग्रहे निमित्तम्। भेरीदण्डसंयोगः शब्दे निमित्तम्। भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायी। वंशदलद्वयविभागः शब्दे निमित्तम्। वंशदलाकाशविभागोऽसमवायीति।

अथ प्रादेशिको भवेत्।

वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयं तथा ॥ ९९ ॥

प्रादेशिकोऽव्याप्यवृत्तिः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम्।

चक्षुषः सहकारि स्याच्छुक्लादिकमनेकधा ॥ १०० ॥

चक्षुरिति। रूपत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा। रूपशब्दोल्लेखिनी प्रतीतिर्नास्तीति चेन्मास्तु रूपशब्दप्रयोगस्तथापि नीलपीतादिष्वनुगतजातिविशेषोऽनुभवसिद्ध एव। रूपशब्दाप्रयोगेऽपि नीलो

वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णविशेषोल्लेखिनी प्रतीतिरस्त्येव। एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धम्। न[1] चैकैका एव नीलरूपादिव्यक्तय इत्येकव्यक्तिवृत्तित्वान्नीलत्वादिकं न जातिरिति वाच्यं, नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेर्नीलादेरुत्पादविनाशशालितया नानात्वात्। अन्यथा एकनीलनाशे जगदनीलमापद्येत। न च नीलसमवायरक्तसमवाययोरेवोत्पादविनाशविषयकोऽसौ प्रत्यय इति वाच्यं, प्रतीत्या समवायानुल्लेखात्। न च स एवायं नील इति प्रत्ययाल्लाघवाच्चैक्यमिति वाच्यं, प्रत्यक्षस्य तज्जातीयविषयकत्वात्। सैवेयं गुर्जरीतिवत्। लाघवं तु प्रत्यक्षबाधितम्। अन्यथा घटादीनामप्यैक्यप्रसङ्गात्। उत्पादविनाशबुद्धेः समवायावलम्बनत्वापत्तेरिति। एतेन रसादिकमपि व्याख्यातम्। चक्षुर्ग्राह्यमिति। चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुणत्वमित्यर्थः। एवमग्रेऽपि। द्रव्यादेरिति। उपलम्भकमुपलब्धिकारणम्। इदमेव विवृणोति। चक्षुष इति। द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपं कारणम्। शुक्लादिकमनेकधेति। तच्च रूपं शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशकर्बुरादिभेदादनेकप्रकारकं भवति। ननु कथं कर्बुरमतिरिक्तरूपं भवति। इत्थं नीलपीताद्यवयवारब्धोऽवयवी न तावन्नीरूपोऽप्रत्यक्षप्रसङ्गात्। नापि व्याप्यवृत्ति नीलादिरूपमुत्पद्यते पीतावच्छेदेनापि नीलोपलब्धिप्रसङ्गात्। नाप्यव्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तित्वे विरोधात्। तस्मान्नानाजातीयरूपैरवयविनि विजातीयं चित्रं रूपमारभ्यते। अत एवैकं चित्रमित्यनुभवोऽपि। नानारूपकल्पने गौरवात्। इत्थं[2] च नीलादीनां पीताद्यारम्भे प्रतिबन्धकत्वकल्पनादव-[3]

---

१ नचेति। "नीलो नष्टो रक्त उत्पन्नः" इति प्रत्ययश्च नीलसमवायनाशं रक्तसमवायोत्पत्तिं चावगाहते न तु नीलनाशरक्तोत्पत्ती तथाच नीलपीतादिव्यक्तिषु नानात्वकल्पनमनुचितमिति भावः। २ इत्थं चेति। उक्तलाघवेन चित्ररूपसिद्धौ चेत्यर्थः। ३ प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति। समवायेन नीलं प्रति स्वसमवायिसमवे-

यविनि न पीताद्युत्पत्तिः । एतेन स्पर्शोऽपि व्याख्यातः । रसादिकमपि नाव्याप्यवृत्ति किंतु नानाजातीयरसवदवयवैरारब्धेऽवयविनि रसाभावेऽपि न क्षतिः । तत्र रसनयाऽवयवरस एव गृह्यते, रसनेन्द्रियादीनां द्रव्यग्रहे सामर्थ्याभावात्, अवयविनो नीरसत्वेऽपि क्षतेरभावात् । नव्यास्तु, तत्राव्याप्यवृत्त्येव नानारूपं, नीलादेः पीतादिप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् । अत एव—

लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ।

इत्यादिशास्त्रमप्युपपद्यते । न च व्याप्याव्याप्यवृत्तिजातीययोर्द्वयोर्विरोधः, मानाभावात् । न च लाघवादेकं रूपम्[1], अनुभवविरोधात्[2] । अन्यथा घटादेरपि लाघवादैक्यं स्यात् । एतेन स्पर्शादिकमपि व्याख्यातमिति वदन्ति ॥ १०० ॥

जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत्सहेतुकम् ।

जलादीति । जलपरमाणौ तेजःपरमाणौ च रूपं नित्यम् । पृथिवीपरमाणुरूपं तु न नित्यं तत्र पाकेन रूपान्तरोत्पत्तेः । नहि घटस्य पाकानन्तरं तदवयवोऽपक्व उपलभ्यते । नहि[3] रक्तकपालस्य कपालिका नीलावयवा भवति । एवंक्रमेण परमाणावपि पाकसिद्धेः । अन्यज्जलतेजःपरमाणुरूपभिन्नं रूपं सहेतुकं जन्यम् ।

रसं निरूपयति—

रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ॥ १०१ ॥
सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ।

तत्वसंबन्धेन नीलातिरिक्तरूपत्वेन पीतरूपं प्रति पीतातिरिक्तरूपत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति रीत्या प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनादन्यथा नानाजातीयरूपवत्कपालारब्धे घटे नीलकपालाद्यवच्छेदेन पीतोत्पादापत्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः ।

१ रूपमिति । चित्रं रूपमित्यर्थः । २ “अयं नीलादिनानावर्णयुक्तोऽवयवी” इत्यनुभवविरोधादित्यर्थः । ३ ननु घटावयवेऽप्यायातु पाको न तु परमाणावत आह नहि रक्तेति ।

रसस्त्विति । सहकारीति । रासनज्ञाने रसः कारण-मित्यर्थः । पूर्ववदिति । जलपरमाणौ रसो नित्योऽन्यः सर्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः ।

गन्धं निरूपयति—

घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ॥ १०२ ॥

घ्राणग्राह्य इति । उपकारक इति । घ्राणजन्यज्ञाने कारण-मित्यर्थः । सर्वो गन्धोऽनित्य एव ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्तितः ।

स्पर्शं निरूपयति—

स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः ॥१०३॥

स्पर्श इति । उपकारक इति । स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारण-मित्यर्थः ॥ १०३ ॥

अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्स त्रिविधो मतः ।
काठिन्यादि क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥१०४॥

अनुष्णाशीतेति । पृथिव्यां वायौ च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः । जले शीतः । तेजस्युष्णः । काठिन्येति । कठिनसुकुमारस्पर्शौ पृथिव्यामेवेत्यर्थः । कठिनत्वादिकं तु न[1] संयोगगतो जाति-विशेषः, चक्षुर्ग्राह्यत्वापत्तेः । पूर्ववदिति । जलतेजोवायुपरमाणुस्पर्शा नित्यास्तद्भिन्नास्त्वनित्या इत्यर्थः ॥ १०४ ॥

एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् ।
तत्रापि परमाणौ स्यात्पाको वैशेषिके नये ॥ १०५ ॥

एतेषामिति । एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानां नान्यत्रेति । पृथिव्यां हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिरग्निसंयोगादुपलभ्यते । नहि

---

१ न संयोगगत इति । कठिनः संयोग इति प्रतीतिस्तु कठिनस्पर्शवद्द्रव्य-प्रतियोगित्वमवगाहत इति भावः ।

शतधापि ध्मायमाने जले रूपादिकं परिवर्तते। नीरे सौरभमौष्ण्यं चान्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णीयते। पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत्। तत्रापि पृथिवीष्वपि मध्ये परमाणावेव रूपादीनां पाक[1] इति वैशेषिका वदन्ति। तेषामयमाशयः। अवयविनाऽवष्टब्धेष्ववयवेषु पाको[2] न संभवति परंतु वह्निसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः। पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद्द्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्यन्तमुत्पत्तिः। तेजसामतिशयितवेगवशात्पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति। अत्र द्व्यणुकादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं क्षणप्रक्रिया। तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे नवक्षणा तदङ्गीकारे तु विभागः किंचित्सापेक्षो विभागं जनयेत्। निरपेक्षस्य तत्त्वे कर्मत्वं स्यात्। संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति वैशेषिकसूत्रम्। स्वोत्तरोत्पन्नभावान्तरानपेक्षत्वं तस्यार्थः। अन्यथा कर्मणोऽप्युत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशापेक्षणादव्याप्तिः स्यात्। तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात्तदा दशक्षणा। अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात्तदैकादशक्षणा। तथा हि अथ नवक्षणा। वह्निसंयोगात्परमाणौ कर्म। ततः परमाण्वन्तरेण विभागः। तत आरम्भकसंयोगनाशः। ततो द्व्यणुकनाशः। १। ततः परमाणौ[3] श्यामादिनाशः। २। ततो रक्ताद्युत्पत्तिः। ३। ततो द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया। ४। ततो विभागः। ५। ततः पूर्वसंयोगनाशः। ६।

---

१ रूपादीनां पाक इति। रूपादीनां परावृत्तिरित्यर्थः। २ पाको न संभवतीति रूपादिपरावृत्तिफलकस्तेजःसंयोगो न संभवतीत्यर्थः। रूपादिपरावृत्तिर्न संभवतीति यावत्। रूपादिनाशं प्रति साक्षात्परंपरासाधारणसर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य हेतुतयावयविनावष्टब्धेष्ववयवेषु सत्सु अवयविनि रूपादिनाशो न संभवति तद्धेतोः सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्याभावादिति भावः। ३ ततः परमाणौ श्यामादिनाश इति। परमाणुगतरूपनाशं प्रति द्व्यणुकात्मकद्रव्यस्य प्रतिबन्धकतया तत्पूर्वं श्यामनाशासंभवादिति भावः।

तत आरम्भकसंयोगः । ७ । ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः । ८ । ततो रक्ताद्युत्पत्तिः । ९ । ननु श्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणाः क्रियास्त्विवति चेन्न, अग्निसंयुक्ते परमाणौ यत्कर्म तद्विनाशमन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च परमाणौ क्रियान्तराभावात्कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेर्निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च । तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति चेन्न, पूर्वरूपादिध्वंसस्यापि रूपान्तरे हेतुत्वात् । इति नवक्षणा । अथ दशक्षणा । सा च आरम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजनने सति स्यात् । तथा हि । वह्निसंयोगाद्द्व्यणुकारम्भके परमाणौ कर्म । ततो विभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशः । ततो द्व्यणुकनाशविभागजविभागौ । १ । ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ । २ । ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ । ३ । ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः । ४ । ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया । ५ । ततो विभागः । ६ । ततः पूर्वसंयोगनाशः । ७ । तत आरम्भकसंयोगः । ८ । ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः । ९ । ततो रक्तोत्पत्तिः । १० । अथैकादशक्षणा । वह्निसंयोगात्परमाणौ कर्म । ततो विभागः । ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः । ततो द्व्यणुकनाशः । १ । ततो द्व्यणुकनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागश्यामनाशौ । २ । ततः पूर्वसंयोगनाशरक्तोत्पत्ती । ३ । तत उत्तरसंयोगः । ४ । ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मनाशः । ५ । ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया । ६ । ततो विभागः । ७ । ततः पूर्वसंयोगनाशः । ८ । ततो द्रव्यारम्भकोत्तरसंयोगः । ९ । ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः । १० । ततो रक्ताद्युत्पत्तिः । ११ । इति । [1]मध्यमशब्दवदेकस्मादग्निसंयो-

---

१ अत्र य एवाग्निसंयोगो द्व्यणुकनाशकः स एव श्यामनाशे रक्तोत्पादे च हेतुरिति केषांचिन्मतं पुनरग्न्यन्तरसंयोगादिति भाष्यविरुद्धं नादरणीयमित्यभिप्रेत्याह मध्यमशब्दवदिति । अयं भावः यथा आद्यन्तशब्दं वर्जयित्वा मध्यवर्ति-

गान्न रूपनाशोत्पादौ तावत्कालमेकस्याग्नेरस्थिरत्वात्। किंच नाशक एव यद्युत्पादकस्तदा नष्टे रूपादावग्निनाशे नीरूपश्चिरं परमाणुः स्यात्। उत्पादकश्चेन्नाशकस्तदा रक्तोत्पत्तौ तदग्निनाशे रक्ततरतां न स्यात्[1]। अथ परमाण्वन्तरे[2] कर्मचिन्तनात्[3]पञ्चमादिक्षणेऽपि गुणोत्पत्तिः। तथाहि। एकत्र परमाणौ कर्म। ततो विभागः। तत आरम्भकसंयोगनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी। ततस्तु द्व्यणुकनाशः। परमाण्वन्तरकर्मजन्यविभाग इत्येकः कालः। १। ततः श्यामादिनाशः। विभागाच्च पूर्वसंयोगनाशश्चेत्येकः कालः। २। ततो रक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारम्भकसंयोगश्चेत्येकः कालः। ३। अथ द्व्यणुकोत्पत्तिः। ४। ततो रक्तोत्पत्तिरिति। ५। पञ्चक्षणा। द्रव्यनाशसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात्षष्ठे गुणोत्पत्तिः। तथा हि। परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तरविभागः। तत आरम्भकसंयोगनाशः। अथ द्व्यणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी। १। अथ श्यामादिनाशः। परमाण्वन्तरकर्मजश्च विभागः। २। ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च। ३। ततः परमाण्वन्तरसंयोगः। ४। ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः। ५। अथ रक्तोत्पत्तिरिति। ६। षट्क्षणा। एवं श्यामनाशक्षणे परमाण्वन्तरेण कर्मचिन्तनात्सप्तक्षणा। तथा हि। परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरेण विभागः। तत आरम्भकसंयोगनाशः। ततो द्व्यणुकनाशः। १। ततः श्यामादिनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी। २। ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे कर्मजविभागश्च। ३।

यावच्छब्दानां स्वपूर्वशब्दनाशं प्रति स्वोत्तरशब्दोत्पत्तिं प्रति च कारणता तथेत्यर्थः। एकस्मादिति—द्व्यणुकनाशकादेकस्मादित्यर्थः।

१ रक्ततरता न स्यादिति। अयं भावः रूपनाशकतावच्छेदकं विलक्षणाग्निसंयोगत्वं तदेव यद्युत्पादकतावच्छेदकं तदा कार्यतावच्छेदकमपि सामान्यतः पृथ्वीपरमाणुरूपत्वं त्वया वाच्यं तथा सति क्वचिद्रक्ततरता क्वचिच्च रक्ततमता परमाणौ न स्यात् कार्यवैचित्र्यस्य कारणतावच्छेदकभेदाधीनत्वादिति। २ अथ परमाण्वन्तर इति। द्व्यणुकनाशकक्रियावत्परमाणुभिन्नद्व्यणुकान्तरारम्भकपरमाणावित्यर्थः। ३ कर्मचिन्तनादिति। द्व्यणुकारम्भकसंयोगनाशायुत्पत्तिक्षणे द्व्यणुकान्तरारम्भककर्मचिन्तनादित्यर्थः।

ततः परमाण्वन्तरेण पूर्वसंयोगनाशः। ४। ततः परमाण्वन्तरेण संयोगः। ५। ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः। ६। ततो रक्तोत्पत्तिः। ७। इति सप्तक्षणा। एवं रक्तोत्पत्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनादष्टक्षणा। तथाहि। परमाणौ कर्म। ततः परमाण्वन्तरविभागः। तत आरम्भकसंयोगनाशः। ततो द्व्यणुकनाशः। १। ततः श्याम-नाशः। २। ततो रक्तोत्पत्तिपरमाण्वन्तरकर्मणी। ३। ततः परमाण्वन्तरकर्मजविभागः। ४। ततः परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशः। ५। ततः परमाण्वन्तरसंयोगः। ६। ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः। ७। अथ रक्तोत्पत्तिरित्यष्टक्षणा॥ १०५॥

नैयायिकानां तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते।

नैयायिकानामिति। नैयायिकानां मते द्व्यणुकादाववयविन्यपि पाको भवति। तेषामयमाशयः। अवयविनां सच्छिद्रत्वाद्वह्नेः सूक्ष्मावयवैरन्तःप्रविष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि पाको न विरुद्ध्यते। अनन्तावयवितन्नाशकल्पने गौरवात्। इत्थं च सोऽयं घट इत्यादि-प्रत्यभिज्ञाऽपि संगच्छते[1]। यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविनाशोऽपि स्वीक्रियत इति।

संख्यां निरूपयितुमाह—

गणनाव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते॥ १०६॥

गणनेति। गणनाव्यवहारासाधारणकारणं संख्येत्यर्थः।१०६।

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते।
द्वित्वादयः परार्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः॥१०७॥

नित्येष्विति। नित्येषु परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यम्। अनित्ये घटादावेकत्वमनित्यमित्यर्थः। द्वित्वादयो[2] व्यासज्यवृत्ति-संख्या अपेक्षाबुद्धिजन्याः॥ १०७॥

---

१ प्रत्यभिज्ञापि संगच्छते–इति। पूर्वावयविनाशे तूत्तरोत्पन्नावयविनि पूर्वावयविनोरभेदाभावेनाभेदावगाहिनी प्रत्यभिज्ञा न स्यादिति भावः। २ द्वित्वादय इति। एकत्वान्यसंख्यामात्रमपेक्षाबुद्धिरूपनिमित्तकारणजन्यमित्यर्थः।

अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः ।
अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥ १०८ ॥

अनेकेति । यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावपि वर्तते तथाप्येको द्वाविति प्रत्ययाभावात् एको न द्वाविति प्रत्यय-संभवाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिलक्षणः कश्चन संबन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्यु-पगम्यते । प्रथममपेक्षाबुद्धिः, ततो द्वित्वोत्पत्तिः, ततो विशेषण-ज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकम् । ततो द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षम्, अपेक्षाबुद्धिनाशश्च । ततो द्वित्वनाश इति । यद्यपि ज्ञानानां द्विक्षण-मात्रस्थायित्वं योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्तिगुणनाश्यत्वात् । तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वं कल्प्यते । अन्यथा निर्विकल्प-कालेऽपेक्षाबुद्धिनाशानन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यान्न तु द्वित्व-प्रत्यक्षं, तदानीं विषयाभावात् । विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञान-जननोपगमात् । तस्माद्द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते । न चापेक्षाबुद्धिनाशात्कथं द्वित्वनाश इति वाच्यं, कालान्तरे द्वित्व-प्रत्यक्षाभावात् । अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका तन्नाशात्तन्नाश इति कल्पनात् । अत एव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते । न चापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षे कारणत्वमस्त्विति वाच्यं, लाघवेन द्वित्वं प्रत्येव कारणत्वस्यैवोचितत्वात् । अतीन्द्रिये द्व्यणुकादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनाम् । सर्गादिकालीनपरमाण्वादावी-

---

असमवायिकारणं तु द्वित्वं प्रति समवायिकारणगतयावदेकत्वमिति बोध्यम् । व्यासज्येति । धर्मद्वयसमनियतवृत्तिद्वित्वादिपरार्द्धपर्यन्ता यावत्संख्या अपेक्षा-बुद्धिजन्या इत्यर्थः ।

१ द्वित्वप्रत्यक्षादिकमिति । द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकमित्यर्थः । आदिना त्रित्वद्विपृथक्त्वादिप्रत्यक्षपरिग्रहः । योग्यविभुविशेषगुणत्वस्य स्वत्वस्य चाननुगतस्याभावेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणत्वस्याननुगतस्याभावात्तत्तद्व्यक्तित्वेनैव नाश्यनाशक-भावस्य वाच्यतया द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षरूपकार्यानुरोधेन द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विक-ल्पकस्यैव तद्व्यक्तित्वेनापेक्षाबुद्धिनाशकत्वं कल्प्यते न तु द्वितीयक्षणोत्पन्नस्मर-णादेरिति भावः ।

श्वरीयापेक्षाबुद्धिर्ब्रह्माण्डान्तरवर्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादिकारणमिति ॥ १०८ ॥

अपेक्षाबुद्धिः केत्यत आह—

अनेकैकत्वबुद्धिर्या साऽपेक्षाबुद्धिरिष्यते ।

अनेकेति । अयमेकोऽयमेक[1] इत्याकारिका इत्यर्थः । इदं तु बोध्यम् । यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिभिन्ना बहुत्वसंख्योत्पद्यते यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः । आचार्यास्तु त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यंते । तथा च त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिर्नातिरिच्यते । सेनावनादावुत्पन्नेऽपि[2] त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषात् । इत्थं चेतो बहुतरेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते । बहुत्वस्य संख्यान्तरत्वे तु तत्तारतम्याभावान्नोपपद्येतेत्यवधेयम् ।

परिमाणं निरूपयति—

परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ॥ १०९ ॥

परिमाणमिति । परिमितिव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः ॥ १०९ ॥

अणु दीर्घं महद्ध्रस्वमिति तद्भेद ईरितः ।

तच्चतुर्विधं अणु महद् दीर्घं ह्रस्वं चेति—

अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥११०॥
संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते ।

तत्परिमाणम् । नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुषज्यते । जायत इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते । अनित्यमिति पूर्वेणान्वि-

---

१ अयमेक इति । तत्तद्व्यक्तिमात्रनिष्ठेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितैकत्वप्रकारताशालिनी बुद्धिरपेक्षाबुद्धिपदार्थ इति भावः । २ उत्पन्नेऽपीति । अनियतैकत्वज्ञानस्यापि त्रित्वाद्युत्पादकत्वादिति भावः । दोषात् नियतानेकैकत्वज्ञानाभावात् ।

तम् । तथा चानित्यपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचय-जन्यं चेत्यर्थः ।

तत्र संख्याजन्यमुदाहरति—

अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ।१११।

अनित्यमिति । द्व्यणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणं वा न कारणं परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् । द्व्यणुकस्याणुपरिमाणं तु परमाण्वणुत्वापेक्षया नोत्कृष्टम् । त्रसरेणुपरिमाणं तु न सजातीयम् । अतः परमाणौ द्वित्वसंख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रित्वसंख्या च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ॥ ११० ॥ १११ ॥

परिमाणजन्यं परिमाणमुदाहरति—

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ।
प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते॥११२॥
परिमाणं तूलकादौ

परिमाणं घटादाविति । घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमाणजन्यम् । प्रचयजन्यमुदाहर्तुं प्रचयं निर्वक्ति प्रचय इति ॥ ११२॥

नाशस्त्वाश्रयनाशतः ।

परिमाणं चाश्रयनाशादेव नश्यतीत्याह । नाश इति । अर्थात्परिमाणस्यैव । न चावयवनाशः कथं परिमाणनाशकः सत्यप्यवयविनि त्रिचतुरादिपरमाणुविश्लेषे तदुपचये चावयविनः प्रत्यभिज्ञानेपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम्, परमाणुविश्लेषे हि द्व्यणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयस्तन्नाशे च त्रसरेणुकनाशः, एवंक्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् । सति च नाशकेऽनभ्युपगममात्रेण नाशस्यापलपितुमशक्यत्वात् । शरीरादावयवोपचयेऽसमवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवयविनाश आव-

श्यकः। न च पटादिविनाशेऽपि तन्त्वन्तरसंयोगात्परिमाणाधिक्यं न स्यादिति वाच्यं, तत्रापि वेमाद्यभिघातेनासमवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात्पटनाशस्यावश्यकत्वात्। किंच तन्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं तत्पट एव न स्यात्तन्त्वन्तररूपकारणाभावात्। तन्त्वन्तरस्यावयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत्। तस्मात्तत्र तन्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्वपटनाशस्ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम्। अवयविनः प्रत्यभिज्ञानं तु साजात्येन दीपकलिकादिवत्। न च पूर्वतन्तव एव तन्त्वन्तरसहकारात्पूर्वपटे सत्येव पटान्तरमारभन्तामिति वाच्यं, मूर्तयोः समानदेशताविरोधात्तत्र पटद्वयासंभवादेकदा नानाद्रव्यस्य तत्रोपलम्भस्य बाधितत्वाच्च। तस्मात्पूर्वद्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यमभ्युपेयत्वात्।

पृथक्त्वं निरूपयति—

संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम्॥११३॥
अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते।
अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥११४॥

संख्यावदिति। पृथक्प्रत्ययासाधारणं कारणं पृथक्त्वम्। तन्नित्यतादिकं संख्यावत्। तथाहि। नित्येष्वेकत्वं नित्यम्। अनित्येष्वनित्यम्। अनित्यमेकत्वं तु आश्रयद्वितीयक्षणे चोत्पद्यते आश्रयनाशान्नश्यति। तथैकपृथक्त्वमपि। द्वित्वादिवच्च द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः। नन्वयमस्मात्पृथगित्यादावन्योन्याभावो भासते तत्कथं पृथक्त्वं गुणान्तरं स्वीक्रियते, न चास्तु पृथक्त्वं, न त्वन्योन्याभाव इति वाच्यं, रूपं न घट इति प्रतीत्यनापत्तेः। नहि रूपे घटावधिकं पृथक्त्वं गुणान्तरमस्ति न वा घटे घटावधिकं पृथक्त्वमस्ति येन परंपरासंबन्धः कल्प्यत इत्यत आह। अस्मादिति। ननु शब्दवैलक्षण्यमेव न त्वर्थवैलक्षण्यमिति चेन्न, विनार्थ-

भेदं घटात्पृथगितिवद्घटो न पट इत्यत्रापि पञ्चमीप्रसङ्गात्[1] । तस्माद्यदर्थयोगे पञ्चमी सोऽर्थो नञर्थान्योन्याभावतो भिन्नो गुणान्तरं कल्प्यत इति ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

संयोगं निरूपयति—

अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः ।
कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥ ११५ ॥

अप्राप्तयोरिति । तं विभजते । कीर्तित इति । एष संयोगः ॥ ११५ ॥

तथोभयक्रियाजन्यो भवेत्संयोगजोऽपरः ।
आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ॥११६॥
मेषयोः संनिपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ।

संनिपातः संयोगः । द्वितीय उभयकर्मजः ।

कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोः ॥ ११७ ॥
तृतीयः स्यात्कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः ।
अभिघातो नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः ॥ ११८ ॥
शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्

तृतीय इति । संयोगजसंयोग इत्यर्थः । तृतीयः स्यादिति पूर्वेणान्वितम् । आदिमः अभिघातः । द्वितीयो नोदनाख्यः संयोग इति ।

---

१ पञ्चमीप्रसङ्गादिति । अन्योन्याभावार्थकपदयोगस्य पञ्चमीप्रयोजकस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । अत्र नव्याः, अन्योन्याभाव एव पृथक्त्वं न तु गुणान्तरं न च घटो नेत्यत्र पञ्चम्यापत्तिरन्योन्याभावविशिष्टार्थकपदयोग एवान्यारादितरर्ते—इत्यादिसूत्रेण पञ्चमीविधानात् । नञस्तु नान्योऽन्याभावविशिष्टार्थकत्वं परंतु अन्योन्याभावार्थकत्वमित्यस्यान्यत्र सिद्धान्तितत्वात् ।

विभक्तप्रत्ययकारणं विभागं निरूपयति—

विभागोऽपि त्रिधा भवेत् ।
एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः ॥ ११९ ॥
विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ।
हेतुमात्रविभागोत्थो हेत्वहेतुविभागजः ॥ १२० ॥

विभाग इति । एककर्मेति । तदुदाहरणं तु श्येनशैलविभागादिकं पूर्ववद्बोध्यम् । तृतीयोऽपि विभागजविभागः, कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभागजन्यश्चेति । आद्यस्तावत् यत्र कपाले कर्म ततः कपालद्वयविभागः । ततो घटारम्भकसंयोगनाशः । ततो घटनाशः । ततस्तेनैव कपालविभागेन सकर्मणः कपालस्याकाशविभागो जन्यते । तत आकाशसंयोगनाशः । तत उत्तरदेशसंयोगः । ततः कर्मनाश इति । न च तेन कर्मणैव कथं देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम्, एकस्य कर्मण आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्य च विरोधात् । अन्यथा विकसत्कमलकुड्मलभङ्गप्रसङ्गात् । तस्माद् यदीदमनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं जनयेत्तदारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं न जनयेत् । न च कारणविभागेनैव द्रव्यनाशात्पूर्वं कुतो देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम्, आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्य सति द्रव्ये देशान्तर-

---

१ कपालस्याकाशविभागो जन्यते इति । अन्यथा कपालाकाशसंयोगस्य नाशकाभावेन नित्यत्वापत्तिरेव । कपालाकाशसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेनोत्तरसंयोगानुत्पत्त्या कर्मणोऽपि नित्यत्वापत्तिः उत्तरसंयोगस्यैव स्वजनककर्मनिवर्तकत्वादिति भावः । अमुमर्थं हृदि निधायोक्तं तत उत्तरसंयोगस्ततः कर्मनाश इति ।

२ विकसदिति । तत्राग्रावच्छेदेनानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणः सत्त्वात्तेन कर्मणा मूलावच्छिन्नारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पत्तिस्तेन चारम्भकसंयोगनाशस्तेन कमलनाशः स्यादिति भावः ।

विभागासंभवात्। द्वितीयस्तावत्। यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्ततः शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र शरीरतरुविभागे हस्तक्रिया न कारणं व्यधिकरणत्वात्। शरीरे तु क्रिया नास्त्येव अवयविकर्मणो यावदवयवकर्मनियतत्वात्। अतस्तत्र कारणाकारणविभागेन कार्याकार्यविभागो जन्यत इति। अत एव विभागो गुणान्तरम्। अन्यथा शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यात्। अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथासिद्धो भवति ॥ ११६-१२० ॥

परापरव्यवहारनिमित्ते परत्वापरत्वे निरूपयति—

परत्वं चापरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम्।
दैशिकं कालिकं चापि मूर्त एव तु दैशिकम्॥१२१॥
परत्वं मूर्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत्।
अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम् ॥ १२२ ॥

परत्वं चेति। दैशिकमिति। दैशिकपरत्वं बहुतरमूर्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते[1]। एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते[2]। अत्रावधित्वार्थं पञ्चम्यपेक्षा। यथा पाटलिपुत्रात्काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः। पाटलिपुत्रात्कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति॥१२१॥१२२॥

तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये।

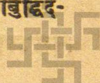
तयोर्दैशिकपरत्वापरत्वयोः। असमवायी असमवायि कारणम्। तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये।

दिवाकरपरिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥ १२३ ॥
परत्वमपरत्वं तु तदीयाल्पत्वबुद्धितः।
अत्र त्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिण्डयोः॥१२४॥

---

१ दैशिकपरत्वस्य निमित्तकारणमाह-बहुतरेति। बहुतरसंयोगान्तरितत्वं तदेव विप्रकृष्टत्वं तद्विषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्दैशिकपरत्वं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः।

२ तदल्पीयस्त्वेति। अल्पसंयोगान्तरितत्वरूपसन्निकृष्टत्वविषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्दैशिकापरत्वं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः।

दिवाकरेति । अत्र परत्वापरत्वं कालिकं ग्राह्यम् । यस्य सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः । यस्य न्यूनः स कनिष्ठः । कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्य एव । अत्र कालिकपरत्वापरत्वयोः ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषां निरूपितः ।

तेषां कालिकदैशिकपरत्वापरत्वानाम् ।

क्रमप्राप्तां बुद्धिं निरूपयितुमाह—

बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्रायशो विनिरूपितः॥ १२५ ॥
अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते ।
अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमिष्यते ॥१२६॥
तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ।
तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ॥१२७॥

बुद्धेरिति । तत्राप्रमां निरूपयति । तच्छून्य इति । तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इत्यर्थः । तत्प्रपञ्चोऽप्रमाप्रपञ्चः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः ।
भवेन्निश्चयरूपा या संशयोऽथ प्रदर्श्यते ॥ १२८ ॥

आद्य इति । विपर्यास इत्यर्थः । शरीरादौ निश्चयरूपं यदात्मत्वप्रकारकं ज्ञानं गौरोऽहमित्याकारकम् । एवं शङ्खादौ पीतः शङ्ख इत्याकारकं यज्ज्ञानं निश्चयरूपं तद् भ्रम इति ॥ १२८ ॥

किंस्विन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः ।
तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ॥१२९॥

किंस्विदिति । किंस्विदिति वितर्के । निश्चयस्य लक्षणमाह । तदभावेति । तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्चयः॥१२९॥

संशयं लक्षयति—

स संशयो मतिर्या स्यादेकत्राभावभावयोः ।
साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥ १३० ॥

स संशय इति एकधर्मिकं[1]विरुद्धभावाभावप्रकारं ज्ञानं संशय इत्यर्थः । साधारणेति । उभयसाधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणम् । यथोच्चैस्तरत्वं स्थाणुपुरुषसाधारणं ज्ञात्वाऽयं स्थाणुर्न वेति संदिग्धे । एवमसाधारणधर्मज्ञानमपि कारणम् । यथा शब्दत्वस्य नित्यानित्यव्यावृत्तत्वेन शब्दे गृहीतत्वाच्छब्दो नित्यो न वेति संदिग्धे । विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणं, शब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वस्वभावात् । किंतु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते, संशयस्तु मानस एवेति । एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इति । एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम् । किंतु संशये धर्मिज्ञानं धर्मीन्द्रियसंनिकर्षो वा कारणमिति ॥ १३० ॥

दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ॥१३१॥

दोष इति । अप्रमां प्रति दोषः कारणम् । प्रमां प्रति गुणः कारणम् । तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः । तेषां कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धम् । गुणस्य प्रमाजनकत्वं तु अनुमानात्सिद्धम् । यथा प्रमा ज्ञानसाधारणकारणभिन्नकारणजन्या जन्यज्ञानत्वात् अप्रमावत् । न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यं, पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्थले पित्तदोषसत्त्वाच्छङ्खत्वप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । विनिगमनाविरहादनन्तदोषाभावकारणत्वमपेक्ष्य गुणस्य कारणताया न्याय्यत्वात् । न च गुणसत्त्वेऽपि पित्तेन प्रतिबन्धा-

---

१ एकधर्मिकेति । ह्रदपर्वतौ वह्नितदभाववन्तौ इति ज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणायैकधर्मिकेति—एकधर्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नेत्यर्थः ।

च्छङ्खे न श्वैत्यज्ञानमतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यं तथा च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यं, तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुण[1]स्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं भ्रमं प्रति गुणाभावः कारणत्वस्यापि सुवचत्वम् । तत्र दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह । पित्तेति । क्वचित्पीतादिभ्रमे पित्तं दोषः । क्वचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः । क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा दोषा अननुगता भ्रान्तिजनका इत्यर्थः ॥ १३१ ॥

अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यक्षादौ क्रमशो गुणान्दर्शयति—

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ।
संनिकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ गुणः ॥१३२॥
पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत् ।
शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥ १३३ ॥
शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा ।
गुणः स्याद्भ्रमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥१३४॥

प्रत्यक्षे त्विति । प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षो गुणः । अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुणः । एवम[2]ग्रेऽपि ज्ञेयम् । प्रमां निरूपयति । भ्रमभिन्नमिति ॥ १३२–१३४ ॥

ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजतांशेऽपि प्रमा न स्यात् तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावादत आह—

अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् ।
तत्प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् १३५

---

१ गुणस्यापीति । तथा च पित्तादिदोषाभावसत्त्वेऽपि विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षरूपगुणाभावान्न शङ्खे पीतत्वप्रमेति दोषाभावेन न गुणस्यान्यथासिद्धिरिति भावः २ एवमग्रेऽपि ज्ञेयमिति । उपमितौ शक्ये सादृश्यज्ञानम् । शाब्दबोधे योग्यतायाः तात्पर्यस्य वा प्रमैव गुण इति भावः ।

प्रकारतादिशून्यं हि संबन्धानवगाहि तत् ।

तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमेत्यर्थः । अथैवं स्मृतेरपि प्रमात्वं स्यात् । ततः किमिति चेत्तथा सति तत्करणस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति चेन्न, यथार्थानुभवकरणस्यैव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वात् । इदं तु बोध्यम् । येन संबन्धेन यद्वत्ता तेन संबन्धेन तद्वद्विशेष्यकत्वं तेन संबन्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यम् । तेन कपालादौ संयोगादिना घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः । एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा न स्यात्तस्य सप्रकारकत्वाभावादत आह । न प्रमेति । ननु वृक्षे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः प्रमा च स्यादिति चेन्न, प्रतियोगिव्यधिकरणकपिसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् । न च वृक्षे संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात्तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं, तत्र संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वाल्लक्ष्यस्यानुगमाल्लक्षणाननुगमेऽपि न क्षतिः ।

प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपत्तितः ॥ १३६ ॥

प्रमात्वमिति । मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति वदन्ति । तत्र गुरूणां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वात्तज्ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यत इति । भट्टानां मते ज्ञानमतीन्द्रियम् । ज्ञानजन्या ज्ञातता प्रत्यक्षा तया च ज्ञानमनुमीयते । मुरारिमिश्राणां मतेऽनुव्यवसायेन

---

१ नन्वेवं रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानेऽतिव्याप्तिरत आह–तद्वद्विशेष्यकत्वे सतीति । तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारत्वज्ञानमित्यर्थः । २ प्रामाण्यं न स्वतोग्राह्यमिति मूलेन स्वतोग्राह्यत्वं निषिध्यते तत्र स्वतस्त्ववादिनः के इत्याकाङ्क्षायामाह–मीमांसका हीति । ३ स्वप्रकाशत्वादिति । स्वविषयकत्वादित्यर्थः । तेनैव गृह्यते इति । ज्ञाने गृह्यमाणे तन्निष्ठज्ञानत्वादिधर्मवत्तन्निष्ठप्रामाण्यस्यापि ग्रहे बाधकाभावात्तन्मते सर्वं ज्ञानमयं घटो घटमहं जानामीत्याद्याकारकमिति भावः । ४ तया चेति । अयमत्रानुमानप्रकारः–इयं ज्ञातता घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानजन्या घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततात्वात् या यद्वृत्तिर्यत्प्रकारिका ज्ञातता सा तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानसाध्या यथा पटे पटत्वप्रकारिका ज्ञाततेति ।

ज्ञानं गृह्यते । सर्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते । विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम् । अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः । तन्मतं दूषयति न स्वतो ग्राह्यमिति । संशयेति । यदि ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात्तदाऽनभ्यासदशोत्पन्नज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात् तत्र हि यदि ज्ञामं ज्ञातं तदा त्वन्मते प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः । यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तदा धर्मिज्ञानाभावात्कथं संशयः । तस्माज्ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयम् । तथा हि । इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमा । इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । एवमिदं जलत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । न च हेतुज्ञानं कथं जातमिति वाच्यं, पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वात् । तत्र गन्धग्रहेण गन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात् । तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्वद्विशेष्यकत्वं परं न गृह्यते संशयानुरोधात् । ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात्प्रमालक्षणे तद्विशेष्यकत्वं विशेषणं व्यर्थम्, न च रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या[1] न स्यात् तव मते भ्रमस्याभावादिति वाच्यं, तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोवर्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात्, सत्यरजतस्थले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात्तदेव कारणम् । अस्तु वा तत्रापि भेदाग्रहः स एव कारणमिति, न चाऽन्यथाख्यातिः संभवति, रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतसंनिकर्षस्याभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तेरिति चेन्न, सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वादन्यत्रापि

---

१ भ्रमजन्येति । न्यायनये भ्रमजन्या प्रवृत्तिस्तव मते न स्यादित्यर्थः । भ्रमस्यान्यथाख्यातेः तत्र रङ्गगोचरविसंवादिरजतार्थिप्रवृत्तौ । रजते इदं रजतमिति ज्ञानकाले रजतभेदाग्रहसत्त्वाद्विसंवादिप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय दोषाधीनेत्युक्तम् । न्यायनये दोषाधीनो यो रजतभ्रमस्तत्स्थानाभिषिक्तरजतभेदाग्रहस्यैव तन्मते दोषाधीनतया रजते रजतभेदाग्रहस्य दोषाधीनत्वादिति भावः ।

तत्कल्पनात् । न च संवादिप्रवृत्तौ तत्कारणं विसंवादिप्रवृत्तौ च भेदाग्रहः कारणमिति वाच्यं, लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् । इत्थं च रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्ध्यनुरोधेन ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिकल्पनेऽपि न क्षतिः फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् । किंच यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजते रङ्गे वेति ज्ञानं जातं तत्र न कारणबाधोऽपि । अपि च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां, रङ्गे रङ्गभेदग्रहे रजते रजतभेदग्रहे चान्यथाख्यातिभयात् त्वन्मते दोषादेव रङ्गे रजतभेदाग्रहस्य रजते रङ्गभेदाग्रहस्य च सत्त्वात् । किंचानुमितिं प्रति भेदाग्रहस्य हेतुत्वे जलह्रदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहादनुमितिर्निराबाधा । यदि च विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगोलके वह्निव्याप्यधूमज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितम् । सेयमुभयतःपाशा रज्जुः । इत्थं चान्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रङ्गं रजततयावेदिषमित्यनुभवादिति संक्षेपः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

पूर्वं व्याप्तिरुक्ता तद्ग्रहोपायस्तु न दर्शित इत्यतस्तं दर्शयति—

व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा ।
हेतुर्व्याप्तिग्रहे, तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्तकः ॥ १३७ ॥

व्यभिचारस्येति । व्यभिचाराग्रहः सहचारग्रहश्च व्याप्तिग्रहे कारणम् । व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकत्वात्तदभावः कारणमित्यर्थः । एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारग्रहस्यापि हेतुता । भूयोदर्शनं तु न कारणं व्यभिचारास्फूर्तौ सकृद्दर्शनेऽपि क्वचिद्व्याप्तिग्रहात् क्वचिद्व्यभिचारशङ्काविधूननद्वारा भूयोदर्शनमुपयुज्यते ।

---

१ लाघवेनेति । संवादिविसंवादिभेदेन कार्यकारणभावद्वयमपेक्ष्य प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वकल्पनालाघवेनेत्यर्थः । तथाच लाघवज्ञानरूपानुकूलतर्कस्य सत्त्वान्नाप्रयोजकत्वमिति भावः । २ रजतांशेऽपि सन्निकर्षाभावात्नान्यथाख्यातिः संभवतीति प्राभाकरोक्तं दूषणमुद्धरति इत्थं चेति ।

यत्र तु भूयोदर्शनादपि शङ्का नापैति तत्र विपक्षबाधकतर्कोऽपेक्षितः । तथाहि । वह्निविरहिण्यपि धूमः स्यादिति यद्याशङ्का भवति तदा सा वह्निधूमयोः कार्यकारणभावस्य प्रतिसंधानान्निवर्तते । यद्ययं वह्निमान्न स्यात्तदा धूमवान्न स्यात्कारणं विना कार्यानुत्पत्तेः । यदि च क्वचित्कारणं विना कार्यं भविष्यति तदाऽहेतुक एव भविष्यतीति तत्राप्याशङ्का भवेत्तदा सा व्याघातादपसारणीया । यदि कारणं विना कार्यं स्यात्तदा धूमार्थं वह्नेस्तृप्त्यर्थं भोजनस्य वा नियमत उपादानं तवैव न स्यादिति । यत्र स्वत एव शङ्का नावतरति तत्र न तर्कापेक्षापीति तदिदमुक्तं तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्तक इति ॥ १३७ ॥

इदानीं परकीयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिं निरूपयति—

साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ।
स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥ १३८ ॥

साध्यस्येति । साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकत्वमुपाधिरित्यर्थः । ननु स श्यामो[1] मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजन्यत्वं नोपाधिः स्यात्तस्य साध्यव्यापकत्वाभावाच्छ्यामत्वस्य घटादावपि सत्त्वात्, एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात्प्रत्यक्षत्वस्यात्मादिषु सत्त्वात्तत्र च रूपाभावात्, एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र भावत्वं नोपाधिः स्याद्विनाशित्वस्य प्रागभावेऽपि सत्त्वात्तत्र च भावत्वाभावादिति चेन्न । यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थे तात्पर्यात् । मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वस्य व्यापकं शाकपाकजत्वं तदवच्छिन्नसाधनाव्यापकं च ।

१ स श्याम इति । काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादावित्यर्थः । तेन वक्ष्यमाणेन ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यनेन न पौनरुक्त्यम् । अस्य साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादग्रिमस्य साधनरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् साध्यव्यापकत्वमुपपादयति श्यामत्वस्येति ।

एवं पक्षधर्मबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वम्। बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनस्याव्यापकं च। एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वम्। सद्धेतौ तु एतादृशो धर्मो नास्ति यदवच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकं तदवच्छिन्नस्य साधनस्य चाव्यापकं किंचित्स्यात्। व्यभिचारिणि तूपाध्यधिकरणं यत्साध्याधिकरणं यच्चोपाधिशून्यं साध्यव्यभिचाराधिकरणं तदन्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साधनस्य चाव्यापकत्वमुपाधेरन्ततः संभवतीति ॥ १३८ ॥

अत एव लक्ष्यमप्युपाधिस्वरूपमेतदनुसारेण दर्शयति—

सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः।
हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता ॥ १३९ ॥

सर्वेति। स्वमुपाधिः स्वं च साध्यं च स्वसाध्ये तयोर्व्यभिचारितेत्यर्थः ॥ १३९ ॥

उपाधेर्दूषकताबीजमाह—

व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयोजनम्।

व्यभिचारस्येति। उपाधिव्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारानुमानमुपाधेः प्रयोजनमित्यर्थः। तथाहि। यत्र शुद्धसाध्यव्यापक उपाधिस्तत्र शुद्धेनैव उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम्। यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निर्धूमव्यभिचारी, तद्व्यापकार्द्रेन्धनसंयोगव्यभिचारित्वादिति। व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारावश्यकत्वात्। यत्र तु किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक उपाधिस्तत्र तद्धर्मवति उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम्। यथा स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि, मित्रातनये शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वा-

१ व्यभिचारिणित्विति। वायुः प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ प्रत्यक्षत्वरूपसाध्याधिकरणत्वमात्मा उद्भूतरूपात्मकोपाधिशून्यं साध्यव्यभिचाराधिकरणं गगनं तदन्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्योद्भूतरूपेऽभावादुक्तमुपाध्यधिकरणमिति।

दिति। बाधानुन्नीतपक्षेतरस्तु साध्यव्यापकताग्राहकप्रमाणाभावात्स्वव्याघातकत्वाच्च[1] नोपाधिः। बाधोन्नीतैस्तू[2]पाधिर्भवत्येव। यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ प्रत्यक्षेण वह्नावुष्णत्वग्रहे वह्नीतरत्वमुपाधिः। यत्र तूपाधेः साध्यव्यापकता संदिह्यते स संदिग्धोपाधिः। पक्षेतरस्तु संदिग्धोपाधिरपि[3] नोद्भावनीयः कथकसंप्रदायानुरोधात्। केचित्तु सत्प्रतिपक्षोत्थापनमुपाधिफलम्। तथाहि। अयोगोलकं धूमवद्वह्नेरित्यादावयोगोलकं धूमाभाववदार्द्रेन्धनाभावादिति सत्प्रतिपक्षसंभवात्। इत्थं च[4] साधनव्यापकोऽपि क्वचिदुपाधिः। यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्त्वादित्यादावनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वम्। न चात्र स्वरूपासिद्धिरेव दूषणमिति वाच्यं, सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसांकर्यात्। अत्र च साध्यव्यापकः पक्षावृत्तिरुपाधिरित्याहुः।

शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते ॥ १४० ॥
अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम्।
तन्न सम्यग्विना व्याप्तिबोधं शब्दादिबोधतः ॥१४१॥

शब्दोपमानयोरिति। वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणम्। शब्दोपमानयोस्त्वनुमानविधयैव प्रामाण्यम्। तथा हि। दण्डेन गामानयेत्यादिलौकिकपदानि यजेतेत्यादिवैदिकपदानि वा तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वाद् घटमानयेति पदकदम्बवत्। यद्वा। एते पदार्था मिथःसंसर्गवन्तो योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात् तादृशपदार्थवत्।

---

१ स्वव्याघातकत्वाच्चेति। उपाधिमात्रस्य दूषकत्वव्याघातकत्वादित्यर्थः। पक्षेतरस्योपाधित्वे सर्वत्रानुमाने पक्षेतरत्वस्योपाधेः संभवादनुमानमात्रोच्छेदापत्त्या व्यभिचारानुमानाधीनस्योपाधेर्दूषकत्वस्यासंभवादिति भावः। २ बाधोन्नीतस्त्विति। बाधेन पक्षे साध्यवत्तया उन्नीतः साध्यव्यापकत्वेन निश्चित इत्यर्थः। ३ संदिग्धोपाधिरपीति। पक्षे साध्यसंदेहेन साध्यव्यापकतासंदेहस्य पक्षेतरत्वे संभवादिति भावः। ४ इत्थं चेति। सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वे चेत्यर्थः।

दृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यसिद्धिरिति । एवं गवयव्यक्ति-प्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्, असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् । असति च वृत्त्यन्तरे वृद्धैर्यत्र यत्प्रयुज्यते तत्र तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकम् । यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्ति-निमित्तकम् । यद्वा गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादि-त्यनुमानेन पक्षधर्मताबलाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सिद्ध्यति । तन्मतं दूषयति । तन्न सम्यगिति । व्याप्तिज्ञानं विनापि शाब्द-बोधस्यानुभवसिद्धत्वात् । नहि सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरं व्याप्ति-ज्ञाने प्रमाणमस्तीति । किंच सर्वत्र शाब्दस्थले यदि व्याप्तिज्ञानं कल्प्यते तदा सर्वत्रानुमितिस्थले पदज्ञानं कल्पयित्वा शाब्दबोध एव किं न स्वीक्रियतामिति ध्येयम् ॥ १४० ॥ १४१ ॥

त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिभेदतः ।
द्वैविध्यं तु भवेद्व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः ॥ १४२ ॥
अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादथोच्यते ।

त्रैविध्यमिति । अनुमानं हि त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यति-रेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्रासद्विपक्षः केवलान्वयी । यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यादौ । तत्र हि सर्वस्यैवाभिधेयत्वाद्वि-पक्षासत्त्वम् । असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी । यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादौ । तत्र हि जलादित्रयोदशभेदस्य पूर्व-मनिश्चिततया निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावात् । सत्सपक्ष-विपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी । यथा वह्निमान्धूमादित्यादौ । तत्र सपक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य जलह्रदादेश्च सत्त्वादिति ।

तत्र हि व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तदर्थं व्यति-रेकव्याप्तिं निर्वक्ति—

साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत् ॥१४३॥

साध्याभावेति । साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । यत्संबन्धेन यदवच्छिन्नं प्रति येन संबन्धेन येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानात्तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभावस्य सिद्धिरिति । इत्थं च यत्र विशेषणतादिसंबन्धेनेतरत्वव्यापकत्वं गन्धाभावे गृह्यते तत्र गन्धाभावाभावेनेतरत्वात्यन्ताभावः सिध्यति । यत्र तु तादात्म्यसंबन्धेनेतरव्यापकत्वं गन्धाभावस्य गृह्यते तत्र तादात्म्यसंबन्धेनेतरस्याभावः सिध्यति । स एवान्योन्याभावः । एवं यत्र संयोगसंबन्धेन धूमं प्रति संयोगसंबन्धेन वह्नेर्व्यापकता गृह्यते तत्र संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावेन जलह्रदे संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावः सिध्यति । अत्र च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणम् । केचित्तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते न तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणम् । यत्र व्यतिरेकसहचाराद्व्याप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेकीत्युच्यते । साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव ज्ञायतां पश्चात्पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यत इति वदन्ति ॥ १४२ ॥ १४३ ॥

अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते ।
व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सा यतः ॥१४४॥

अर्थापत्तिरिति । अर्थापत्तिः प्रमाणान्तरमिति केचन मन्यन्ते । तथाहि । यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीविनो गृहासत्त्वं च प्रत्यक्षादवगतं तत्र शतवर्षजीविनो गृहासत्त्वं बहिःसत्वं विनाऽनुपपन्नमिति बहिःसत्त्वं कल्प्यत इति । तदनुमानेन गतार्थत्वान्नेष्यते। तथाहि। यत्र जीवित्वस्य बहिःसत्त्वगृहसत्त्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्त्वाबाधाद्बहिःसत्त्वमनुमितौ भासते । एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाद्भोजनसिद्धौ

दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं सिध्यतीति । अभावप्रत्यक्षस्यानुभविकत्वादनुपलम्भोऽपि न प्रमाणान्तरम् । किंचानुपलम्भस्याज्ञातस्य हेतुत्वे ज्ञानाकरणकत्वात्प्रत्यक्षत्वम् । ज्ञातस्य हेतुत्वे तु तत्राप्यनुपलम्भान्तरापेक्षेत्यनवस्था । एवं चेष्टापि न प्रमाणान्तरं तस्याः संकेतग्राहकशब्दस्मारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वाच्छब्द एवान्तर्भावात् । यत्र च व्याप्त्यादिग्रहस्तत्रानुमितिरेवेति ॥ १४४ ॥

सुखं निरूपयति—

सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जायते ।

सुखं त्विति काम्यमभिलाषविषयः । धर्मेणेति । धर्मत्वेन[1] सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः ।

दुःखं निरूपयति—

अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥१४५॥

अधर्मेति । अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः । प्रतिकूलमिति । दुःखत्वज्ञानादेवं सर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषय इत्यर्थः ॥ १४५ ॥

इच्छां निरूपयति—

निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ।
इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि ॥१४६॥

निर्दुःखत्वे इति । इच्छा द्विविधा फलविषयिणी उपायविषयिणी च । फलं तु सुखं दुःखाभावश्च । तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । अत एव पुरुषार्थः संभवति । यज्ज्ञातं सत्स्ववृत्तितयेष्यते स पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् । इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितोऽर्थः । उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणम् ॥ १४६ ॥

---

१ धर्मत्वेनेति । इदं च प्राचां मतेनोक्तम् । नवीनमते तु नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुत्या भगवति नित्यसुखसिद्धौ धर्मस्य कार्यतावच्छेदकं जन्यसुखत्वं सुखत्वावान्तरजातिर्वेति बोध्यम् ।

चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत्।
तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् ॥ १४७ ॥

चिकीर्षेति। कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात्। चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम्। तद्धेतुरिति। अत एव वृष्ट्यादौ कृतिसाध्यताज्ञानाभावान्न चिकीर्षा ॥ १४७ ॥

बलवद्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात्प्रतिबन्धिका।

बलवदिति। बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकम्। अतो मधुविषसंपृक्तान्नभोजने न चिकीर्षा। बलवद्वेषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये।

तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते ॥ १४८ ॥

तदहेतुत्वेति। बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः १४८

द्वेषं निरूपयति—

द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद्द्वेषस्य कारणम्।

द्विष्टसाधनतेति। दुःखोपायविषयकं द्वेषं प्रति बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः। बलवदिष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकम्। तेन नान्तरीयकदुःखजनके पाकादौ न द्वेषः।

प्रयत्नं निरूपयति—

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ॥ १४९ ॥
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम्।

प्रवृत्तिश्चेति। प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्नभेदात्प्रयत्नस्त्रिविध इत्यर्थः।

चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा ॥ १५० ॥
उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत्।

चिकीर्षेत्यादि। मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ बलवदनिष्टानुबन्धित्वेन चिकीर्षाभावान्न प्रवृत्तिरिति भावः। कृतिसाध्यताज्ञाना-

दिवद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति । कार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरवः । तथाहि । ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति । सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या, इच्छायाः स्वप्रकारप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् । चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा। तत्र कृतिसाध्यत्वप्रकारस्तत्प्रकारकज्ञानं चिकीर्षायां तद्द्वारा च प्रवृत्तौ हेतुर्नत्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः । कृत्यसाध्येऽपि चन्द्रमण्डलानयनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः । ननु कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेन्न, तदभावापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्य लघुत्वात् । न च द्वयोरपि हेतुत्वं, गौरवात् । ननु त्वन्मतेऽपि मधुविषसंपृक्तान्नभोजने चैत्यवन्दने च प्रवृत्त्यापत्तिः । कार्यताज्ञानस्य सत्त्वादिति चेन्न, स्वविशेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । काम्ये हि यागपाकादौ कामना स्वविशेषणम् । ततश्च बलवदनिष्टाननुबन्धिकाम्यसाधनताज्ञानेन कार्यताज्ञानम् । ततश्च प्रवृत्तिः । तृप्तश्च भोजने न प्रवर्तते तदानीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात् । नित्ये च शौचादिकं पुरुषविशेषणम् । तेन शौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्यताज्ञानात्तत्र प्रवृत्तिः । ननु तदपेक्षया लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं चेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं वेति चेन्न, इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्युगपज्ज्ञातुमशक्यत्वात्साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधात् । असिद्धस्य हि साध्यत्वं सिद्धस्य च साधनत्वम् । नचैकमेकेनैकदा सिद्धमसिद्धं चेति ज्ञायते, तस्मात्कालभेदादुभयं ज्ञायत इति मैवं, लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वात् । न च साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधो यदा कदाचित्साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधादेकैदा[1]

---

१ एकदेति । इदं च ज्ञानान्वयि ज्ञानाद् ज्ञानसंभवात् । मूलाद्यनवगाहिनोऽपि वृक्षः संयोगीतिज्ञानस्यानुभाविकतया अव्याप्यवृत्तेर्ज्ञानं स्वावच्छेदकविषयकमेवेति नियमे मानाभावान्न पूर्वोक्तदोष इति ध्येयम् ।

साध्यत्वसाधनत्वयोश्च ज्ञानात्। नव्यास्तु ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं प्रवर्तकमनागते तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्। किंतु यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यद्दृष्टं तादृशत्वं स्वस्य प्रतिसंधाय तत्र प्रवर्तते। तेनौदनकामस्य तत्साधनताज्ञानवतस्तदुपकरणवतः पाकः कृतिसाध्यस्तादृशश्चाहमिति प्रतिसंधाय पाके प्रवर्तत इत्याहुस्तन्न। स्वकल्पितलिप्यादिप्रवृत्तौ यौवने कामोद्भेदादिना संभोगादौ च तदभावात्। इदं तु बोध्यम्। इदानींतनेष्टसाधनत्वादिज्ञानं प्रवर्तकं तेन भावियौवराज्ये बालस्य न प्रवृत्तिस्तदानीं कृतिसाध्यत्वाज्ञानात्। एवं तृप्तश्च भोजने न प्रवर्तते तदानीमिष्टसाधनत्वाज्ञानात्। प्रवर्तते च रोगदूषितचित्तो विषादिभक्षणे तदानीं बलवदनिष्टानुबन्धित्वाज्ञानात्। न चास्तिकस्यागम्यागमनशत्रुवधादिप्रवृत्तौ कथं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबुद्धिर्नरकसाधनत्वज्ञानादिति वाच्यम्, उत्कटरागादिना नरकसाधनताधीतिरोधानात् वृष्ट्यादौ तु कृतिसाध्यताज्ञानाभावान्न चिकीर्षाप्रवृत्ती, किंत्विष्टसाधनताज्ञानादिच्छामात्रम्। कृतिश्च प्रवृत्तिरूपा बोध्या। तेन जीवनयोनियत्नसाध्ये प्राणपञ्चकसञ्चारे न प्रवृत्तिः। इत्थं च प्रवर्तकत्वानुरोधाद्विधेरपीष्टसाधनत्वादिकमेवार्थः। इत्थं च विश्वजिता यजेतेत्यादौ यत्र फलं न श्रूयते तत्रापि स्वर्गः फलं कल्प्यते। नन्वहरहः संध्यामुपासीतेत्यादाविष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथम्, न चार्थवादिकं ब्रह्मलोकादि प्रत्यवायाभावो वा फलमिति वाच्यं, तथासति काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः। कामनाभावे चाकरणापत्तेः। इत्थं च यत्र फलश्रुतिस्तत्रार्थवादमात्रमिति चेन्न। ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनैमित्तिकत्वयोरिव नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात्। नच कामनाभावेऽकरणतापत्तिः, त्रिकालस्तवपाठादाविव कामनासद्भावस्यैव कल्पनात्, न तु वेदबोधितकार्यताज्ञानात्प्रवृत्तिरिति संभवति स्वेष्टसाधनत्वमविज्ञाय तादृशकार्यताज्ञानसहस्रेणापि प्रवृत्तेरसंभवात्। यद्यपि पण्डापूर्वं फलमिति तदपि न कामनाभावेऽकरणापत्तेस्तौल्यात्।

कामनाकल्पने त्वार्थवादिकफलमेव रात्रिसत्रन्यायात्कल्प्यताम्, अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तेनानुत्पत्तिं प्रत्यवायस्यान्ये मन्यन्ते ।

एवम् ।

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः ।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥

एवम् ।

दद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ।

इति प्रीत्यात्मकमेव फलमस्तु । न च पितृप्रीतिः कथं फलं व्यधिकरणत्वादिति वाच्यं, गयाश्राद्धादाविवोद्देश्यत्वसंबन्धेनैव फलजनकत्वस्य क्वचित्कल्पनात् । अत एवोक्तं शास्त्रदर्शितफलमनुष्ठानकर्तरीत्युत्सर्ग इति । पितॄणां मुक्तत्वे तु स्वस्य स्वर्गादिफलं यावन्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गजनकत्वात् । पण्डापूर्वार्थं प्रवृत्तिश्च न संभवति नहि तत्सुखदुःखाभाववत्स्वतः पुरुषार्थो न वा तत्साधनम्, प्रत्यवायानुत्पत्तौ कथं प्रवृत्तिरिति चेदित्थम्, यथा हि नित्ये कृते प्रत्यवायाभावस्तिष्ठति तदभावे तदभावः । एवं प्रत्यवायाभावसत्त्वे दुःखप्रागभावसत्त्वं तदभावे तदभाव इति योगक्षेमसाधारणकारणताया दुःखप्रागभावं प्रत्यपि सुवचत्वात् । एवमेव प्रायश्चित्तस्यापि दुःखप्रागभावहेतुत्वमिति । ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थे[2] कथं नञर्थान्वयः, इष्टसाधनत्वाभावस्य कृतिसाध्यत्वाभावस्य च बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न, तत्र बाधादिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं च न विध्यर्थः, किंतु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रं तदभावश्च नञा बोध्यते । अथवा बलवदनिष्टाननु-

१ रात्रिसत्रन्यायादिति । तथाहि रात्रिसत्रवाच्यानां ज्योतिर्गौरित्यादिवाक्योत्पन्नकर्मणां फलजिज्ञासायामत्यन्ताश्रुतस्वर्गादिकल्पने गौरवाद्विश्वजिन्न्यायापवादेन प्रतितिष्ठन्तीह वा एता रात्रीरुपयन्तीत्यर्थवादश्रुतौ प्रतिष्ठैव फलमिति सिद्धान्तितं तथात्राप्यार्थवादिकब्रह्मलोक एव फलं लाघवादित्यर्थः । २ विध्यर्थे कथमिति । विध्यर्थनञर्थयोः कथमन्वयः विध्यर्थेष्टसाधनत्वाद्यन्वितनञर्थस्याभावस्य कलञ्जभक्षणे कथमन्वय इत्यर्थः ।

बन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः । तदभावश्च नञा बोध्यमानो विशिष्टाभावो विशेष्यवति विशेषणाभावे विश्राम्यति । ननु श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ कथं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमर्थः श्येनस्य मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेन नरकसाधनत्वात्, न च वैधत्वान्न निषेध इति वाच्यम्, अभिचारे प्रायश्चित्तोपदेशात्, न च मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदा खड्गकारस्य कूपकर्तुश्च हिंसकत्वापत्तिर्गललग्नान्नभक्षणजन्यमरणे स्वात्मवधत्वापत्तिश्चेति वाच्यं, मरणोद्देश्यकत्वस्यापि विशेषणत्वात्, अन्योद्देश्यकक्षिप्तनाराचहतब्राह्मणस्य तु वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति चेन्न, श्येनवारणायादृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणात् । अत एव काशीमरणार्थं कृतशिवपूजादेरपि न हिंसात्वं । न च साक्षान्मरणजनकस्यैव हि हिंसात्वं श्येनस्तु न तथा किंतु तज्जन्यापूर्वमिति वाच्यं, खड्गाघातेन ब्राह्मणे व्रणपाकपरंपरया मृते हिंसात्वानापत्तेः । केचित्तु श्येनस्य हिंसा फलं न तु मरणम् । तेन श्येनजन्यखड्गघातादिरूपा हिंसाऽभिचारपदार्थः । तस्य च पापजनकत्वम् । अतः श्येनस्य वैधत्वात्पापाजनकत्वेऽपि अग्रिमपापं प्रतिसंधाय सन्तो न प्रवर्तन्त इत्याहुः । आचार्यास्तु आप्ताभिप्रायो विध्यर्थः । पाकं कुर्या इत्यादावाज्ञादिरूपेच्छावाचित्ववल्लिङ्मात्रस्येच्छावाचित्वं लाघवात् । एवं च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतया आप्तेष्ट इत्यर्थः । ततश्चाप्तेष्टत्वेनेष्टसाधनत्वादिकमनुमाय[1] प्रवर्तते । कलञ्जभक्षणे तदभावान्न प्रवर्तते । यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नाभ्युपैति तं प्रति विधिरेव तावद्गर्भे इव श्रुतिकुमार्याः पुंयोगे मानम् । न च कर्त्रस्मरणं बाधकं कपिलकणादादिभिरद्यपर्यन्तं कर्तृस्मरणस्यैव प्रतीयमानत्वात् । अन्यथा स्मृतीनामप्यकर्तृकत्वापत्तेः तत्रैव कर्तृस्मरणमस्तीति

---

१ अनुमायेति । अत्र च यागो मम स्वर्गकामस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनं मत्कृतिसाध्यतयाप्तेनेष्यमाणत्वात् मन्मात्रकृतिसाध्यतयेष्यमाणमद्भोजनवदित्यनुमानमवधेयम् ।

चेद्वेदेऽपि 'छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्' इत्यादिकर्तृस्मरणमस्त्येव। एवं "प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते" इत्यपि द्रष्टव्यम्।

स्वयंभूरेष भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुरा।
शिवादिऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारकाः॥

इति तु वेदस्य स्तुतिमात्रम्। न च पौरुषेयत्वे भ्रमादिसंभवादप्रामाण्यं स्यादिति वाच्यं, नित्यसर्वज्ञत्वेन निर्दोषत्वात्। अत एव पुरुषान्तरस्य भ्रमादिसंभवान्न कपिलादेरपि कर्तृत्वं वेदस्य। किंच वर्णानामेवानित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्सुतरां तत्संदर्भस्य वेदस्यानित्यत्वमिति संक्षेपः। उपादानस्येति। उपादानस्य समवायिकारणस्याध्यक्षं प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ कारणमिति।

निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषाद्द्विष्टसाधनताधियः॥ १५१॥

निवृत्तिरिति। द्विष्टसाधनताज्ञानस्य निवृत्तिं प्रति जनकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारितमिति भावः॥ १४९–१५१॥

यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत्।

यत्न इति। जीवनयोनियत्नो यावज्जीवनमनुवर्तते। स चातीन्द्रियः।

तत्र प्रमाणमाह—

शरीरे प्राणसंचारे कारणं परिकीर्तितम्॥ १५२॥

शरीर इति। प्राणसंचारो हि अधिकश्वासादिः यत्नसाध्यः। इत्थं च प्राणसंचारस्य सर्वस्य[1] यत्नसाध्यत्वानुमानात्प्रत्यक्षयत्नबाधाच्चातीन्द्रिययत्नसिद्धिः। स एव जीवनयोनिर्यत्नः॥१५२॥

गुरुत्वं निरूपयति—

अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादिद्वये तु तत्।

---

१ सर्वस्येति। एकत्र यत्नसाध्यत्वस्यानुभविकत्वेन तद्दृष्टान्तेन प्राणसंचारत्वावच्छेदेन सर्वत्र भोक्तृयत्नजन्यत्वानुमानादिति भावः।

अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥१५३॥
तदेवासमवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि ।

अतीन्द्रियमिति । अनित्य इति । अनित्ये द्व्यणुकादौ तद्गुरुत्वमसमवायि, असमवायिकारणम् । पतनाख्य इति । आद्यपतन इत्यर्थः ।

द्रवत्वं निरूपयति—

सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् ॥ १५४ ॥
सांसिद्धिकं तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः ।

सांसिद्धिकमिति । द्रवत्वं द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेति । द्वितीयं नैमित्तिकम् ।

परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमुच्यते ॥ १५५ ॥

परमाणाविति । जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यमित्यर्थः । अन्यत्र पृथिवीपरमाण्वादौ जलद्व्यणुकादौ च द्रवत्वमनित्यम् । कुत्रचित्तेजसि कुत्रचित्पृथिव्यां च नैमित्तिकं द्रवत्वम् ॥ १५३–१५५ ॥

नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु ।

नैमित्तिकमिति । वह्नीति । अग्निसंयोगजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वम् । तच्च सुवर्णादिरूपे तेजसि घृतजतुप्रभृतिपृथिव्यां च वर्तत इत्यर्थः ।

द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ॥ १५६ ॥

द्रवत्वमिति । हेतुरिति । असमवायिकारणमित्यर्थः । संग्रहे सक्तुकादिसंयोगविशेषे तद्द्रवत्वं स्नेहसहितमिति बोद्धव्यम् । तेन द्रुतसुवर्णादीनां न संग्रहः ॥ १५६ ॥

स्नेहं निरूपयति—

स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ ।
तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूलता ॥ १५७ ॥

स्नेह इति । जले इति । जल एवेत्यर्थः । असौ स्नेहः । ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यते, न चासौ जलीयः, तथा सति दहनप्रातिकूल्यं स्याद्त आह । तैलान्तर इति । तत्प्रकर्षास्नेहप्रकर्षात् । तैले उपलभ्यमानस्नेहोऽपि जलीय एव । तस्य प्रकृष्टत्वादग्नेरानुकूल्यम् । अपकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाशयतीति भावः ॥ ५७ ॥

संस्कारं निरूपयति—

संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने ।

संस्कारेति । वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात्संस्कारस्त्रिविध इत्यर्थः ।

मूर्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्मजो वेगजः क्वचित् ।१५८।

मूर्तमात्र इति । कर्मजवेगजभेदाद्वेगो द्विविध इत्यर्थः । शरीरादौ हि नोदनजनितेन कर्मणा वेगो जन्यते । तेन[2] च पूर्वकर्मनाशस्तत उत्तरं कर्म । एवमग्रेऽपि । विना च वेगं कर्मणः कर्मप्रतिबन्धकत्वात्पूर्वकर्मनाश उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात् । यत्र वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते स वेगजो वेगः ॥ १५८ ॥

स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि ।

अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित्स्पन्देऽपि कारणम् १५९

स्थितिस्थापकेति । अतीन्द्रिय इति । आकृष्टशाखादीनां परित्यागे पुनर्गमनस्य स्थितिस्थापकसाध्यत्वात्[3] । केचिदिति ।

---

१ असौ तैले प्रतीयमानः स्नेहः जलीयः तैलान्तर्गतजलभागनिष्ठः । तथा सति तैलान्तर्गतजलभागस्वीकारे दहनप्रातिकूल्यप्रसङ्गात् दहननाशप्रसङ्गात् । दहननाशं प्रति संयोगेन जलस्य हेतुत्वादिति भावः । २ तेन चेति । कर्मनाशाख्यस्योत्तरसंयोगस्य तदानीमभावाद्वेगस्यैव कर्मनाशकत्वं कल्प्यत इति भावः । ३ स्थितिस्थापकसाध्यत्वादिति । वेगस्य तूत्तरदेशसंयोगजनकक्रियाजनकत्वं न तु यथापूर्वसंयोगजनकक्रियाजनकत्वमिति न वेगेन स्थितिस्थापकस्यान्यथासिद्धिरिति भावः स्थितिस्थापकत्वं जातिविशेषः क्रियाविशेषजनकतावच्छेदकतया सिद्धः । स्थितिस्थापकश्च क्रियाविशेषजनकः स्वजन्यक्रियानाश्योऽतीन्द्रियश्चेति मूले उक्तप्रायम् ।

चतुर्षु क्षित्यादिषु स्थितिस्थापकं केचिन्मन्यन्ते तदप्रमाणमिति भावः । असौ स्थितिस्थापकः । क्वचिदाकृष्टशाखादौ ॥ १५९ ॥

भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः ।
उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥ १६० ॥

भावनाख्य इति । तस्य संस्कारस्य । उपेक्षात्मकज्ञानात्संस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मक इत्युक्तम् । तत्संशयात्तस्यानुत्पत्तेर्निश्चय इत्युक्तम् । तेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति हेतुतेति भावः । ननु स्मरणं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वम्, तेनोपेक्षादिस्थले न स्मरणम्, इत्थं च संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुतास्त्विवति चेन्न, विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् । किंचोपेक्षास्थले संस्कारकल्पनाया गुरुत्वात्संस्कारं प्रति चोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् ॥ १६० ॥

स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते ।

असौ संस्कारः । तत्र प्रमाणं दर्शयति—स्मरण इति । यतः स्मरणं प्रत्यभिज्ञानं च जनयत्यतः संस्कारः कल्प्यते । विना व्यापारं पूर्वानुभवस्य स्मरणादिजननासामर्थ्यात्स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासंभवात् । न च प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात् । परे[1] त्वनुद्बुद्धसंस्कारात्प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्तत्स्मरणस्यैव प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इत्याहुः ।

अदृष्टं निरूपयति—

धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिसाधनम् ॥ १६१ ॥
गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः ।

---

१ परे त्विति । त्वन्मतेऽन्तराकल्पनीयस्मृतिव्यक्तावुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वकल्पनं मन्मते तु प्रत्यभिज्ञायां तद्धेतुत्वकल्पनमिति समानमन्तरास्मृतिव्यक्तिकल्पने प्रत्यभिज्ञायां तद्धेतुत्वकल्पने च तवाधिकं गौरवमित्यनेनास्वरसः सूचितः ।

धर्माधर्माविति। स्वर्गादीति। स्वर्गादिसकलसुखानां स्वर्गसाधनीभूतशरीरादीनां च साधनं धर्म इत्यर्थः। तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह। यागादीति। यागादिव्यापारतया धर्मः कल्प्यते। अन्यथा यागादीनां चिरविनष्टतया निर्व्यापारतया च कालान्तरभाविस्वर्गजनकत्वं न स्यात्। तदुक्तमाचार्यैः।

चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना। इति।

ननु यागध्वंस एव व्यापारः स्यात्, न च प्रतियोगितद्ध्वंसयोरेकत्राजनकत्वं, सर्वत्र तथात्वे मानाभावात्, न च त्वन्मते फलानन्त्यं, मन्मते चरमफलस्यापूर्वनाशकत्वान्न तथात्वमिति वाच्यं, कालविशेषस्य सहकारित्वादित्यत आह—गङ्गास्नानेति। गङ्गास्नानस्य हि स्वर्गजनकत्वेऽनन्तानां जलसंयोगध्वंसानां व्यापारत्वमपेक्ष्यैकमपूर्वमेव कल्प्यते लाघवादिति भावः।

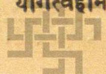
ननु ध्वंसोऽपि न व्यापारोऽस्तु, न च निर्व्यापारस्य चिरध्वस्तस्य कथं कारणत्वमिति वाच्यम्, अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वस्य तत्रापि सत्त्वात्, अव्यवहितपूर्ववर्तित्वं हि चक्षुःसंयोगादेः कारणत्वे न तु सर्वत्र कार्यकालवृत्तित्वमिव समवायिकारणस्य कारणत्वे इत्यत आह—

कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यस्त्वसौ मतः ॥१६२॥

कर्मनाशेति। यदि ह्यपूर्वं न स्यात्तदा कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यत्वं धर्मस्य न स्यात्, नहि तेन यागादेर्नाशः प्रतिबन्धो वा कर्तुं शक्यते तस्य पूर्वमेव वृत्तत्वादिति। एतेन देवता-

---

१ यागादीति। आदिना होमदानपरिग्रहः। यागत्वं च देवतोद्देश्यकस्वस्वत्वध्वंसवद्द्रव्यविशेष्यकेच्छात्वम्। देवतोद्देश्यकत्वं देवतास्वत्ववद्विशेष्यकत्वम्। शब्दमयी देवतेति पक्षे तु तस्या इदमित्यारोपज्ञानविषयत्वमुद्देश्यत्वम्। होमत्वं चाग्निसंयोगानुकूलक्रियानुकूलघृतादिवृत्तिनोदनादिव्यापारत्वम्। दानत्वं च मूल्यग्रहणं विना स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजनकत्यागत्वमिति संप्रदायः। यागत्वहोमत्वादयो मानसप्रत्यक्षगम्या जातिविशेषा इत्यन्ये।

प्रीतिरेव फलमित्यपास्तम् । गङ्गास्नानादौ सर्वत्र देवताप्रीतेरसंभवाच्च । देवतायाश्चेतनत्वेऽपि तत्प्रीतेरनुद्देश्यत्वात् । प्रीतेः सुखस्वरूपत्वेन विष्णुप्रीत्यादौ तदसंभवात् । जन्यसुखादेस्तत्राभावात् । तेन विष्णुप्रीतिजन्यत्वेन पराभिमतस्वर्गादिरेव विष्णुप्रीतिशब्देन लक्ष्यते ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः ।

अधर्म इति । नरकादिसकलदुःखानां नारकीयशरीरादीनां च साधनमधर्म इत्यर्थः ।

तत्र प्रमाणमाह—

प्रायश्चित्तादिनाश्योऽसौ जीववृत्ती त्विमौ गुणौ १६३

प्रायश्चित्तेति । यदि ह्यधर्मो न स्यात्तदा प्रायश्चित्तादिनाश्यत्वं न स्यात् । नहि तेन ब्रह्महननादीनां नाशः प्रतिबन्धो वा विधातुं शक्यते तस्य पूर्वमेव विनष्टत्वादिति भावः । जीवेति । ईश्वरस्य धर्माधर्माभावादिति भावः ॥ १६३ ॥

इमौ तु वासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनश्यतः ।

इमौ धर्माधर्मौ वासनेति । अतो ज्ञानिना कृते अपि सुकृतदुष्कृतकर्मणी न फलायालमिति भावः । ज्ञानादपीति । अपिना भोगपरिग्रहः । ननु तत्त्वज्ञानस्य कथं धर्माधर्मनाशकत्वं 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि' इति वचनविरोधात् । इत्थं च तत्त्वज्ञानिनां झटिति कायव्यूहेन सकलकर्मणां भोगेन क्षय इति चेन्न, तत्र भोगस्य वेदबोधितनाशकोपलक्षकत्वात्, कथमन्यथा प्रायश्चित्तादिना कर्मणां नाशः । तदुक्तम् ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादिना ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे । इति ।

ननु तत्त्वज्ञानिनस्तर्हि शरीरावस्थानं सुखदुःखादि च न स्याज्ज्ञानेन च सर्वेषां कर्मणां नाशादिति चेन्न, प्रारब्धेतरकर्मणा-

मेव नाशात् । तत्तच्छरीरभोगजनकं हि यत्कर्म तत्प्रारब्धं तदभिप्रायमेव नाभुक्तमिति वचनमिति ।

शब्दं निरूपयति—

शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः ॥१६४॥
कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः ।
सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥१६५॥
वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ।

शब्द इति । नभोवृत्तिराकाशसमवेतः दूरस्थशब्दस्याग्रहणादाह । श्रोत्रेति । ननु मृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आह । वीचीति । अद्यशब्दस्य बहिर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते । तेन चापरस्तद्व्यापकः । एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत इति ।

कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥ १६६ ॥

कदम्बेति । आद्यशब्दाद्दशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते । तैश्चान्ये दश शब्दा उत्पद्यन्त इति भावः । अस्मिन्मते गौरवादुक्तं कस्यचिन्मत इति ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिकथनमसंगतमत आह—

उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता ।

उत्पन्न इति । शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः ।

सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥१६७॥

ननु स एवायं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दानां नित्यत्वम्, इत्थं चोत्पादविनाशबुद्धिर्भ्रमरूपैवेत्यत आह । सोऽयं क इति । साजात्यमिति । तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजातीयत्वं

विषयो न तु तद्व्यक्त्यभेदो विषयः उक्तप्रतीतिविरोधात् । इत्थं च द्वयोरेपि प्रतीत्योर्भ्रमत्वमिति ॥ १६७ ॥

ननु सजातीये सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा कुत्र दृष्टेत्यत आह—

तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् ।
तस्मादनित्या एवेति वर्णाः सर्वे मतं हि नः ॥१६८॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृतकारिकावली समाप्ता ॥

यदौषधं मया कृतं तदौषधमन्येनापि कृतमित्यादिदर्शनादिति भावः ॥ १६८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायविद्यानिवासभट्टाचार्यसुतश्रीविश्वनाथपञ्चानन-भट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां गुणनिरूपणम् ।

॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

---

१ द्वयोरपीति । उत्पादप्रतीतिप्रत्यभिज्ञानयोरित्यर्थः । अत्र मीमांसकाः स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञया गकारादेस्तावत्कालावस्थानस्य विषयीकृतत्वेनान्तराभूतशब्दादिनाऽनाशेन नाशकाभावाद्वर्णनित्यत्वसिद्धिः ।

सासुन बिल्डिंग, एलूफिन्स्टन सर्कल, कोट, मुंबई नं. १.

सार्धशताभ्यधिकपत्रयुतामपीमां सर्वसौलभ्यायाल्पीयसा मूल्येन वितरामः । ०-१०-० ०-२-०

वैशेषिकदर्शनम्—श्रीशंकरमिश्रकृत—**वैशेषिकसूत्रोपस्कार**—जयनारायणतर्कपञ्चाननभट्टाचार्यप्रणीत—**विवृत्ति**—चन्द्रकान्तभट्टाचार्यप्रणीत-भाष्यसहितम् । २-०-० ०-४-०

पातञ्जलयोगदर्शनम्—अनन्तपण्डितप्रणीतया पदचन्द्रिकाख्यया व्याख्ययाऽन्वितम् । ०-१२-० ०-१-६

वादार्थसंग्रहः (प्रथमो भागः)—अत्र शेषकृष्णकृतं स्फोटतत्त्वनिरूपणं, श्रीकृष्णमौनिकृता स्फोटचन्द्रिका, गोडबोलेकृतः प्रातिपदिकसंज्ञावादः, वाक्यवादः, हरियशोमिश्रकृता वाक्यदीपिकेति पञ्च ग्रन्थाः संकलिताः । पण्डितानां प्रौढच्छात्राणां च बहुतरमुपकारकः । ०-६-० ०-१-०

वादार्थसंग्रहः (द्वितीयो भागः)—अत्र भवानन्दसिद्धान्तवागीशकृतं षट्कारकविवेचनम्, जयरामभट्टाचार्यकृतः कारकवादः समासवादश्च, एवकारवादश्चेति चत्वारो ग्रन्थाः सन्ति । ०-६-० ०-१-०

वादार्थसंग्रहः-(तृतीयो भागः)—अत्र कृष्णाचार्यकृतः '**वादसुधाकरः**' मौनिश्रीकृष्णकृतः '**लघुविभक्त्यर्थनिर्णयः**' रामकिशोरकृता '**शाब्दबोधप्रकाशिका**' चेति शाब्दिकानां त्रयो ग्रन्थाः सन्ति । ०-८-० ०-१-०

वादार्थसंग्रहः—(चतुर्थो भागः) मुद्रियमाणः

न्यायभाष्य(दर्शन)म्—पण्डितसुदर्शनाचार्यप्रणीतया प्रसन्नपदाख्यव्याख्यया सहितम् । ९-०-० ०-१०-०

तर्कसंग्रहः- सिद्धान्तचन्द्रोदयाख्यटीकया सहितः । अन्नंभट्टविरचिततर्कसंग्रहस्योपरि बह्व्यष्टीकाः सन्ति । तत्र 'न्यायबोधिनी' 'दीपिका' 'सिद्धान्तचन्द्रोदयः' इत्यादयः प्रसिद्धास्तासु न्यायबोधिनी न्यायशास्त्रं प्रविविक्षूणां पारिभाषिकशब्दप्राचुर्याददतिदुर्बोधा तथैव दीपिकापि दुष्प्रवेशा, सिद्धान्तचन्द्रोदये तु सर्वविषयाणामतिसरलतया व्याख्यानं कृतं, अतोऽस्माभिः न्यायशास्त्रं प्रविविक्षूणां जनानामुपकाराय शोधने महान्तं प्रयासमास्थाय मुद्रितः । ०-१०-० ०-२-०

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्:—

मॅनेजर—"गुजराती" प्रिन्टिंग प्रेस,

सासुन बिल्डिंग,

एलूफिन्स्टन सर्कल, कोट, मुंबई नं. १.